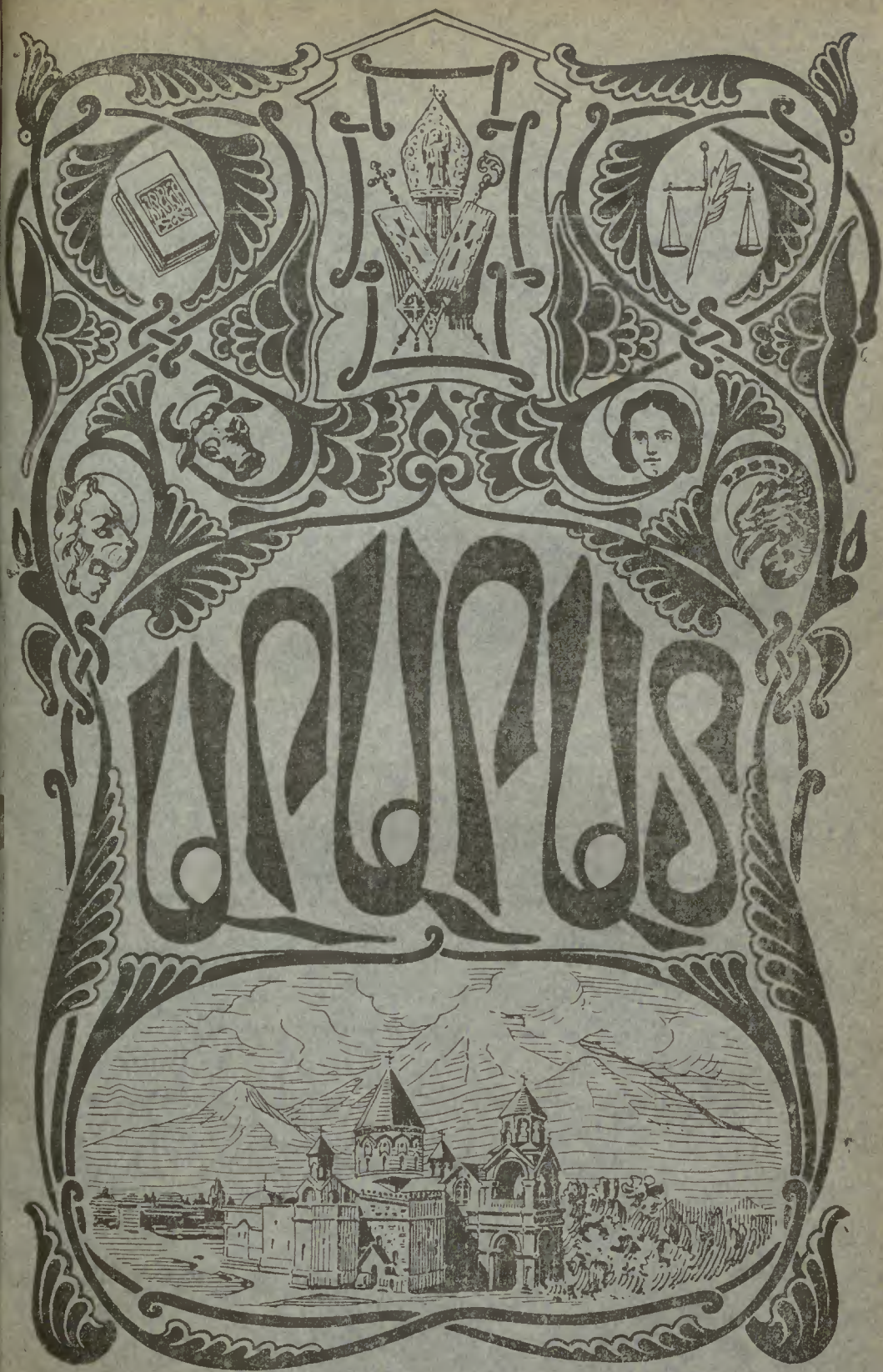

1904 ՅՈՒԼԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

ԲՈՎԱՆԻԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՒԼԻՍ-ՕԳՈՍՏ. 1904 թ.

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ

1. Քաղուածք է Կոնդակաց Վեհ. Հայրապետի. 587
2. Քաղուածք Սինօղի օրագիրներէց. 590

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

3. Մեր կեանքի ցաւերէց. Ե. Ժ. Վ. Մ. 593
4. Փարիսեցին և մաքտաւորը. Թարգ. գերմ. Արտակ Վ. 603

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ

5. Ս. Էջմիածնի տօնը մայիսի 30-ին. 611
6. Ս. Թարգմանչաց տօնը Օշական գիւղում յունիսի 17-ին. 612
7. Վեհ. Հայրապետի ճանապարհորդ. դէպի Գօշ և Թալիշ. 615

ԱՅԼ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

8. Ռուսաց եկեղեցի 617
9. Բողոքական եկեղեցի 620
10. Կաթօլիկ եկեղեցի 622

ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

11. Վաղարշապատը և ս. Էջմիածինը իրենց սկզբնական տեղումն են. Բարդուղիմէոս Եպո. Գէորգեան . 624
12. Հայկական քանասիրութիւն. Մեսրոպ Վարդապետ . 630
13. Ժողովրդական իրադեր. Մ. Աբեղեան 642
14. Ուսումնասիրութիւն Դաւիթ Հաբբաքի վիլիսոփային վերագրուած իմաստասիրական երկերի. Յ. Մանանդեան. 649
15. Հայոց Նախնական պատմութիւնն ըստ Մոմգէնի. Գ. Ա. 658
16. „Шараканъ“-ի մասին. Էմմ. քահ. Նազարեան 677

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

17. Էմմանուէլ Կանտ. Մ. Քրիշճեան 681

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

18. Ճանապարհորդ. Շիրակի գիւղերում. Ն. Ք. Նիկողոսեան 689
19. Համառօտ հաշիւ ս. Խաչ վանից Ղըիմու. Նահապետ Վ. 704

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

20. Թուղթ Սիմէօն Ստոյ Կաթողիկոսի առ Փելիպպոս Էջմիածնի կաթողիկոս. շար. և վերջ Յուսիկ Եպիսկոպոս. 713

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻԱՆՆԻ

1904—ՌՅԵԳ

Տարի ԼԷ.

ՅՈՒՂԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ

Համար Է.-Ը.

Հ ր ա մ ա ն ա լ

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Ջ Ի

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ա Վ Ե Ն Ա Յ Ն Հ ա յ ո Յ

ՎԱԴԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

ს. მ. ბ. ბ. ბ.

საქართველოს

საზოგადოებრივი

საზოგადოებრივი

საზოგადოებრივი

Дозволено цензурою 13 июня 1904 г. г. Тифлисъ.

საქართველოს საზოგადოებრივი საზოგადოებრივი

საქართველოს

საქართველოს

საქართველოს საზოგადოებრივი საზოგადოებრივი

საქართველოს

საქართველოს

საქართველოს საზოგადოებრივი საზოგადოებრივი

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Ա.

ՔԱՂՈՒԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՋ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Հայրապետական տնօրէնութիւնք.

Կոնդակ յանուն Սինօդի Ս. Էջմիածնի, որով յայտնեցաւ՝ եթէ տոկոսիք 9000 ռ. Փրիդոնեան կտակի յատկացուցեալ է ի ծախս ուսման Իսահակ սարկաւազի, որ ուսանի ի համալսարանն Մոսկուայի: Թ. 339:

— Յանուն Մայրապետի Անապատին Կուսանաց Ս. Ստեփաննոսի Տփլեաց Յեփրոսինեայ սարկաւազուհւոյ Աբամելիքեան, որով կուսանքն Մանիա Լոռու Մելիքեանց և Հռիփսիմէ Թայիրեանց հաստատեցան օգնական դործակիցք Մայրապետին: Թ. 346:

— Յանուն Տ. Տիրայր վրդ. Թի, որով պատուիրեցաւ նմա ներկայ լինել քննութեաց կրօնի և հայոց լեզուի ի պետական ուսումնարանս Տփլիս քաղաքի: Թ. 348:

— Յանուն վիճ. Ատենին Հայոց Վրաստանի և Իմերէթի, որով պատուիրեցաւ առաջի առնել զցուցակ մտից և ծախուց Ատենին ըստ ամենայն մասանց: Թ. 352:

— Յանուհ Գեր. Տ. Ղևոնդ եպսի, որով պատուիրեցաւ վերածել յաստիճան արեղայութեան զսարկաւազունս Մայր Աթոռոյ՝ զԽաչատուրն Տ. Մխիթարեան, զԵղիազարն Փսերեան և զԱւետիքն Տ. Գոսպարեան, նաև ձեռնադրել ի քհնյ. զՎերին դարպալուսեցի Ներսէսն Տ. Մարտիրոսեան և զըրայմճեցի Համազասպն Տ. Ղազարեան։ Թ. 363։

— Յանուհ Կարապետ քհնյի. Մալխասեան Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ Բաթումի, որով կարգեցաւ նա դանձապետ դանձանակադրամոց՝ հաւաքելոց յեկեղեցւոյն։ Թ. 394։

Կոնդակ յանուհ Սրապիոն քհնյի. Բայբուրդեան Հառիճ գեղջ, որով կարգեցաւ նա ժամանակաւոր վերահսկող վանուցն Հառիճոյ ի տեղի հրաժարեալ վանահօր Տ. Արիտասիկէս վրդապի։ Թ. 397։

— Յանուհ Գեր. Տ. Սարգիս եպսի. վանահօր Սեւայ, որով պատուիրեցաւ ձեռնադրել ի քհնյ. զՔէշիշբեանդցի Թէսսն Տ. Կարապետեան։ Թ. 401։

— Յանուհ Բարսեղ Էֆէնտիի Իսթանպօլլուեան դանձապետի Ս. Էջմիածնի, որ ի Կ. Պօլիս, որով յայտնեցաւ զստացմանէ յղեալ 85 ռ. դանձանակին։ Թ. 426։

— Յանուհ վիճ. Ատենին Հայոց Արցախայ, որով պատուիրեցաւ տալ վանահօր Գանձասարայ վանուց Տ. Անտօն վրդապի. ի սնունդ նորա և ծառայիցն առ ամիսն 25. ի վիճակ. արդեանց։ Թ. 428։

— Յանուհ Փոխանօրդի հօտին Սիւնեաց, որով պատուիրեցաւ ազատել զԴանիէլ քհնյն. Տ. Աղարեանց Կաւարա զեղջ ի պատժոցն։ Թ. 431։

— Յանուհ Փոխ. Թեմակալին Նրեանայ Տ. Կարապետ վրդապի, որով պատուիրեցաւ տեղափոխել ժամանակաւորապէս զԳաբրիէլ քհնյն. Տուրփայեան ի Բաշ գեղջէ ի Կարս քաղաք ի պատճառս հիւանդութեան ընտանեաց նորա։ Թ. 436։

— Յանուն Սինօգի Ս. Էջմիածնի, որով պատուիրեցաւ տալ հանել ի գործոց իւրոց զաեղեկութիւնս զինդրոյ վիճից հայոց և վրաց վասն իրաւանց ուխտատեղւոյն Ս. Եղիշէ Առաքելոյն, որ ի Վարդաշէն գեղջ նուխուայ: Թ. 453:

— Յանուն Հոգ. Կառավարութեան Կարուց, որով թոյլ տուաւ ծախսել ի վիճ. արդեանց զ200 ռուբլիս վասն նորոգութեան յաջորդական տան տեղւոյն: Թ. 458:

— Յանուն վիճ. Ատենին Հայոց Վրաստ. և Իմեր., որով թոյլ տուաւ փոխադրել զՄկրտիչ քհնյն. Աստուածատրեանց ի տեղի իւր՝ յԱրդաւին ի Գանձակայ և նշանակել ընտրութիւն նորոգ. քհնյի. ի տեղի հանգուցեալ Բայդախտարեան քհնյի: Թ. 468:

— Յանուն Ամեն. Պատրիարքի Հայոց Թուրքիոյ, որով յանձնեցաւ տալ քննել զբողոքն ասպաքերդցի Սարգսի Տէրաթեան վերաբնակչի ի Բաթում զանբարոյական ընթացից կնսջն եղնիկի: Թ. 485:

Բ.

Հայրապետական պարգևք-

Շնորհեցաւ Կոչումն աւագ. քահանայութեան գործակալին Սղնախու Տ. Սրապիսն քհնյի Տ. Յովհաննիսեան: Թ. 470:

Շնորհեցան Կանգակք Կամիլաւկայից Ղևոնդ. քհնյի. Մամիկոնեան գործակալի Բ. մասին Տփիսեաց, Բարսեղ քհնյի. Տ. Բարսեղեան միաբանի Էջմիածնեցոց եկեղեցւոյն Տփիսեաց, Գրիգոր քհնյի Տ. Գրիգորեան, Աստուածատուր քհնյի. Ասկարեան և Սարգիս քհնյի. Ասլանեան միաբանից Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն Վաղարշապատայ թ. թ. 471, 474, 480, 481, և 482:

Շնորհեցան Կանգակք Լանջախաչից Երեմիա քհնյի. Ասրբեկեան՝ անգամոյ Հոգ. Կառավարութեան նուխուայ,

Գրիգոր քհնյի. Տ. Մատթէոսեան Թէլաւի, Ղաղարոս քհնյի. Ենգիբարեան Ելենէնտորֆ աւանի Դանձակայ, Արշակ քհնյի. Մինասեան՝ միաբանի Զիգրաշէն եկեղեցւոյն Տփլեայ եւ Երուանդ քհնյի. Տ. Միքայէլեանց—կրօնութեան արքունի ուսումնարանաց Դանձակայ: Թ. Թ. 432, 469, 472, 473 եւ 475:

Դ.

Հայրապետական շնորհակալիք եւ օրհնութիւնք:

Կոնգակք յանուն Ժողովրդականաց Եարմըա եւ Զահուկ գիւղօրէից Հին Նախիջևան գաւառի վասն նաւիրաբերելոյ մի մի հարիւր թուրքիս: Թ. 359 եւ 360:

— Յանուն պ. Թադէոսի Յովսէփեանց վասն աշխատութեան եւ վերահսկողութեան նորա ի կառուցման աղօթատան հայոց Սմրզանդ քաղաքի: Թ. 379:

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ԱԻՆՈՒԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Մայիսի 10 ին Սինօդը լսելով Երևանի Տ. Նահանգապետի կարծիքը, որ իւր կողմից արգելք չկայ Խաչատուր Տէր Ներսիսեան Տէր Գէորգեանին Բաշաբարան գիւղի վրայ քահանայ ձեռնադրելու, որոշեց հրամայել Երևանի Կոնսիստորիային՝ ձեռնադրել յիշեալ Խաչատուրին քահանայ եւ վերադարձրեց նրա բոլոր վկայագրերը:

Նոյն թուին Սինօդը որոշեց ընդունել հոգևորականութեան մէջ Զայքէնդ գիւղացի Վիրաբ Աօրեանին եւ ձեռնադրել նրան քհնյ. Խարառուբաղար քաղաքի:

Մայիսի 12 ին Սինօդը հրամայեց Աստրախանի Կոնսիստորիային տասնհինգօրեայ եկեղեցական ապաշխար

րանքի ենթարկել զինուոր Վարդան Ներսիսեանին՝ անձնասպանութիւն գործել ցանկանալու համար:

Մայիսի 19 ին Սինօզը ճանաչելով Հին-Նախիջևանի հոգևոր Կառավարութեան անդամներ Տ. Մկրտիչ աւագ քհնյ. Տէր Սարգսեանին և Յակովբ քհնյ. Տէր Մինասեանին յանցաւոր, որ նրանք առանց երրորդ անդամոյ կամ նախագահի մասնակցութեան օրագիր են կազմել և թոյլատրել անչափահաս Վարսենիկ Հայրապետեանի պատիւը, որոշեց յիշեալ երկու քահանաներին և ներկայ քարտուղարին յանձնել մարմնաւոր դատարանին: Իսկ եթէ Վարսենիկ Հայրապետեանն ու Մարգար Յովհաննիսեանը միասին են ապրում և համաձայն են ապրել այսուհետեւ ևս, այդ դէպքում նրանց պատիւը համարել օրինաւոր:

Մայիսի 19 ին Սինօզը լսեց կառավարիչ Սենատի № 1024 հրամանը մայիսի 7-ից—ամուսնալուծութեան մասին և գտնելով միանգամայն համամիտ 1899 թ. № 338 հրամանի, որն ընդունուած էր ի հրահանգութիւն և ի կատարումն, որոշեց զեկուցանել կառավարիչ Սենատին, որ նորա հրամաններն ընդունուած են ի հրահանգութիւն:

Նոյն թուին Սինօզն ընդունեց հոգևորակտնութեան մէջ Արսէն Տէր Դրիգորեան Տէր Պետրոսեանին և հրամայեց Երևանի Կոնսիստորիային ձեռնադրել նրան քհնյ. Տաթև գիւղի վրայ:

Որոշեց ընդունել հոգևոր կոչման մէջ Ղարաբաղի թեմի Մատաղիս գիւղացի Հայրապետ Յարութիւնեան Եղիաղարեանցին և հրամայեց Ղարաբաղի Կոնսիստորիային ձեռնադրել նրան քհնյ:

Մայիսի 21 ին Սինօզը լուծեց Վարմաղխար գիւղի վերաբնակիչ Եղիսաբէթ Սարգսեանի և Պօղոս Սարգսեանի պատիւը վերջնիս տոժանակիր աշխատանքի դատապարտուած լինելու պատճառաւ անդադնալի և իրաւունք տուաւ Եղիսաբէթին վերստին ամուսնանալու:

Նոյն թուին ընդունեց Շուշուայ գաւառի Նորագիւղի բնակիչ Միքայէլ Զաքարիանին հողեւորականութեան մէջ և հրամայեց Ղարաբաղի Կոնսիստորիային ձեռնադրել նրան առ այժմս սարկաւազ Նորագիւղի եկեղեցու համար:

Յունիսի 2 ին Սինօդը թոյլատրեց Շուշիքէնդ գիւղացի Խոսրով Ալէքսանեան Մուսայէլեանցի պսակը օր. Զառնի Մովսիսեան Զաքարեանի հետ ազգակցական եօթներորդ աստիճանում, որի մասին և հրամանագրեց Շուշուայ Կոնսիստորիային:

Նոյն թուին թոյլատրեց Զրակոյս գիւղացի Ներսէս Սարգսեան Միքայէլեանի և Սօփիա Աւետիսեան Պետրոսեանի ամուսնութիւնը ազգակցութեան եօթներորդ աստիճանում:

Յունիսի 2 ին Սինօդը որոշեց բացատրութիւն պահանջել Ղարաբաղի Կոնսիստորիայից Ամարասի վանքի վիճելի հողաբաժնի տաճիկ բնակիչների բողոքագրի դէմ և հրամայեց թեմական արդիւնքներից վարձ վճարելով իրաւաբան վարձել և պաշտպանել վանքի շահերը:

Յունիսի 9 ին Սինօդը թոյլատրեց Սխտորաշէն գիւղացի Անուշիկ Մարկոսեան Հայրապետեանի պսակը հերհեր գիւղացի Սարգիս Ներսիսեան Յարութիւնեանի հետ, որի մասին և հրաման սուեց Ղարաբաղի Կոնսիստորիային:

Սինօդը յունիսի 9 ին որոշեց բացակայ համարել Մակար եպիսկոպոս Բարխուդաշեանին, որը երեք ամսուայ արձակուրդ է ստացել վեհափառ Հայրապետից ամառանոց գնալու և բժշկուելու համար:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԻ ՑԱԽԵՐԻՑ

Պարմանալի անհեթեթութեան են հասած մեր ժամանակի բարոյական հասկացողութիւնները կեանքի բազմաթիւ երևոյթների և մանաւանդ երկու սեռերի կենակցութեան մասին: Քաղաքակիրթ կոչուած եւրոպան շատ բնական է համարում ահագին խմբերով կանանց և նոյն իսկ փոքրահասակների վաճառումը, ժողովում է նրանց, յատուկ ստրկանոցներ է պահում ի վայելս ամուրիների և փչացած ամուսնացածների, վաճառքի առարկայ է դարձնում մարդ արարածի մարմինն ու խիղճը ամուսնացածների, կամ՝ աւելի ուղիղն առած ընտանիքների քարոյականութիւնը պահպանելու համար: Կրքի խնդրում մարդ-գաղանից մօր սիրտն ու զգացմունքը զաւակների և ամուսնու համար մաքուր պահպանելու նպատակաւ մի ահագին խումբ կանանց և օրիորդների, որոնք նոյն այդ մարդկանց զոհ են, գեղին տոմսակ է տալիս, մի անարգական կնիք դրոշմում իւր զոհերի ճակտաին՝ զրկելով կանգնելու, աղատ-անկախ մարդ գառնալու իրաւունքից և երբէք չի մտածում նոյնանման տոմսակ տալ այն այր մարդկանց, որոնք բարոյապէս ընկած, սովորական այցելու են ստրկանոցների և գեղին տոմսակաւորների: Այո, եթէ մոռնէր այդ միանգամայն արգարացի և հաւանաբութեան գաղափարից բղխող պահանջը, մենք ականատես կլինէինք սքանչելի փոխութեան: Բայց բաւական չէ, որ մարդիկ այդ չեն տեսնում, բաւական չէ, որ միայն կանանց մէջն են տեսնում շնացողներին, իսկ իրենք դառնում քողորքաբկու և տրտնջացող, ոչ, նրանք սահմանում են օրէնքներ, տարօրինակ արդարադատութիւն և դա-

տում, դատում սառնասիրտ և անվրդով, առանց մազա-
չափ խղճի խայթն զգալու:

Նոյն իսկ մեր թեմական կոնսիստորիաների պրաք-
տիկայի մէջ կան շատ տարօրինակ երևոյթներ յանցաւոր
հոգեւորականների վերաբերութեամբ:

Օրինակի համար. Աղէքսանդրապոլի գաւառում մի
մանր գաւաղների տէր այրի քահանան տեղական փոխա-
նորդի կողմից համարուում է արժանի կարգաւոյժ լինելու,
Ղարաբաղի թեմական կոնսիստորիան մի և նոյն և աւելի
վատ շնութեան համար (աես Արարատ № 5, պաշտօնա-
կան բաժնի վերջին կարգադրութիւն,) գատապարտում է
ապաշխարութեան մի տարի ժամանակով— ճաշէթի վան-
քում, մի ուրիշին նոյնատեւակ՝ բայց աւելի ծածուկ կա-
տարած յանցանքի համար, վեց՝— առնուայ ապաշխա-
րութեան, իսկ կային և կան բազմաթիւ անձինք նոյն և
առաւել վատ յանցանքներում, բայց ի պատուի, զարգա-
րեալ և պաճուճեալ, իսկ եթէ վերցնենք աշխարհական
դասը, բայց այնտեղ դատն ու պատիժն իսկի գոյութիւն
անգամ չունին այս խնդրում:

Ի՞նչ ձևով մարդիկ յոյս ունին դուրս գալու այդ
հակասական ծանր, տնարդար և անբնական դրութիւնից:
Խնձմն են դռնում չարեաց արմատը և մարդկանց բա-
րոյտկան այդ ծանր վէրքեր բուժելու միջոցները:

Այս մասին գլխաւորապէս երեք հայեացք կայ.—

Մի մասն ընդունում է, որ այդ բանի առաջը կառնի
մի միայն անսահման ազատութիւնն ու մերկութեան
կուլտը, երբ մարդիկ չեն քաշուիլ մերկ լինելուց, մերկ
երևալուց, մերկ պարելուց և սեռերի ներկայ առանձնա-
ցած կեանքը ոչնչացնելուց: Այս տեսակ կարծիքի են գլխա-
ւորապէս հրապարակախօսները՝ մանաւանդ ֆրանսիայում,
որոնց արձագանք տուաւ «Речь» թերթի խմբագրութիւնը:

Երկրորդն է դարձեալ ֆրանսիական վիպագրող հան-
գուցեալ Զօլան, որ իւր վերջին աշխատութեանց մէջ
յատկապէս այն միտքն արծարծեց, որ մարդիկ ստեղծ-
ուած են բազմանալու և բնութեան այդ նպատակի դէմ

մեղանշողներն անխուսափելիօրէն պատժւում են և ոչնչա-
նում՝ ոչ մի միսթարութիւն չգտնելով շուայլ և հարուստ
կեանքի ու կենցաղավարութեան մէջ։ (Տես բեղմնաւորութիւն «Fecondité» աշխատութիւնը)։

Ընտանիք կազմելու համար Զօլան պահանջում է, որ
երկու սեռի մանուկներն իրար հետ մեծանան միշտ և միա-
նան որին որ կը սիրեն։ Այս մտքով նա մի քանի անգամ
ողեւորուած նկարագրում է «Աշխատանք» կոչուած հեղի-
նակութեան մէջ հասարակաց այգին, որտեղ հաւասարու-
թեան սկզբունքով հիմնուած աշխատանքի ու կապիտալի
հաւասարադօր սերնդի որդիք ազատ ապրում և միտնում
են բազմութիւ նորանոր ընտանիքներ կազմելով, աճելով
ու դօրանալով, մինչդեռ միւս կողմից հետզհետէ դա-
տարկ է մնում քրիստոնէական տաճարն այցելուներից,
քահանան անդործ՝ տաւանց ծխականների և յուսահատ
Զօլան այսպիսով ցանկանում է ասել, որ տաւանց քրիս-
տոնէական սկզբունքների, տաւանց եկեղեցու և եկեղեցա-
կան ամուսնութեան՝ ստացուածքի և դոյքի, աշխատանքի
և դրամադիւսի հաւասարութիւնը կարող է և միակ մի-
ջոյն է մաքուր և բարոյական ընտանիք ստեղծելու և
վերջ տալու ներկայ անկարգ—անբարոյական կեանքին։ Որ
ընդհանուր հաւասարութեան սկզբունքն ահագին նշանա-
կութիւն կարող է սենեակ մարդկանց բարոյականի հա-
մար, դրանում կասկած չկայ, բայց որ դրա համար գե-
րադոյն և միակն է քրիստոնէական իդէալը և նրանից
բարձր ու վսեմ բան չկայ և չի կարող լինել, դրա մասին
Զօլան էլ չի վիճում և նոյն այդ հաւասարութեան սկզբ-
բունքով միայն նա ցանկանում և հնարաւոր է համարում
այդ իդէալին հասնելը։

Երրորդ սկզբութիւնն կարելի է կոչել նշանաւոր բա-
նաստեղծ և բարոյախօս Լ. Ն. Տօլստոյի կարծիքն այդ
մասին։

Նա համոզուած է, որ ամենավսեմն է Աւետարանի
բարոյական օրէնքը, որ մարդիկ բարոյական կատարելու-
թեան հասնելու համար՝ պէտք է աշխատեն ապրել ըստ

Աւետարանի, որ եկեղեցական ամուսնութիւնն այդ բանի համար անբաւարար է և որ Փրկիչն ամուսնութեան խորհուրդը չի հաստատել: Նա իւր «Պրէյցերի Սօնատ» աշխատութեան մէջ զեղարուեռաբար, իբրև խորունկ հոգեբան և բանաստեղծ փիլիսոփայ, պատկերացնելով ներկայ կեանքն առհասարակ և ընտանեկան ու հասարակական բարոյականութիւնը, խիտ, շատ խիտ և պայծառ ներկերով տալով մեր հասարակական բարոյականութեան պատկերը, ցոյց տալով թէ ինչ պէտք է լինի քրիստոնէի իդէալը, այդ նոյն «Պրէյցերի Սօնատ» աշխատութեան վերջաբանի մէջ ի միջի այլոց գրում է հետեւեալը.—

«Մեր հասարակութեան մէջ, շնորհիւ այն հայեացքի, որ սիրային յարաբերութիւնները ոչ թէ առողջութեան անհրաժեշտ պայման են կամ վայելչութիւն, այլ կեանքի բանաստեղծական վսեմ երջանկութիւն, ամուսնական անհաւատարմութիւնը հասարակութեան բոլոր խտերում դարձել է ամենասովորական երևոյթ:»

Ես կարծում եմ, որ այդ լաւ չէ. իսկ սրանից հետեւող եզրակացութիւնն այն է, որ այդ չպէտք է անել:

Իսկ այդ չանելու համար հարկաւոր է փոխել մարմնական սիրոյ մասին գոյութիւն ունեցող հայեացքը, որպէս զի տղամարդիկ և կանայք կրթութեն տնտրում և հասարակական կարծիքով այնպէս, որ նրանք ամուսնութիւնից առաջ և յետոյ սիրահարուելու և նրա հետ կապուած մարմնական սիրոյ—չընայեն իբրև մի բանաստեղծական վսեմ դրութեան վրայ, ինչպէս որ նայում են այժմ, այլ իբրև մարդուս ստորացնող անասնական դրութեան վրայ. և որ ամուսնութեան ժամանակ տուած հաւատարմութեան խոստման խախտումը հասարակական կարծիքով պատժուի գոնէ այնպէս, ինչպէս պատժում են դրամական պարտաւորութիւնների խախտումները և առևտրական խաբէութիւնները. և ոչ թէ փառաբանուին, ինչպէս այդ անում են այժմս վէպերում, ոտանաւորներում, երգերում, օպերաներում և այլն»:

Ապա Տօլստոյն ասում է, որ յղութեան ժամանակ

պէտք է ժուժկալ լինել, զաւակներ չունենալու համար տարածուած միջոցները ոչնչացնել, որ որդեծնութիւնով է միայն արգարացուած ամուսնական կենցաղավարութիւնը և հէնց այդ է կենակցութեան նպատակը։ Որ որոշ ցանկացած թուով զաւակներ ունենալու շնորհիւ մարդու որդիք դաստիարակուած են տնտեսներէ որդւոց պէս, որ նրանց ծնողներէ գլխաւոր հոգսը ոչ թէ նրանցից գիտութեան և մարդկութեան մշակներ պատրաստելու մէջն է, այլ լաւ սնուցանելու, գիրացնելու, մաքուր, սպիտակ, փափուկ և գեղեցիկ դարձնելու մէջ։ Որ հէնց այդ է պատճառը, որ կըքերն անընական կերպով շուտ են զարգանում։ որ շուտ է երեւան գալիս զգայականութիւնը և սոսկալի տանջանքների պատճառ դառնում գեւ պատանկութեան ժամանակ, որ այդ բանին են նպատուած զարդերը, ներկայ ընթերցանութիւնը, տեսարանները, երաժշտութիւնը, պարերը, քաղցր սնունդը, կեանքի ամբողջ սարք ու կարգը, պատկերներն ու վէպերը, վիպասանութիւններն ու բանաստեղծութիւնները և աւելի ու աւելի բորբոքում այդ զգայականութիւնը։

Որ պէտք է դադարել մարդկային զաւակներին տնտեսների որդոց նման մեծացնելուց և բացի գեղեցիկ և դժուած մարմնից՝ դնել ուրիշ նպատակներ։

Որ սիրահարութիւնը չը պէտք է բարձրագոյն բանաստեղծական նպատակ համարել և այդ բանի համար չը պէտք է ստառել մարդկային ամենալաւ ուժերը, որովհետեւ դա ոչ միայն անպտուղ, այլ վնասակար աշխատանք է և արգելք մարդկութեան՝ հայրենիքին և Սասունծուն ծառայելու, որ դրանից է առաջ գալիս մեր կեանքի շոտյութեան մեծագոյն մասը և մեր կանանց մէջ տարածուած տգեղ սովորութիւնը—կանխապէս ծանօթ և փշաջած կանանցից փոխ առնելու այն շոտյլ շորերի ձևերը, որոնցով աւելի դրաւիչ և կիրքը դրդուելու համար հոնգէս են դրւում մարմնի զանազան մասերը, որ այդ վատ է և վատ նրա համար, որ դառնում է կեանքի նպատակ և յետ մղում մարդկային ամենավսեմ պարտաւորու-

թիւններ և իդէալներ:

Ապա Տօլստոյն ընդունում է, որ մարդիկ յառաջագիւղութեան հետ հետզհետէ սանձարձակութիւնից դիմում են աւելի և աւելի ողջախոհութեան, որ մի միայն քրիստոնէական բարոյականութեան հետ է հաշտուում մեր խիղճը և միշտ դատապարտում է անբարոյականութիւնն ու քաջալերում ու դնահատում ողջախոհութիւնը, որ այդ պահանջներն Աւետարանի վարդապետութեան անխուսափելի եզրակացութիւններ են, վարդապետութեան, որը մենք դաւանում ենք, կամ գոնէ անգիտակցաբար ընդունում մեր բարոյական հասկացողութեան հիմունք: Համեմատելով քրիստոնէական վարդապետութիւնը ուրիշ կրօնների հետ և ցոյց տալով առաջին դերադանցութիւնը, նա ասում է հետևեալը.—

«Քրիստոնէական առանձնայատկութիւնները չը հասկացող մարդիկ, սովոր լինելով արտաքին ուսմունքների և կամենալով արդար զգալ իրենց՝ ինչպէս այդ զգում է մովսիսական փարիսեցին, քրիստոնէական ազուն հակառակ՝ նրա տառերից ստեղծել, շինել են վարդապետութեան արտաքին կանոններ և այդ վարդապետութեամբ կեդծել իդէալի քրիստոնէական ճշմարիտ վարդապետութիւնը:

Որովհետև ճշմարիտ քրիստոնէական վարդապետութեան մէջ ոչ մի հիւմք չկայ ամուսնութիւն հաստատելու? ուստի առաջ է եկել այն, որ մեր աշխարհի մարդիկ մի ասիից հեռացել են և միւսին չեն մօտեցել, այսինքն չեն հաւատում ամուսնութեան վերաբերութեամբ եղած որոշումներին և մի և նոյն ժամանակ իրենց առաջ չըտեսնելով Քրիստոսի իդէալը՝ կատարեալ ողջախոհութեան ձրգտելու, ամուսնութեան վերաբերութեամբ մնում են առանց որ և է ձեռնարկի:

Աւետարանի մէջ չէ որ պարզ և առանց որ և է մեկնութեան տեղ թողնելու՝ ասուած է նախ,—որ ամուսնացածը չը բաժանուի կնոջից մի ուրիշին առնելու համար, այլ պէտք է ապրի, որի հետ որ միացել է. (Մատթէոս

գլ. V. 31, 32. XIX. 8.) երկրորդ որ մարդուս համար՝ լինի նա ամուրի թէ ամուսնացած, մեղք է նայել կանանց՝ որպէս տարփանքի առարկաներին. (Մատթէոս գլ. V. 28 և 29.) և երրորդ, որ ամուսնացածին լաւ կլինէր, եթէ բոլորովին չամուսնանար, այսինքն լինէր բոլորովին ողջախոհ. (Մատթէոս XIX. 10—12):

Շատ շատերի համար այս մտքերը տարօրինակ և հակասական են, բայց ոչ թէ իրար, այլ մեր ամբողջ կեանքին. և տկամայից հարց է ծագում. ո՞վ է արդարը. այդ մտքերը, թէ միլիոնաւոր մարդկանց և իմ կեանքը: Ես նոյնը զգացի և ամենամեծ ուժով, երբ հասնում էի այն համոզմունքների, որ այժմս արտայայտում եմ: Ես երբէք չէի սպասում, որ մտքերիս ընթացքն ինձ այդ տեղ կըհասցնի: Ես սարսափում էի եղբակացութիւններիցս, չէի ուզում հաւատ ընծայել նրանց, բայց չը հաւատալու հնար չկար:

Այնուհետև Տօլստոյն առաջ է բերում մարդկանց սովորական բանաձեւը, որ քրիստոնէական իդէալը անհասանելի է նրանց համար, որ այդ բանի մասին կարելի է միայն երազել, որ նա կեանքի համար անգործնական է, որ մարդիկ պահանջում են ոչ թէ իդէալ, այլ կոնոն՝ ձեռնարկ, որը նրանց ուժերին համապատասխան լինէր և մեր հաստրակութեան բարոյական ոյժերի միջակ մակերևոյթին համեմատ, որ նրանք պահանջում են եկեղեցական ազնիւ ամուսնութիւն, որի ժամանակ ամուսնացողներից մինը, ինչպէս մեղ մօտ տղամարդը, արդէն կենակցել է բազմաթիւ կանանց հետ. կամ ամուսնութիւն՝ ասպհարդանի հնարաւորութեամբ, կամ քաղաքացիական ամուսնութիւն...—այսպիսով ինչու չը հասնել անառականոցների:

—Ասում են, սա փողոցային շնութիւնից լաւ է.

«Հէնց դրանումն է դժբախտութիւնը, որ մեր թուրու-թեան համաձայն թոյլտարելով մեզ իդէալի ստորացումը, չի կարելի դռնել այն սահմանը, որտեղ պէտք է կանգ առնել»:

Այնուհետեւ յարդեղի փիլիսոփան դերազանց ընդունելով քրիստոնէական իդէալը կատարելութեան համար ընդհանրապէս և ողջախոհութեան վերաբերութեամբ մասնաւորապէս, որոշում է, թէ ինչ պէտք է անի մարդն իւր ամենափոքրիկ հասակից մինչև ամուսնութիւնը, ամուսնութեան ընթացքում — մինչև մահը և կրկնում է այն, ինչ որ մաշտոցի ամուսնական խրատն է:

«Եթէ մենք ասում ենք, որ պէտք է ունենալ աւելի իրագործելի կանոններ՝ քան քրիստոնէական իդէալը, ասում ենք ոչ մենք այդ իդէալին չը հասած կընկնենք անառակութեան մէջ, դորանով մենք այն չենք ասում, որ մեզ համար շատ բարձր է Քրիստոսի իդէալը, այլ միայն ցոյց ենք տալիս այն, որ մենք նրան չենք հաւատում և չենք ուզում մեր վարմունքները նրանով բնորոշել: Երբ ասում ենք, թէ միանգամ ընկնելով, մենք կը գլորուենք անառակութեան մէջ, չէ՞ որ մենք դրանով իսկապէս այն ենք ասում, որ անկումն անհաւատարի հետ մեղք չէ, այլ զուարճութիւն, ոգևորութեան արդիւնք, որը չը պէտք է ամուսնութիւն կոչուած քայլով ուղղել: Եթէ մենք հասկանայինք, որ անկումն մեղք է և այդ կարելի է և պէտք է անքակտելի ամուսնութեամբ քաւել՝ միացնելով այն գործունէութիւնը, որը հետևում է ամուսնութիւնից ծնուած զաւակների դաստիարակութեան, այդ դէպքում անկումն երբէք անառակութեան մէջ ընկնելու պատճառ չէր դառնայ:

Ընդունեցէք իբրև իդէալ միայն ողջախոհութիւնը, ընդունեցէք, որ իւրաքանչիւր անկումն՝ ով և ում հետ էլ լինի՝ միակ և անխզելի ամուսնութիւն է տմբողջ կեանքի համար և պարզ կլինի, որ Քրիստոսի տուած ուղեցոյցը (ձեռնարկը) ոչ թէ բուական է, այլ և միակ հնարաւորը:

Իդէալի քրիստոնէական վարդապետութիւնը այն միակ վարդապետութիւնն է, որը կարող է զեկաւար լինել մարդկութեան: Չի կարելի, չը պէտք է վիժել Քրիստոսի իդէալն արտաքին կանոններով, այլ ումուր պէտք է բռնել այդ իդէալը մեր առաջ իւր տմբողջ մաքրութեամբ և որ

գլխաւորն է՝—հաւատալ նրան:

Ալիի մօտ լողացողին կարելի է ասել.—այս բարձրութեան, հրօտանդանի, կամ այս ինչ աշտարակի ուղղութիւնը բռնիր և այլն:

Բայց գալիս է ժամանակ, երբ լուղորդներն հեռացել են ավից և նրանց իբրև ուղեցոյց կարող են ծառայել մի միայն անհասանելի լուսաւորներն ու կողմնացոյցը, որոնք ուղղութիւն են ցոյց տալիս: Թէ մէկը և թէ միւսը մեզ է տուած:

Այս էլ Տօլստոյի կարծիքն է ամուսնութեան մասին:

Զարմանալին այս է, որ թէ Զօլան և թէ Տօլստոյն ամուսնալուծութիւն ասած բանը չեն ընդունում: Զօլան իւր «Աշխատանքի» մէջ այդպիսի միտքն անգամ չի արծարծել և ինչպէս վերը յիշեցինք, ընտանեկան կեանքի ներկայ բացասական երևոյթների առաջն առնելու ամենաուժեղ միջոցն է համարում հաւատարութիւնը: Իսկ Տօլստոյն գալիս է յայտարարելու ի լուր աշխարհի, որ ինքը գտել է Քրիստոսի տուած իդէալը, ըմբռնել այն, ինչ որ ոչ ոք չի կարողացել և որ եկեղեցական ամուսնութիւնն է, որ նսեմացնում է կամ հակառակ է գնում այդ իդէալին. որ Քրիստոս ամուսնութեան խորհուրդը չի հաստատել: Յարգելի մեծ փիլիսոփայի և բարոյախօսի սխալը կայանում է նրանում, որ նա չը գիտէ, կամ գիտնալ չի ուղում, որ եկեղեցական ամուսնութիւնը սկիզբն է Քրիստոսի իդէալին հասնելու շաւղի, որ այդ տեղից է սկսում առաջին աստիճանը:

Ոչ ոք չի կարող վիճել և ասել, որ Քրիստոս ամուսնութեան օրէնքը չի հաստատել, որ նա չի գծել ողջախորհրդեան իդէալը և ընտանիքի անդամների փոխադարձ պարտաւորութիւնների սահմանը: Իսկ եթէ այդ արել է, ուրեմն և հաստատել է ամուսնութեան խորհուրդը և եկեղեցական ամուսնութիւնն երբէք ուրիշ բան չէ, քան քրիստոսադիր օրէնքի բարձրաձայն յայտարարութիւնը ամուսնացողներին և նրանց շրջապատողներին, և նախատեղծ մարդուն տրուած օրհնութեան կրկնութիւնը: Վերև

յառաջ բերուած ամուսնական խրատից պարզ երևում է, թէ հրապիսի ճշտութեամբ է ըմբռնել և գործադրել Քրիստոսի տուած օրէնքն հաւատացեալների մէջ և հրապիսի հսկող և պահապան է եղել եկեղեցին ընտանեկան սըրբութեան: Իսկ որ Քրիստոսն ինքը չի գրել և կազմել մաշտոցն ու շարայարել աղօթքներն ու շարականները, դրանում կասկած չկայ և այդ յայտնի է իւրաքանչիւր քրիստոնէի: Հապա ուրեմն հրտեղ է չարեաց արմատը, ինչո՞ւ է ընկնում ընտանեկան բարոյականութիւնը և հետզհետէ աճում ամուսնալուծութիւն խնդրողների թիւը:

Դորա պատճառները շատ շատ են, բայց նրանցից մեծ մասը կարելի է հէնց այժմանից ոչնչացնել:

Առաջին տեղը բռնում է դաստիարակութիւնն ու ուսումը, որը պէտք է փոխել հիմնովին՝ պատրաստելով մարդկանց ոչ թէ եսի և կրքի, ոչ թէ շռայլութեան և զեղխութեան համար, այլ Քրիստոսի տուած իղէալին ծառայելու, այլոց ծառայելու և կատարեալ լինելու համար:

Երկրորդ, պէտք է խստիւ արգելել որոշ հասակից յետոյ ամուրի մնալը և հարկ առնել այդպիսիներից բազմանդամ ընտանիք և զաւակներ ունեցող չքաւորների օգտին:

Նոյնպիսի պատուաւոր տոմսակ տալ և յանցաւոր այր մարդկանց, ինչպիսիք որ այժմս տրուում են թշուառ կանանց:

Մտցնել Տօլստոյի յիշած պատիժը ամուսնական ուխտը դրժողների համար: Քաղաքացիական օրէնսդրութիւնն համապատասխան դարձնել Քրիստոսի դժած օրէնքի պահանջներին:

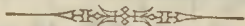
Արգելել այրի մնալը որոշ ժամանակամիջոցից յետոյ բոլոր դասակարգերին: Պսակի եկեղեցական խորհուրդը կատարելիս հասկացնել Աւետարանի որոշած պարտաւորութիւնները պսակուողներին և շրջապատողներին և հասարակական կազմով հսկել նրա անթերի իրադործման: Պատանեկական հասակից հասկացնել Քրիստոսի տուած իղէալի վեհութիւնն ու մեծութիւնը և ըմբռնել տալ

պսակի խորհրդի այդ ամենաէական մասը:

Այս անելուց յետոյ՝ մենք հաւատացած ենք, որ բացի յիշածս երկու դէպքերից՝ անյայտ բացակայելուց և իրաւազուրկ մշտնջենական աքսորից՝ ուրիշ դէպքեր չենք տւենալ ամուսնութիւնը լուծելու. մի բան, որ ըստ Աւետարանի մեր իրաւունքից միանգամայն վեր է:

Կարծում ենք, որ այս ճանապարհով միայն մենք կը վերադառնանք առողջ և ուժեղ ընտանիքի, անձնուէր ծնողական յարկի, մի ժողովրդի անմահութեան ամենաուժեղ հիմունքի և առաջնակարգ պայմանի: Հակառակ դէպքում մենք ամուսնաթողներից կունենանք ամենօրեայ ամուսնաթողներ, աւազի վերայ հիմնած ընտանեկան կեանքն ու ձեական—անուանական ծնողներ, որոնք անընդունակ կլինեն Քրիստոսի իդէալն ըմբռնելու, և զուրկ նրան ձգտելու, նրանով առաջնորդուելու կարողութիւնից, որի հետեանքը մի միայն գերեզման է, ազգային գերեզման և ուրիշ ոչինչ:

Ե. ծ. վ. Մ.

ՓԱՐԻՍԵՑԻՆ ԵՒ ՄԱՔՍԱԻՈՐԸ

Ղուկ. ԺԸ. 9—15.

«Փորձեա զիս Աստուած և ծանիր զսիրտ իմ, քննեա զիս և ծանիր զչաւիղս իմ, և տես թէ իցեն անօրէնութիւնք ի ճանապարհս իմ, և առաջնորդեա ինձ ի ճանապարհս քո յաւիտենիցս: Սաղմ. ՃԼԸ. 23—24:

Քրիստոս այս առակն տակ է աչքի առաջ ունենալով այն մարդոց, որոնք իրենք են իրենց չափում և համեստ ու արդար գտնում, իսկ ուրիշներին արհամարհում: Այդ

առակով Քրիստոս միևնոյն ժամանակ պատասխանում է այն հարցին թէ ո՞վ իսկապէս իբրեւ արդար՝ Աստուծոյ առաջ կանգնելու յոյսը պիտի ունենայ:

Բոլոր այն հարցերից, որ մարդու մտքով անցնում են, ամենածանրաշին և կարեւոր հարցն է այս: Մի հարց, որից կախում է մեր յաւիտենական ապագան և միևնոյն ժամանակ հոգւոյ խաղաղութիւնը այս աշխարհում: Եթէ մենք մեր պարտքը ճշտութեամբ ենք կատարել և Աստուծոյ կողմից շնորհքի արժանացել, թող մարդիկ ինչպէս կամենան մեզ քննադատեն, մենք ձեռք բերած կլինենք այն, ինչ որ փոթորկի ժամանակ մեզ մխիթարել և մեր սիրտը խաղաղ պահել կարող է: Իսկ եթէ մեր հաշիւը մեր Տիրոջ հետ վատ է, եթէ նա բարկացած է մեզ վերայ, այն ժամանակ ոչ մի փառք—ոչ մարդկանցից ստացածը և ոչ անձամբ ձեռք բերածը—մեզ չի կարող օգնի: Այդպիսի փառքը նման կլինի ծղօտի՝ որին քամին տարուբերում է, փայտի, խոտի, տաշեղի—որը դատաստանի կրակի մէջ պիտի այրուի, ոչնչանայ: Արդեօք, ո՞վ մարդ, քո ամենազլխաւոր հոգսերից մէկն այն է, որ զու միայն քո Աստուծոյ կամքը կատարես և մեղքերից ազատ նորա առաջ կանգնես:

Մենք մարդիկս, մեր ժամանակի որդիքը, թէ ինչ հոգսերով ենք զբաղւում, շատ լաւ գիտենք: Ո՛րքան յաճախ մեր սիրտը խռովայոյդ մտածմունքներով, ահ ու վախով տանջւում է: Մեզ տանջում են հոգսերը մեր կանանց ու որդւոց, տան և օրական հացի համար, հոգսեր մեր և մերայնոց երկրաւոր ապագայի, հոգսեր նաեւ մեր երկրաւոր առողջութեան համար: Եթէ այդ հոգսերի նոյն իսկ մի տասերորդ մասը նուիրւում լինէր մեր յաւիտենական ապագային, Աստուծոյ և Փրկչի ոգորմունքանք, մեր հոգւոյ խաղաղութեան: Բայց իսկապէս մենք շատ անհոգ ենք և չենք ունենում ոչ տանջանքով լի օրեր, և ոչ անքուն գիշերներ: Աստուած, մտածում է մարդ, այդքան խիստ չի լինիլ: Մեր ամենօրեայ խորհրդածութեանց մէջ Աստուած երկրորդական տեղն է բռնում: Այո՛, նորան հաղարաւորներն են մոռացել և հաղարաւորներն ուրացել: Իսկ յաւի-

տենական ապագան: Ո՞վ կհոգայ այդ ապագայի համար, միթէ մարդը, որ ներկայիս բաղդի պտուղները ճաշակելուց յետոյ, ցանկանում է միայն և միայն այդ երկրաւոր բաղդը: Միթէ այս խելացի՞ բան է, և մենք նման չե՞նք երկխոսներին, որ վաղուանը աչքից թողնելով՝ միայն այսօրուան համար ենք մտածում:

Ոչ ոք քեզ այնքան մօտ չէ իւր զօրութեամբ ու իշխանութեամբ, ո՞վ անհոգ մարդ, որչափ քո Աստուածդ, և քո մտածմունքներդ պատճառ չպիտի ունենան ուրիշ որ և է բանով զբաղուելու քան նորանով, որի ձեռքն է գտնուում քո կեանքդ, որի վճիռը քո գլխիդ կամ օրհնութիւն, կամ անէծք, կեանք կամ մահ կը բերէ: Նրկիւղ ունեցիր՝ Նորա բարկութիւնից և մի մտածիր փարիսեցու նման, որպէս թէ նա քեզանով զբաղուելու ժամանակ չի ունենայ: Վերև բերուած փարիսեցու և մաքսաւորի առակի սրտաշարժ անաշառութիւնը հէնց նորա մէջն է, որ այնտեղ անպէտք է համարուում Աստուծոյ կողմից այն մարդը, ով որ ինքն իրեն իւր ժամանակի ամենալաւերի շարքն է դասում և այստեղ ամենքից մեծարւում: Այսպիսով կարող է մարդ սեփական մտածմունքներով սխալանքի մէջ ընկնել, Թող ուրեմն մեր սեփական սրտի ձայնը և ժողովրդի կարծիքը մեզ կանոն չլինեն, այլ թող մեզ առաջնորդէ միայն այն ձայնը, որը միանգամ մեզ դատաւճիռ պիտի կարդայ: Մենք պէտք է մեզ փորձենք փարիսեցու օրինակով, որ ինքն Աստուած մեր առաջ է դնում, և տեսնենք, արդեօք նման չե՞նք նորան որ և է բանով:

Փարիսեցին տաճարի մէջ—արդեօք նա քո պատկերդ է, ով մարդ, ինչպէս որ նա կանգնած է—մարդասիրութիւնից զուրկ, սիրուց դատարկ:

Սա մի առակ է, որ մեր առաջ պատկերացնում է թէպէտ ոչ իսկական եղելութիւն, բայց կատարեալ ճշմարտութիւն: Տիրոջ նկարագրած փարիսեցու նման հազարաւորները կային երկրի վերայ իրենցով շլացած: Նախանձախնդիր օրէնքի, պաշտպան մարգարէների, ջերմեռանդութեամբ տաճար յաճախող, սադուկեցուց աղատողի հովթեան

Թշնամի, հռովմէական ճնշմանց դէմ ազգային ինքնուրոյնութեան զրօշակը բարձր կրող և այդ բոլորի պատճառով իրրեւ հոգեւոր առաջնորդներ շատ մեծարուած. և այսպէս մտածում էին, որ, իրրեւ Աբրահամի իսկական որդիք, երկնքում նոցա մի պատուարժան տեղ ևս վայել է: Նոյն իսկ երկրիս վերայ այդ տեղը նոցանից չէր պակասում: Բայց Աստուծոյ առաջ այն արհամարուած և դատապարտուած մաքսաւորը, որ իւր կուրծքն էր ծեծում, և իւր անկեալ վիճակի համար խորին ամօթխածութիւնից նոյն իսկ աչքերը երկնք բարձրացնել չէր համարձակուում, աւելի լաւ էր քան փարխեցին:

Եթէ Տէրը մեզ փորձելու համար իւր աչքը մեզ վերայ դարձնի, գուցէ մեզ հեռ ևս նոյնը պատահի: Եւ շատերը, որոնք իրրեւ պատուաւոր մարդիկ, բարի քրիստոնեայ են ճանաչուած, որոնց ոչ ոք մեղքի մէջ մեղադրել չի կարող և նոյն իսկ իրենք իրենց որ և է նախատինքի արժանի չեն համարում և կանգնած են հպարտ իրենց ապահովութեամբ և առաքինութեամբ, Աստուծոյ առաջ կը ճանաչուեն իրրեւ անարդար: Իսկ շատ քչերը, որոնց մարդիկ ուշադրութեան արժանի չեն համարում, որոնք ազատ չեն արատից, նոյն իսկ իրենք իրենց անմեղ չեն համարում, կարժանանան կարեկցութեան և արդար կը դատուեն իրենց մաքուր սրտի և պարզ խոնարհութեան համար:

Վերեւ բերուած առակը հասարակական կարծիքի դէմ մի բացարձակ հարուած էր: Միթէ Փրկիչը իրաւունք չունէր չնայեա՞ծ այն մեծարանքներին որ փարխեցիներն էին վայելում, նոցա դատապարտելու: Ո՞վ կը համարձակուէր Նորա խօսքը կտրել և ասել թէ՛ Նա սխալւում է: Այդ նոյն բերանը չափաւր մի օր քեզ դատի, ո՞վ մարդ: Ուստի զգուշացիր և քննիր քեզ և տես արդեօք փարխեցուն նման չե՞ս:

Նա գնում է տաճար, Աստուծոն շնորհակալութիւն է յայանում: Նա իրեն հեռու է պահում ամեն տեսակ մեղքերից, շաբաթուայ մէջ երկու անգամ ծով է պահում, մի բարեգործ մարդ է: Միթէ սոքա բոլորը զովասանքի արժանի յատկութիւններ չեն: Քրիստոնեաներից քանիսին

կարող է դատապարտել նա այդ յատկութիւններից զուրկ լինելու համար: Աստուծոյ տունը նոցա համար մի այնպիսի տեղ է, ուր նոքա շատ քիչ են գնում: Նոքա աւելի զբաղուած են իրենց աշխատանքով, իրենց առողջութեամբ ու վայելքներով: Արանդ գիտութիւնն ու ճարտարագործութիւնն իրենց տաճարն ունին, այնտեղ նոքա հմուտ են և փորձառու, բայց սրբութիւնը նոցա համար օտար է: Կարծէք նոքա եկեղեցու Աստծուն փառաբանելու, աղօթելու, շնորհակալութիւն անելու կարիք չեն զգում: այո՛, նոյն իսկ կարծէք երկնքում նոցա համար Աստուած գոյութիւն չունի: Դորա համար այս աշխարհը նոցա չէ դատապարտում և իրենք էլ իրենց պարսաւանքի արժանի չեն համարում: Սակայն ինչպիսի՞նք դատաստան պիտի անէ սոցա Տէրը, որն այս աշխարհիս վերայ, իբրեւ հոգւոյ փրկութեան մի վայր, հիմնել է իւր եկեղեցին: Մի կեանք առանց Աստուծոյ և Փրկչի, առանց եկեղեցու և Աստուծոյ խօսքի և առանց աղօթքի է միանգամայն կորուսեալ կեանք: Այլ ոգորմածութիւնից հաստատապէս երես է զարձնում, արդեօք նորա վերայ չպիտի՞ կատարուի այն խօսքը, թէ, «ով ինձ է արհամարհում, ես էլ նորան պիտի արհամարհեմ»: Այլ այստեղ Աստուծոյ զուրկ չէ բաղխել, կարո՞ղ է նա այնտեղ այդ զուրկ բաց գտնել: Ա՛յ, արգարեւ նոքա դռները փակ կը գտնեն և ի զուրկ կը կանչեն. «Տէր, Տէր, բաց մեզ»:

Փարիսեցին արհամարհող չէր ոչ Աստուծոյ և ոչ աղօթքի: Նա աղօթում է, նա շնորհակալութիւն է յայտնում, բայց ի՞նչ ձեռով: «Ես շնորհակալ եմ քեզանից Տէր, որ ես չեմ այնպէս, ինչպէս միւսները՝ գող, աւաղակ, անարգար, շնացող...»: Նա Աստուծոյ օրէնքը շատ լաւ է ճանաչում և իրեն նորանով չափում: Բայց նա աւելի չափում է իրեն «միւս մարդկանց» համեմատութեամբ, թէ ինչպէս են նոքա գործում, ինչպէս վճիռներ տալիս: Մարդիկ մարդիկ, սոքա են նորա համար օրէնք և մարդարէք: Նա դո՛չ է զորանով, որ ժողովրդի կարծիքով չարագործ չէ: Արդեօք շատերը մեղանից ևս այսօր նոյն փարիսեցուն չե՞ն նմանում և ճիշտ այդ արտաքին բարոյականութեան հետե-

ւում: Այդպիսիները եթէ միայն կարողանում են ժողովրդին ներկայանալ իրրեւ արդար, երբ սոքա նոցա պատիւը շօշափող որ և է ըսն ասել չեն կարող, այն ժամանակ նոքա գոհ են: Գոհ են, երբ նոքա ոչ թէ գործով են ուրիշներին վնաս հասցրել, այլ իրենց չար լեզուով շատ անարդարութեանց պատճառ եղել: Գոհ են երբ նոքա ուղղակի շնացողներ չեն, թող նոցա սիրաբ ճահճի նմանի, նոցա հոգին անմաքուր մտածմանց կենարօն լինի, նոցա լեզուն լիալ խօսքերով ու հայեացքը՝ ինչպէս գողերինը ցանկութեամբ լի:

Արդեօք դժու էլ այդպիսի ինքնագոհներից ես, ո՞վ մարդ, որոնք իրենց ուրիշների համեմատութեամբ են չափում և բաւականանում, երբ նոցա վերայ մարդկային աշքը ոչինչ անարդար բան չէ գտնում: Զգոյշ եղիր, դուցէ և փարիսեցուն նմանուելովդ, նորա նման ևս կը մերժուիս և կը դատապարտուիս: Քեղ ո՛չ թէ մարդկանց դատատանով փորձիր, այլ Աստուծոյ, Փրկչի խօսքի նորանով թէ ի՞նչպէս է նա օրէնքը մեկնում, սովորիր, ինչ որ քեդանից պահանջւում է և չափիր քեզ նորանով, թէ դու արդեօք պատճառ ունի՞ս քեզանով գոհ լինելու և ինչպէս փարիսեցին՝ Աստծուն հաշիւ տալու:

Բայց իրօք այստեղ էլ մեղ ամաչեցնում է փարիսեցու օրինակը: Մենք չգիտենք «Ծումապահութիւն, Ժուժկալութիւն, չափաւորութիւն» Աստուծոյ և հոգւոյ ու ներքին կեանքի աւողջութեան վերաբերութեամբ: Մենք պէտք է մեր հելտակեաց, հաճոյասէր ժամանակի մէջ սանձահարկնք մեղ առաքեալի օրինակով, որ ասում է. «ես տկարացնում եմ մարմինս և սանձահարում նորան», և սովորաբար «նոքա են Քրիստոսին պատկանում, որոնք մարմինը իւր ցանկութիւններով և հաճոյքներով խաչում են»: Դորա փոխարէն եթէ Տէրը մեր առաջ ծումապահութիւն է գնում, հացը պակաս տարի բերում, երբ նա հիւանդութիւն է ուղարկում մեր աները և կամ մեր ունեցածը կորստեան մատնում, — մենք դժկամակում ենք, ինչպէս փառ կը թուած երեխաներ, որոնց ցանկութիւնը մերժուել է, լալիս ենք և արանջում, դանդաղաւում ենք և յուսահատւում:

չենք կամենում հասկանալ որ Տէր Աստուածը այդ պատիժները մեզ տալիս է, որպէս զի մեր հոգին փորձուի ու մաքրուի: Այն փարիսեցին իւր ունեցածից էր տալիս: Ի՞նչ կապկոսի էթէ ձեռք մեր ունեցածի տասերորդը զոհենք Աստուծոյ թագաւորութեան և օտարի կարիքի համար: Ասենք թէ մեր քաղաքական և հասարակական զարգացած կեանքի զանազան տեսակի հարկերն ու վճարումները շատ շատ են, բայց եթէ դու հաշիւ անես, թէ քեզ համար քո հաճոյքիդ ու ցանկութիւններիդ համար ի՞նչ ես ծախսել, իսկ քրիստոնէական զոհի համար ի՞նչ արել, արդեօք աչքերդ գետին չես խոնարհեցնի և փարիսեցու հետ համեմատութեան մէջ մտնի: Եւ քանի՜ քանիսները կան, որոնք իրենց տուած շնչին ողորմութեամբ և կատարած զոհով իրենց փառաբանում են: Օ՛, մի գնար փարիսեցու ճանապարհով, մի ցանկանար հարուստ լինել, մինչդեռ դու խեղճ, կոյր և մերկ ես:

Եթէ դու կամենում ես շնորհք գտնել և Աստուծոյ ներկայութեան փորձանքից արդար զուրս գալ, այն ժամանակ քեզ մի բարձրացնիր, այլ խոնարհեցրու, խոնարհեցրու քեզ քո Աստծուդ առաջ, զարկիր մաքսաւորի նման կրծքիդ և խոստովանիր. «Ես, իմ մարմինս ոչինչ է, այս երկրիս վերայ ինձ համար ոչ մի յոյս չկայ, եթէ Աստուած շնորհք չանէ և իմ հաղար ու մի տեսակ մեղքերս չննրէ: Ով իրեն խոնարհեցնում է, Աստուած էլ նորան բարձրացնում է, նորան, չնայած իւր խեղճութեանը շնորհք է տալիս, չնայած նորա անարդարութեանը, աղատում է նորան ամեն տեսակ մեղքերից և Քրիստոսի կամքի համաձայն՝ իրրեւ իւր սիրելի որդի՝ իւր զոգն ընդունում:

Սանգնած է փարիսեցին ողորմածութիւնից զուրկ և սիրուց դատարկ: Մէկը միւսի հետ սերտ կապ ունի:

«Շնորհակալ եմ քեզանից, որ ես չեմ այնպէս, ինչպէս ուրիշները և կամ ինչպէս այս մաքսաւորը», ասում է նա սառնասրտութեամբ մինչև իւր հոգու խորքը: Օտարի զրգաբախտութիւնը, փոխանակ նորա սրտի վերայ ազդելու, լինում է մի առիթ ներքին հատուցման: Ահա այդ էր փա-

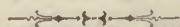
ըխեցեաց իմաստութիւնը: Նոքա իբրեւ հպարտ սուրբեր՝
առում էին մաքսաւորին, իբրեւ բարոյական մարդիկ—սաղու-
կեցիներին, իբրեւ խորայելի որդիք—հոովմայեցիներին, իբրեւ
վարիչ՝ ժողովրդի ստորին դասակարգներին և վերջապէս իրենց
բարոյականութեան հպարտ բարձրութեամբը և օրէնքի
եռանդուն պաշտպանութեամբը—մի եռանդ մեռած տառի
համար—առում էին Աստուծոյ Որդուն, որ նոցա հեղու-
թիւն էր քարոզում և նոցա դէմ յանդիման կանգնում
հոգևով ու զօրութեամբ լի: Ահա այդպէս է լինում, երբ
մարդ իրեն ուրիշներից աւելի լաւ է կարծում: Ուր խա-
ւարն է իւր գլուխը բարձրացնում, այնտեղ սէրը տեղ չունի:
Ահա հեռաւոր մի վնասը ինքնարդարացման: Ինչքան որ
ինքնարդարացումը զրկում է մարդուն Աստուծոյ շնորհքից,
նոյնչափ և դատարկում է նորա սիրտը սիրուց և դէպի իւր
եզրայրակիցները անդուլթ դարձնում:

Մեր մէջ իրօք բաւական մեծամիտներ կան, և շատերի
համար մի անյարմար պատուէր է. «ով իրեն կը խոնարհեցնի
նա կը բարձրանայ»: Կարծէք մեր ժամանակին է վերապահ-
ուած յատկապէս քրիստոնէութիւնը իբրեւ ինքն խոնար-
հեցնող ու ծառայութիւնից աղատող կրօն, իւր պահանջած
հեղութեան համար ծաղրի ենթարկել: Եւ այն տեղ, ուր
մարդ հեռու է հեղութիւնից, ինչպէս նա իւր սրտի խոր-
քերում իրեն իւր նմաններից գերադասում է: Մէկը հը-
պարտ է իւր ծագմամբ, ուրիշը իւր հարստութեամբ կամ
զարգացմամբ և կամ զիրքով, մի կուսակցութիւնը առում
է միւսին և հպարտ է իրենով և իւր սկզբունքներով: Նոյն
խի համեստը մի որ և է առիթ ունի հպարտանալու: Մարդ
բարիք է կատարում իւր բարեպաշտութիւնից զրդուած,
հաւատի հիման վերայ, բարեգործութիւնից, Աստուծոյ թա-
ղաւորութեան և եկեղեցու միութեան համար ունեցած
եռանդից: Բայց իսկական արժանիքի ո՛չ մի ճանաչողութիւն:
Եւ ամեն տեղ, ուր որ այս պատահում է, ուր որ մարդ
մոռանում է որ «Աստուծոյ ողորմութեամբը ես կամ—գո-
յութիւն ունիմ», այնտեղ փակւում է նոցա սիրտը այն
մարդկանց համար, որոնցից մարդ իրեն գերադասում է:

Այն խոնարհ ինքնագիտակցութիւնը, որ—սա մի շնորհք է, որ ես սպրում եմ օր օրի վերայ—մարդկանց միմեանց մօտեցնում է, խաղաղութեամբ վերջացնում նոցա մէջ եղած տարբերութիւններն ու հակառակասութիւնները: Պարծենկոտութիւնը և ինքնարդարացումը ստեղծում են մեանջըպետ մարդկանց մէջ:

Զգուշացիր փարիսեցիների խմորից, ինչպէս կորստաբեր ժանտախտից և վերջրու քեզ մաքսաւորին օրինակ: Ճանաչիր քո պակասութիւններն ու մեղքերը, որոնցից իրօք դու ազատ չես: Ճեծիր ցաւազին կուրծքդ և դու կը սովորես ներողամտութեամբ նայել ուրիշների վերայ, կը մոռանաս անգթօրէն դատել ու դատապարտել, քո թոյլ վիճակիդ զգացել կտաս եղբօրդ անկեալ զրութիւնը և որանդ որ դու պիտի պատժես, գործ կը դնես քաղցրութիւն: Կը լինես բարեացակամ, ողորմածութեան և խաղաղասիրութեան, հաշտութեան և ներման, և փոխանակ ուրիշների մոլորութեան վերայ չարանիւթ ուրախանալու, դոքա կլնին քեզ համար մի խթան նոցա օգնելու համար: Այսպիսի մի համեստ, տաք և քրիստոնէի սիրտ ես կըրում քո մէջ, ո՞վ մարդ, թէ դու սառն ես ու սիրուց զուրկ, ինչպէս փարիսեցին: Թող բացուին քո աչքերդ քեզ համար և քեզ դէպի խոնարհութիւն ու հեղութիւն առաջնորդեն: Ահա այս է ճանտպարհը դէպի Աստուծոյ շնորհքը և դէպի եղբայրների սէրը:

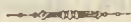
Գեորգ. բարգ. Ա. Վ.

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ

Այս տարի սովորական հանդիսաւորութեամբ կատարուեց կաթողիկէ՛ ս. Էջմիածնի տօնը: Պատարագի սկզբին ծերունազարդ Վեհափառ Հայրապետն ամբողջ միաբանութեան գլուխն անցած իջաւ տաճարը և սկսուեց

Հանդիսաւոր պատարագ: Պատարագիչ էր միաբանութեանս ներկայ եպիսկոպոսներից աւագագոյնը՝ Դէորդ արքեպիսկոպոս Սուրէնեանը: Երգում էր Կոմիտաս վարդապետի քառաձայն խումբն արտասովոր ոգւորութեամբ: Պատարագի վերջում տեղի ունեցաւ հայրապետական մաղթանք, Վեհափառի աջն առնելու (համբուրելու) սովորական արարողութիւնը և ապա այս տարուայ ճեմարանաւարտ ուսնեքը հոգեհանգիստ կատարել տուին մեծ բարերար և մեծագործ Դէորդ ԼՍ կաթողիկոսի շիրմի վրայ: Պատարագից յետոյ սեղանատուն հրաւիրուեցին ներկայ եղող բաղմաթիւ պատուաւոր հիւրերն՝—արք և կանայք առհասարակ, Թէև շատ մեծ բաղմութիւն չէր եկել այս տարի՝ մանաւանդ գիւղերից, որովհետև աշխատանքի ժամանակն էր, բայց դրա փոխարէն նկատելի էր մի ընդհանուր տրամադրութիւն: Սեղանատանը խօսուեցան բաժակաճառեր, որոնցից յետոյ երգուեցին պատշաճաւոր շարականներ և երգեր: Ուխտաւորներն ու հիւրերը մեկնեցին քաղցր տպաւորութեան տակ, ամուր կապելով իրենց սրտերն ու զգացմունքները դարերից ի վեր պաշտելի սրբութեան հետ:

Ս. ԹԱՐԳՄԱՆԶԱՅ ՏՕՆԸ ՕՇԱԿԱՆ ԴԻԻՂՈՒՄ:

Կան սուրբեր և նրանց համար սահմանուած տօներ, որոնք անողոք ժամանակի շնորհիւ, շնորհիւ մարդկային գիտակցութեան և խիստ քննադատութեան, նսեմանում և համարեա մոռացութեան են տրւում: Բայց կան և այնպիսիք, որոնց կատարած գործի մեծութիւնն ըմբռնելու համար հարկաւոր է լոյս և ուրբան մեծանում է ժողովրդի գիտակցութիւնն, այնքան աւելի հանդիսաւոր են դառնում այդպիսի նշանաւոր մշակների գործերը և հետզհետէ արժանաւոր վայելչութեամբ տօնուում նրանց յիշատակը:

Այսօր մեր իննիւրի թարգմանչաց յիշատակն առաւել սրտազին և հանգիսաւոր կերպով է տօնուում՝ քան սրանից 100—200 տարի առաջ, երբ գիրքը անմատչելի էր ժողովրդին և անհասկանալի նոյն իսկ հոգեւորականներին և այդ տօնը կը տօնուէր աւելի մեծ հանգիսաւորութեամբ, երբ ժողովրդի բոլոր խաւերը կը մըռնեն, թէ ինչ հսկայական դործ կատարեցին մեր թարգմանիչներն՝ Սահակ և Մեսրոպ իրենց աշակերտներով։ Այս տարի լրանում է 1500 տարին մեր տառերի գիւտից։

Տառեր և դրանից առաջ հայ ազգն անպատճառ ունէր։ Յունաց և հռովմէացւոց, պարսից ու ասորոց դրացի, քէտական ծագում՝ և քաղաքակրթութիւն ունեցող հայ ազգը (այս կարծիքին է Իէնսեն գիտնականը. տես Արաբատ յունիսի 1904 թ. երես 537 և 538). չէր կարող տառնց տառերի ապրել, բայց այնպիսի կատարելագործութեամբ այլուքէնը, որպիսին մեզ տուաւ ս. Մեսրոպ, անշուշտ չունէինք, ապա թէ ոչ, նոր տառեր գտնելու կարիք չէր զգացուիլ։ Բայց այդ չէ թարգմանչաց գործի մեծութիւնը. անշուշտ տառեր գտնելու շնորհիւ չէ, որ նրանք անմահացան ոչ միայն մեզ, այլ և բոլոր լուսաւոր և լուսասէր ազգերի համար, այլ նրանում, որ այդ տառերն ունենալուց յետոյ նրանք ստեղծեցին քրիստոնէական գրականութիւն՝ — Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութիւնն ու մաշտոց, շարական և ժամագիրք, գիտութիւն և պատմութիւն և անյայտ կորչելու վտանգին դատապարտուած ազգային հերոսների անուններն ու գործը հաղորդեցին յետնորդ սերունդներին։

Այդ մեծ մարդկանց մեծ գործի արդիւնքն են Խորենացին և Եղիշէն, Ղազար և Եզնիկ, Կորիւն և Դաւիթ։ Նրանց վարած հոգում բոլորն հինգերորդ դարու Աւարայրի հերոսները և եկեղեցու Ղևոնդներն ու Յովսէփները։ Այո, ո. թարգմանչաց տօնը հայ ազգի ամենամեծ և առաջնակարգ տօն է, տօն լուսոյ և գրի, գիտութեան և գրականութեան և նրա մշակների՝ անդրանիկ մշակների տօն։ Թէև սովորական է ասել, որ հայ ազգը իւր գործիչներին

քաղցած պահել և հանդիսաւոր թաղել միայն գիտէ, սակայն թող ս. Թարգմանչաց տօնը օրինակ լինի մեզ, որ հայ ազգը նաև անմահացնել և գնահատել գիտէ, թէ և ոչ այդ մշակների ֆիզիքական կենդանութեան ժամանակ:

Միթիթարական էր տեսնել, թէ ինչպէս հեռաւոր տեղերից և մերձակայ գիւղերից ահագին բազմութիւն էր հաւաքուել ս. Մեսրոպի գերեզմանին երկրպագութիւն տալու և երախտամատոյց լինելու քրիստոնէական սուփորութեամբ՝ նրանց կատարած մեծ գործի համար: Ուխտագնացութիւնը անգիտակից և մի միայն կրօնական զգացմունքի դրդմամբ չէր, ոչ, ամենքի երեսին նկատուում էր Թարգմանչաց մեծ գործը գիտակցելու, գէթ մասամբ գիտակցելու տրամադրութիւնը և կրօնական ազգային ուժեղ զգացմունք: Պատարադից յետոյ այդ ահագին բազմութիւնը ցրուեց Օշականի այգիներն ու Վեհափառ Հայրապետի ամառնային մեծ այգին և տասնեակ ընտանիքներ և հարիւրաւոր մարդիկ մի մի ընկերական սեղանի շուրջը բոլորելով՝ արժանաւորապէս դրուատում էին այդ օրուայ խնկելի սրբոց անունն ու գործը: Բայց այդ դեռ մի միայն մի քայլ է, թոյլ և առաջին քայլ՝ արժանի և իրօք վայելուչ կերպով տօնելու ս. Թարգմանչաց տօնը: Դեռ մենք փորձ անգամ չենք արել կատարելու այն, ինչ որ գործեց ս. Մեսրոպը՝ Հայաստանի բազմութիւն հահանգներում, տալով նրանց գիրք և գպրոց, լոյս և ճշմարիտ հաւատ: Դեռ ս. Մեսրոպի տառերը շատ տեղ անվերծանելի նշաններ են մեր գիւղացիների համար և հայերէն գիրն ու դրականութիւնն անմատչելի: Ս. Թարգմանչաց տօնի օրը՝ երբ մենք հաւաքուելու լինինք Քաթախ գետի գեղանկար և այգիներով լի ձորի գլխին հանգչող ս. Մեսրոպայ գերեզմանի մօտ, պէտք է հաշիւ տանք մեզ՝ թէ ինչ աշխատանք ենք գործ դրել ընդհանրացնելու հայ ժողովրդի մէջ գիրն ու գիրքը, դրականութիւնն ու գիտութիւնը, սէր և հաւատ. քանի՞ հարիւր հազար գիրք ենք տպել ու տարածել հայ ժողովրդի մէջ, ինչ չափով

ենք նրան լուսոյ մասնակից արել և զարկ տուել նրա գիտակցութեանը: Երբ մենք այդ շաւղով կընթանանք և այդպէս կը գործենք, երբ այդպիսի հաշիւ ներկայացնելու համար կը հաւաքուենք այդ սրբազան գերեզմանի շուրջը, նոր միայն աւելի արժանաւոր կերպով կոտորած կլինենք մեր պարտքը և արժանաւոր ու անզուգական սրբոց խնկելի յիշատակը:

Ն. Տ. Վ. Մ.

Ամսոյս 25-ին աղգիս Վեհափառ Հայրապետը բարեհաճեց օգափոխութեան համար փոքրիկ ճոնապարհորդութիւն կատարել դէպի Դօշ (Կուսշ աւան Արշակունեաց) և այնտեղից Թալիշ (Արուճ աւան Մամիկոնեան նախարարներին): Դօշ գիւղը գտնուում է Արագածի կողերին, ունի գեղեցիկ բուսականութիւն, պատուական աղբիւրներ, մեծ և նշանաւոր առու համբերթի գետակից վերջրած՝ գիւղի մօտ մի շարք գեղեցիկ ջրվէժներով, որոնք հսկայական ոյժ են կազմում և կարող էին գիւղին ահագին օգուտ բերել: Դիւղից բացւում է հրաշալի տեսարան դէպի Մասիս և Արաքսի հովիտը, որի ծայրը կորչում է արևելքում: Դիւղում կան բազմաթիւ հնութիւններ և խաչքարեր: Աւանի հին վանքի տեղն այժմ գտնւում է գիւղի նորակառոյց եկեղեցին, որտեղ ս. Գէորգայ գերեզմանն է և նշանաւոր ուխտատեղի: Դիւղի հիւսիս արևմտեան կողմում գտնւում է Իւանէ Արղուութեանի օրով շինուած փոքրիկ եկեղեցու աւերակներ վրացերէն արձանագրութեամբ և բազմաթիւ այրեր, որտեղ մեծ բազմութիւն է ապրել գուցէ դեռ նախապատմական ժամանակներում: Այրերի մէջ կան կարասներ, կրաշէն հորեր՝ երևի ցորեն և այլ պաշարեղէն պահելու:

Աղանատուն կոչուած դիւղում ծերունազարդ Հայրապետը փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ՝ մեկնեց դէպի

Գօշ, որտեղ անցկացրեց շաբաթ երեկոն և կիւրակէն, ներկայ եղաւ կիւրակէ օրուայ պատարագին, երեկոյեան դէմկանչեց Ժողովրդին իրեն մօտ. մխիթարեց նրանց, յորդորեց սիրով լինել իրենց գրացիների հետ, կռուի ու տարաձայնութեան տեղիք չը տալ. մաքուր պահել սերմն ու վաստակը անարդար ագահութեամբ ձեռք բերածից և ուսում սիրել. հաւասար իրաւատէր և խնամքի տուրկայ դարձնել իրենց կանանց՝ մայրերին, որոնք բացի զաւակ բերելու և մեծացնելու ծանր աշխատանքից, հաւասարաչափ բաժանում են տղամարդոց դաշտային և տնային աշխատանքները: Ժողովուրդը ոգևորուած ցոյցեր արեց Վեհափառ Հայրապետին, ջերմ համբուրեց նրա աջը և ուրախ ու գոհ սրտով ցրուեց գէպ իւր տները:

Հետեւեալ առաւօտ Վեհափառը մեկնեց դէպի Թալիշ գիւղը. (Արուճաւան), որը յայտնի է եօթներորդ դարու սկզբում Գրիգոր Մամիկոնեանի շինած հոյակապ և հրակայական մեծութիւն ունեցող տաճարով, որ թէև վնասուած, բայց և այնպէս մեծ տպաւորութիւն է թողնում այցելուի վրայ: Այստեղ կան բազմաթիւ հնութիւններ, ամրոց, Մամիկոնեան պալատի աւերակներ, ուրիշ հազարաւոր շինութիւնների մնացորդներ և ընդարձակ դերեզմանատուն: Հնութիւնները գիտելուց և մի քանի ժամ հանգստանալուց յետոյ՝ Վեհափառ Հայրապետն այցելեց գիւղական եկեղեցին, ընդունեց Ժողովրդին հին տաճարում, խրատեց և մխիթարեց նրանց և ահագին բազմութեան ոգևորուած ցոյցերով ճանապարհ ընկաւ դէպի Խզնաւուզ. գիշերեց Գրամիի գիւղում և երեքշաբթի առաւօտեան ժամանեց ու. Էջմիածին: Ճանապարհորդութեան ժամանակ Վեհափառ Հայրապետին ուղեկցում էին Եղիշէ Ժ. վարդապետ Մուրադեանը, Կորիւն վարդապետ Սահակեանը, ճեմարանի տեսչի օգնական պ. Մկրտիչ Վարդեանը, պ. Խորէն Խրիմեանը և Էջմիածնայ գաւառի գործակալը:

Մայր Աթոռից իրենց պաշտօնատեղին վերադարձան Սանահնոյ վանահայր Գարեգին եպիսկոպոս Սաթունեանը, Կարսի փոխանորդ Կիւրեղ վարդապետը, Տաթևի փոխանորդ Ներսէս վարդապետը և Բեսարաբիոյ Կոնստանտինոպոլի նախանգամ Յուսիկ վարդապետը:

Վեհափառ Հայրապետի հրամանաւ Մայր Աթոռ վերադարձաւ Բաբգէն վարդապետը և նշանակուեց անդամ տպարանական վարչութեան:

Յուլիսի 6-ին Հայրապետական կոնգակով վանական Կառավարութեան անդամ նշանակուեցին Եղիշէ Ճ. վարդապետ Մուրադեանը, Բաբգէն վարդապետ Սղաւելեանը և Զաւէն վարդապետ Մ. Բաբայեանը. վերջինս նշանակուեց նաև հիւրընկալ Մայր Աթոռոյ:

ԱՅԼ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՌՈՒՍԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

«С. Петерб. Вѣдомости» թերթն հաղորդում է հետևեալը. Մի արժանահաւատ անձնաւորութիւն գրում է մեզ, որ Պետրօպօլսի զրահակիր նաւի հետ ծովի յատակն ընկղմած Սուրբ Նիկողայոսի պատկերը ծովի երեսն է բարձրացել և որ այդ պատկերը դառել են և ուղարկել Պետերբուրգ:

«Цѣрк. Вѣстникъ» թերթն հաղորդում է, որ Սամարայի թեմում առաջնորդի թոյլաւութեամբ և հոգևորականութեան նախաձեռնութեամբ կազմւում է և ծրագրւում «հովուական համաժողովներ»: Սամարայի դաւառի վեցերորդ շրջանի հոգևո-

ըսականները համաժողովը կարենոր է դառնել հովուական համաժողովները հրաւիրել տարեկան երեք անգամ, 2—3 օրով. փորձի համար առաջին համաժողովը հրաւիրուել է մայիսի երկրորդ կեսին: Սամարայի նահանգի Բուդուրուսյան գաւառի 6-դ շրջանի հոգևորականների համաժողովը վճռեց հրաւիրել քարոզչական նիստեր և որոշեց այդ նիստերին պաշտօնական ձև չըտալ, այլ թողնել քահանաների ազատ կամքին: Փետրվարին տեղի ունեցան Նովոուգլենսկ գաւառի դործակալութիւններից մինի հոգևորականների նիստերը Ներքին Նրուսլանում և Զէրեպայան գիւղում: Քահանայք իրենք խիստ դժ են, որ այդ ժողովների շնորհիւ վերջ է տրւում իրենց կղզիացած և անջատ կեանքին: Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ մի գործակալութեան մէջ տարածութեան մեծութեան պատճառով նիստերն երկու կեդրոններումն են տեղի ունեցել:

— Սնշուշտ մեծ և բարեբար նշանակութիւն կունենան քահանաների համախմբումներն ու խորհրդածութիւնները իրենց՝ հովիւների և հօտի համար. բայց ցաւալի է, որ մեր ոչ միայն դործակալութիւնների հոգևորականները ոչ մի համախմբում և խորհրդածութիւններ չունին եկեղեցու և հօտի կրօնական կարիքների մասին, այլև ամբողջ թեմերում այդպիսի մի ձգտումն և դէպք տեւի չի ունեցել: Ցանկալի է, որ իրաւատէր անձինք ուշադրութիւն դարձնեն թեմերում և վիճակներում այդ մեծ կարիքի վրայ և փոքրիկ համաժողովներով հետզհետէ պարզեն ժողովրդի կրօնական բարոյական կարիքներն և դարմանելու միջոցները մասին խորհեն:

Այս տարուայ ապրիլի 18 ին լրացաւ «Կրօնական լուսաւորութիւն տարածող ընկերութեան» 23 ամեակը Ս. Պետերբուրգում: Այս տեսած 23-դ տարուայ հաշուից երևում է այդ ընկերութեան բաղմակողմանի և բեղմնաւոր գործունէութիւնը: Ընկերութեան խորհուրդն ու նրան կից եղած հիմնարկութիւններն յօգուտ եկեղեցւոյ ի մի են համախմբել ընդունակ և գործունեայ բաղմաթիւ ոյժեր, որոնք սիրով և եռանդով ծառայում են ժողովրդական լուսաւորութեան գործին: Ընկերութիւնն ունի իւր ամսաթերթը, որը բաւական տարածուած է: Բացի ամսաթերթից ընկերութիւնը վերջին տարուայ ընթացքում հրատարակել է 62,000 օրինակ գրքեր՝ բացի ղդաստութեան ընկերութեան հրատարակած 260,600 օրինակներից: Ընկերութեան գրապահատից ծախուել է 82,779 ռուբլու գիրք: Ընկերութեան 4

դիւաւոր գրադարաններէց մի տարուայ ընթացքում դուրս է առած 31,000 օրինակ գիրք: Երկու ընթերցարաններն այցելել են 14,000 մարդ: Ընկերութեան ուսումնարաններում սովորում են 700 հոգուց աւելի: Դասախօսութիւններ են տեղի ունենում 81 տեղ՝ եկեղեցիներում, դպրոցներում, սրահներում, դիշերային օթեաններում, գործարաններում և արհեստանոցներում: Մի տարուայ ընթացքում տեղի է ունեցել 5837 դասախօսութիւններ, որոնց ներկայ են եղել 2,204,455 ունկնդիրներ: Բացի վերոյիշեալներից կին անդամուհիք դասախօսութիւններ են կարդացել բանտերում, հիւանդանոցներում և սղքատանոցներում:

Նալու գետի մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտի նկարագրութիւնը ճապոնական և ռուսական աղբիւրներից՝ պարզ ցոյց է տալիս, թէ ինչ ցաւալի էր վերաւորածների վիճակը: Ձինուորները ստիպուած են եղել թողնել ռադմիկների շարքերը և աշխատել վերաւորներին հեռացնել պատերազմի դաշտից, իսկ որոնց հեռացնելու ժամանակ և հնարաւորութիւն չեն ունեցել, նրանց ժողովել են ճապոնացիք: Սրանից պարզ երևում է, որ զօրքի մէջ գթութեան եղբայրների թիւը շատ փոքր է և մեծ կարիք է զգացւում մեծացնելու և լրացնելու նրանց շարքերը: Բայց նպատակին ինչպէ՞ս հասնել, որտեղից կարելի է վերցնել ցանկացող, հարկաւոր մարդկանց:

Մոսկվայում հրատարակուող յայտնի «Русскія Вѣдомости» թերթը մատնանի է լինում ռուսական վանքերի վրայ և գրում է հետևեալը.

— Այս հարցի պատասխանը պատերազմական այլ հեռագիրների հետ միասին երևաց և աննկատելի անցաւ: Ինչ որ փոքր վանքի միաբանութիւն, կարծեմ՝ Նովոդերոդսկի նահանգի, ցանկութիւն յայտնեց գթութեան եղբայրների պարտաւորութեամբ չեռաւոր Արեւելք դնալու և կարծեմ իսկոյն նրանցից մի քանիսն առանձին ընտրութեամբ ուղարկուեցին Արեւելք: Այդ թոյլ և մասնակի օրինակը արժանի է ամենաընդարձակ ուշադրութեան և հետևողութեան: 1898 թուի տեղեկութիւնների համեմատ Ռուսաստանում այդ թուականին հաշւում էր 8080 կուսակրօններ—6988 վանականներով (մոնթերով)• այդ թուականից անշուշտ վանականներն աւելացած կլինին: Բնականաբար ծագում է այն միտքը, որ աշխարհի վայելչութիւններից հրաժարուած և Աստուծուն նուիրուած մարդիկ առաջինը

պէտք է լինին իրենց հայրենիքին այդ կերպ ծառայող, որովհետեւ այդպիսով նրանք ծառայած կլինին և իրենց գաղափարին՝ «դնել զանձն ի վերայ բարեկամին»։ Այստեղ նրանց առաջ ընդարձակ ասպարէզ կը բացուէր արտայայտելու ոէրը դէպի իրենց մերձաւորները, դէպի այն անձինք, որոնք այդպիսի սիրոյ կարիք ունին։ Թէեւ միայն կրօնաւորները մասնակցութիւնն այդպիսի գործում բաւարար չէր լինիլ, բայց և այնպէս վերելով վերահաս մահուանից շատ շատերին ու թեթեւացնելով նրանց տանջանքները, ահաբէն բարոյական նշանակութիւն կունենար նրանց այդ տեսակ գործունէութիւնը։ Վերաւորներին օգնող խմբեր կազմակերպելու գործում կարող էին մեծ դեր խաղալ վանքերը, որոնք իրենց միջոցներից հնարաւորութիւն ունին հայթայթելու հարկաւոր ծախսերը, որովհետեւ սրանցից շատերը — լաւբանները, ահաբէն միջոցներ ունին։

Այսպիսով մեզ թուում է, որ թէ մարդիկ ունենք և թէ նիւթական միջոցներ։ Միայն պէտք է ցանկալ, իսկ այդ ցանկութիւնն անհրաժեշտօրէն պարտաւոր է երեւան գալ։

— Յիշեալ նպատակայարմար գիտողութեան մենք մեր կողմից կարող ենք աւելացնել, որ հէնց այդ է եղել վանքերի և վանականութեան սկզբնական նպատակը — սկսած չորրորդ դարու սկզբներից։

Վանքերն ու վանականները գոյութիւն են առել իբրեւ հիւանդանոցներ և հիւանդախնամներ, իբրեւ օթեաններ և այլոց ծառայողներ, իբրեւ ուսումնարաններ և ուսուցիչներ, իբրեւ անձնականից հրաժարութեամբների և այլոց ծառայելու գործին նուիրութեամբ համախմբումներ և կարծում ենք, որ 15000-ից աւելի վանականներ ունեցող Ռուսաստանի վանքերը դիտութեան մի քանի հազար եղբայրներ կուղարկեն պատերազմի դաշտը վերաւորներին խնամելու և որքան յիշում ենք, մի քանի վանքերից գնալու պատրաստակամութիւն յայտնողներն էլ եղան՝ թէ և սահմանափակ թուով։

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Յիսուսեանների վերաբերեալ օրէնսդրութեան երկրորդ պարագրաֆի ոչնչացումով առաջ եկած խռովութիւնը գերմանիայում դեռ չի խաղաղուել։ Բողոքական հաղորդակութեան ղեկավարները արտայայտիչ հանդիսացան դերման բողոքական նութեան երկու օրդանները — պաշտօնական — «Դերմանական

Աւետարանական եկեղեցական Կօմիտեաք» և ոչ պաշտօնական «Աւետարանական Միութիւնք», որոնք այդ գէտքը առթիւ հրատարակել են իրենց յայտարարութիւնը: Առանձին ուշադրութեան արժանի է առաջին յայտարարութիւնը, որի մէջ հառաքարութեան այդ գործողութեան դէմ գերմանիայում վաղուց չը տեսնուած ինքնուրոյնութիւն է արտայայտուած:

Կերմանական Աւետարանական եկեղեցիները այդ գլխաւոր թերթն ասում է, որ § 2-ի ոչնչացումով Աւետարանական եկեղեցիները լաւեց իրենց շահերը պաշտպանելու միջոցը և որ գերմանիայում հասարակաց լաւադրութեանը լուրջ վատնդ է սպառնում. բայց բողոքականներին վրդովեցնող ամենագլխաւոր պատճառը կայանում է նրանում, որ եկեղեցական քաղաքականութիւնը գերմանիայում փոխուում է և ամեն տեսակ զինումներ է լինում կաթողիկոսներին: Ապա թերթն առաջ է բերում, թէ ինչ միջոցներով պէտք է կռուել այդ երեւոյթի դէմ. ցոյց է տալիս, որ այդ բոլորը հեռեանք է բողոքականների անտարբերութեան և բաժանականութեան և միութեան է հրաւիրում բոլոր աւետարականներին և առաջարկում է օգնել, որ թանկագին հայրենիքը արեւնաքամ չլինի ստացած վէրքերից:

Յիսուսեաններին հախճաղի շարժման շնորհիւ վերջին ամիսներին «Աւետարանական Միութեանք» աւելացել է 30,000 մարդ:

Բողոքական եկեղեցու ներքին գրական գործունէութեան մէջ աւելի և աւելի մեծ նշանակութիւն է ստանում եկեղեցումատնակցութիւնը ընկերվարական աշխատանքներում: Այդ աշխատանքի յաջող զարգացման ապացոյցներ տրուեցին Գաղէնում տարիի 4—6-ը «Ազատ եկեղեցական—Ընկերվարական Կոնֆերէնցիայի» 9-դ նստաշրջանի միջոցին: Համաժողովում կարդացուած դատախօսութիւններից երկուսը—Լեմմէի, որի նիւթն էր—«Հիօր քրիստոնէութեան մէջն է բողոքական եկեղեցու փրկութիւնը» և Բերէնի. «Բանւորին բարձրացնել, թէ՞ դատակարգային կռիւ մղել», նուիրում էին քրիստոնէական բանւորական շարժումներին: Առաջինում դատախօսն ապացուցանում էր քրիստոնէութեան հսկիւնից բխող ընկերվարական գործունէութեան անհրաժեշտութիւնը: Նրա կարծիքով ուժեղ քրիստոնէութիւնը ոչ թէ աշխարհից հեռանալու, պետութիւնը եկեղեցուց բաժանելու մէջն է կայանում, այլ հաւատացող անհատներ զարգացնելու և շատացնելու մէջ: Քշմարիտ հա-

ւատը մի միայն դործունէութեան մէջն է արտայայտուած. անհասաներին այդ ուղղութեամբ կրթելը նրանց դարձնում է աղատ և մղում այլոց ծառայելու. հասարակութեան մէջ և հասարակութեան օգտին դործելու:

Անհատի այս տեսակ դարգացումն և քրիստոնէական սկզբունքներն իրադործումը կեանքի բոլոր առարկէզներում նա անհրաժեշտ պայման էր համարում բողոքական եկեղեցու համար:

Երկրորդ զեկուցման մէջ հեղինակն այն միտքն էր արժարծում, որ բանւորական բարեկեցութեան միջոցը կայանում է ոչ թէ ընկերվարական—սոցիալականների քարոզած դատարկարկային կռուի մէջ, այլ բանւորներին խաղաղ աշխատանքով և իրենց իսկ մասնակցութեամբ քրիստոնէական սկզբունքներով բարձրացնելու մէջ. որովհետեւ դատարկարկային կռիւը մի միայն մեծացնում է հակադրութիւնը: Այդպիսի աշխատանքը և բանւորներին բարձրացնելը միայն նպատակ ընտրեց «Քրիստոնէական Բանւորական Շարժումը», որը Ֆրանկֆուրտի համաժողովում անցեալ տարուայ հոկտեմբեր ամսին հրաժարուեց դատարկարկային կռիւ մղելու սկզբունքներից: Որպէս զի այդ շարժումն յաջողութիւն ունենայ, նա, դատարկութիւն կարծիքով, չը պէտք է շեղուի իւր հիմունքից—քրիստոնէութիւնից և տնտեսական բարւոքման հետ պէտք է ձգտի և կրօնական, մտաւոր և բարոյական յառաջադիմութեան: Այդ համաժողովը զանազան մասնակիցները քննութեան տուին անբարոյական գրականութեան խնդիրը և նրա քայքայող ազդեցութիւնը ժողովրդական կեանքի վրայ. «ինչ հետեանքներ կունենար, եթէ կրօնական դատարկարկութիւնը փոխարինէին բարոյական օրէնքների դատարկութեամբ» և այլն: Քրիստոնէական բանւորական շարժման համար հմուտ ղեկավարներ պատրաստելու նպատակաւ՝ որոշուեց ներկայ ամառը Բերլինում վեցշաբաթեայ յատուկ դասընթացներ սահմանել, որտեղ ունինդիրները կարող պէտք է լինեն ծանօթանալու տեսականապէս և գործնականապէս ընկերվարականութեան տմենական հարցերի և ներկայ ժամանակի յարուցած խնդիրներին հետ:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ֆրանսիայի և Կաթոլիկ հոգևորականութեան մէջ առանց այն էլ լարուած դրութիւնն առաւել վատացաւ հասարակա-

պետութեան նախագահ Լուբէի Հռովմ գնալով: Վատիկանի սովորական դարձած տրադիցեաները (կարգերը) թոյլ չէին տալին, որ կաթոլիկ թագաւորներն Հռովմ այցելէին, որովհետեւ այդպիսով նրանք ընդունած կլինէին Հռովմում դոյութիւն ունեցող դրութիւնը: Ի միջի այլոց այդ ենթադրութիւններին պիտի հնազանդուէր նաեւ Աւստրիայի կայսրը: Կաթոլիկական հանրապետութեան գլուխ Լուբէն չուզեց ի նկատի առնել պապի զգացմունքներն և լիճեց այցելել իտալական թագաւորին իւր մայրաքաղաքում: Լուբէին Հռովմում ցոյց տուած ջերմ ընդունելութիւնը կաթոլիկացի ոխերիմ թշնամիներին—մասններին կողմից և հակադերձական ցոյցերը Հռովմի ամբողջ կողմից Վատիկանի դէմ Լուբէի այնպէս եղած ժամանակ առանձնակի ընդգծեցին այդ այցելութեան հակաքարեկամական բնուորութիւնը պապի դէմ: Վատիկանի օրդան «Osservatore Romano»ում շուտով լոյս տեսաւ մի նկատողութիւն, «որ ու Աթուր Լուբէի դալը համարում է ծանր վերաւորանք իւր իրաւունքների և արժանապատուութեան դէմ» և եռանդուն բողոք ուղարկուեց Ֆրանսիական կառավարութեան, որի մասին իւր ներկայացուցիչներին միջոցաւ պապը տեղեկութիւն տուաւ այն բոլոր կառավարութիւններին, որոնց հետ անմիջական յարաբերութիւններ ունին:

Սակայն Ֆրանսիական կառավարութիւնը մերժեց ընդունել այդ բողոքը պապի սատաս-սեկրետէրի (տաղ-քարտուղարի) ձեռքից և մասնանշ եղաւ Դէլիասէի պալատում արած բացատրութեան վերայ, թէ «հասարակապետութեան նախագահ Լուբէի ճանապարհորդութիւնը ոչ որքի համար ոչ մի վերաւորական բան չի բովանդակում: Իսկ Վատիկանի պետութիւններին արած դիմումի մէջ նա տեսնում է վերաւորանք իրեն հասցէին, որի պատճառով էլ մտադրում է յետ կանչել պապական աթուռի մօտի իւր ներկայացուցիչն և խզել պապի հետ ունեցած յարաբերութիւնները»:

Վերջին տեղեկութիւններին համաձայն Ֆրանսիական հասարակապետութեան պապի մօտի ներկայացուցիչն արդէն յետ է կանչուած Հռովմից և մօտերումս Ֆրանսիական պարլամենտին կառավարիտի եկեղեցին պետութիւնից անջատելու օրինակի՞ք, որից Վատիկանը մեծ նիւթական և բարոյական վնասներ կուրս է կրել:

Պիոս X պապը՝ իրեն նպատակ դնելով եկեղեցական կեանքի վերանորոգութիւնը՝ ամենեց առաջ ուշադրութիւն դարձրեց իւր սեփական թեմի վրայ և լուրջ կերպով սկսեց զբաղուել՝ կարգի բերելով նախ այդ թեմը: (Motu proprio) Կոնգրակով փետրվարի 11 ից նա նշանակեց «Առաքելական այցելութիւններ» և յանձնարարեց այդ գործն իւր գլխաւոր կարգինալ Ռէպրիզին: Որին օգնական նշանակեց մի քանի բարձրատիրճան հոգևորականներ: Այցելուները ապրիլի 10 ից սկսել են բոլոր կաթողիկէ եկեղեցիները, վանքերի միաբանութիւնները և եղբայրութիւնների բազմակողմանի քննութիւնը, եկեղեցական շարքերի և սեփականութեանց ցուցակադրութիւնը և ստացած հրահանգի համաձայն պարտաւոր են նաև ուշադրութիւն դարձնել եկեղեցական արարողութիւնների և հոգևորականութեան վարք ու բարքի վրայ: Նոցա իւր ուղեցոյց տրուած է մանրամասն ձեռնարկ: Այդ ձեռնարկութեան յաջող կատարման համար սահմանուած է առանձին ազօթք և հանդիսաւոր կերպով սեղանի վրայ պիտի դրուի նաև սրբութիւնը: Կարգինալին իրաւունք է տրուած իւր այցելած եկեղեցիներում «ինգուլդէնցիա» (մեղաց թողութիւն) յայտարարելու:

Այս այցելութիւններն երեւի պապին մեծ հնարաւորութիւն կտան ընդարձակ բարեփոխութիւններ մտցնելու իւր եկեղեցում:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՐ ԵՒ Ս. ԷԶՄԻԱՇԻՆԸ ԻՐԵՆՑ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ
ՏԵՂՈՒՄՆ ԵՆ:

II

«Եւ որ տնկցի ի վերայ վիմիս այսորիկ՝
փշբոսցի, և յոյր վերայ տնկցի՝ հոսեաց զնա»
(Աւետ. Մատ. ԻԱ. 44):

Իմ նախորդ յօդուածը (տես «Տարազ» № 22) գրել էի «Մշակի» № 105 լոյս տեսնելուց անմիջապէս յետոյ՝ «հին Ղաղարշապատ» խօսքի դէմ: Այն յօդուածն դեռ

լոյս չտեսած՝ պարոն Լ. նոյն «Մշակում», № № 109, 110, 112, 114, «Հնագիտական պեղումները» խորագրի տակ յօդուածով այնքան առաջ դնաց և յափշտակուեց, որ պեղումների—մասնաւորապէս Խաչիկ վարդապետի՝ Զուարթնոց եկեղեցու պեղումների—շնորհիւ «չառ սրբութիւններ և կուռքեր ջարդուած» յայտարարեց։ Խօսքը ի հարկէ հին և նոր Վաղարշապատոնների, անխուսափեալպէս և՛ Էջմիածինների, շուրջն էր։ Պարոն Լ. թուեղ համոզուած է, որ «Զուարթնոցի կուռքին երեացող բլուրները, անկասկած (ասում է), մի հին քաղաքի վրաստակներն են պահում իրանց մէջ»։

Յիշեալ իմ յօդուածը,—հանդերձ մեր թանգարանում պահուած յունա-լատինական երկաթագիր տառերով արձանաքարի մասին «Համբաւաքեր Ռուսիոյ» շարաթաթերթի (Մոսկ. 1862 թ. № 37) յօդուածով,—լոյս տեսնելուց և կարգացուելուց յետոյ, յոյս ունիմ որ այսուհետև հայ և ռուս թերթերը, Խաչիկ վարդապետը և առ հասարակ ուրիշները պիտի ընդ միշտ դադարեն և հանգիստ թողնեն մեր համադրային Մեծ Սըրբութիւնը։

Ներկայ յօդուածովս տալիս եմ յիշեալ արձանաքրի վերայից խկութեամբ իմ ընդօրինակած աւելի յաջող և ուղիղ պատճէն, այլ և պարզում արձանաքրից կախուած գլխաւոր խնդիրը։ Բայց նախ մի-երկու ծանօթութիւններ.—

Արձանաքարի վերայ տառերի բռնած տարածութիւնն է ըստ երկայնութեան՝ 93 սանտիմետր, իսկ ըստ լայնութեան՝ 61 սանտ.։ V և U տառերը միմեանցից գրեթէ չեն տարբերում։ A տառերը, ոմանք այս > ձեւն ունին, իսկ ոմանք՝ այս ^։ Բ-րդ տողի մէջ կիսով չափ սղարապ է, թւում է թէ ջնջած են։ Է-րդ և Ը-րդ վերջին երկու տողերը համեմատաբար նեղացրուած են, իսկ տառերը՝ թէ սղուած և՛ թէ փոքրացրուած։ Դ-րդ և Ը-րդ տողերի մէջ երկու տեղ U փոքրացրուած է շըրջունի, այնպէս էլ դնում եմ։ Զ-րդ տողում CUR բառը կառկածելի է՝ եղծուած լինելով։ Է-րդ տողում առաջին

E, T, I, B. Իսկ Բ-ըդ տողում՝ առաջին B, T, չորրորդ L կասկածելի են:

- ա) IMP CAES M AVREL ANTO
- բ) NINO AVG GER
- գ) M A S A R M M A X T R I B P O T
- դ) IMP VII COS III PP VEXILL
- ե) LEG XV APOIL SUB CAELIO CAL
- զ) VINO LEG AVG PRPR CUR MA
- է) AGENTELIGINIOSATURNINOTRIB
- ը) MIL BIAVREL LABRASET LEGEJUSOEM

Այստեղ իսկականի վերայ, ընթերցողն ինչպէս տեսնում է՝ վերջին բառերն են ELU SOEM, և ոչ թէ՝ ET ASOEM ինչպէս «Համբաւաբերից» առնուած պատճէնումն էր: Բայցի այս՝ ուրիշ շատ տարբերութիւններ ևս նկատելի են երկուսի մէջ:

Արձանագրից կախուած գլխաւոր խնդիրը պարզելու համար այժմ բերեմ Հայոց հին մի շրջանի (35—169) հետաքրքիր պատմութիւնը, — վերին աստիճան համառօտելով, — որի մասին մեր ազգային պատմահայր Մովսէս Խորենացին գուցէ անդեկութիւն չի ունեցել, բայց լու է ասել թէ լուել է՝ առաւելութիւն տալով Քրիստոսի հետ թղթակցող Արգարից տանել իւր պատմութեան թելը. —

Հռովմայեցոց Տիբերիոս կայսրը 35 թուին թագաւորեցրեց Հայոց վերայ (Արտաշատում) Վրաց արքայ Փարսմանի եղբայր Միհրդատին. ոորան ոպանեց և տեղը յաջորդեց նոյն Փարսմանի սրգի Հռադամիղդը (45—53): Այս Հռադամիղդի տեղ Խորենացին ունի խառնակ ծնունդ երուանդ Արշակունի: Պարթեական գիւյտոյն Վաղարշ Ա. հալածելով Հռադամիղդին, որին Հայերը ևս տառւմ և չէին համակերպում, թագաւորեցրեց Հայոց վերայ իւր կրտսեր եղբայր (Տիրիթ կամ) Տրդատին 53 թուին: Հռովմայեցոց խոհական և քաջ դորավար Դոմեթիոս կորբուրնի յաղթութեամբ Տրդատը, երկուստեք համաձայնութեամբ,

գիջանելով գնաց Հռովմ ներքնի ձեռքից փառաւոր հանգիստաւորութեամբ թաղադրուեց 64—66 թ. և վերադարձաւ՝ վերաշինեց Կորբուլոնի իսպառ աւերած (58) մայրաքաղաք Արտաշատը: Այս Տրդատի տեղ Խորենացին ունի Արտաշէս Բ., այնպէս որ Դարադաշեանը սորան նոյնացնելով՝ անուանում է «Տրդատ—Արտաշէս»¹:

Պարթև Տրդատ—Արտաշէսին յաջորդում է Կարճ ժամանակով որդին «մօլեդինն» Արտաւազդ, ապա սորա եղբայր Աշխադար (82—108): Պարթևաց արքայից արքայ Խոսրով Ա. մերժեց Աշխադարին Հայոց գահից՝ համարելով միտեալ առ Հռովմայեցիս, և փոխան թագաւորեցրեց իւր եղբոր որդի Պարթամասիրին 109 թ.: Տրայիանոս կայսրը վշտացաւ և պահանջեց Խոսրովից՝ յետս կոչել իւր կարգած այդ նոր թագաւորին. Խոսրովը չուզեց լսել, իսկ Տրայիանոսը մեծ պատրաստութեամբ դիմեց Հայաստանի վերայ, Պարթամասիրը գահնկէց եղաւ և սպանուեց 114—115 թ.: Հայաստանը առ ժամանակ կառավարեց Հռովմայեցի կուսակալ Տրայիանոսը յաջորդ տարին արշաւեց Պարթևաց վերայ, գրաւեց Տիգրոնը, մայրաքաղաք Բաբելոնը, Սելևկիան և Շօշ: Տիգրոնում՝ կայսրը հանդիսաւորութեամբ անձամբ թագ դրեց Աշխադարի որդի Պարթամասպատի գլուխը և կարգեց Պարթևաց վերայ թագաւոր՝ նոցա թշնամուն և թշնամու որդուն: Տրայիանոսը դարձաւ գնալ Իտալիա, ճանապարհին մեռաւ Կիլիկիայում: Պարթևը մերժեցին Պարթամասպատին:

Տրայիանոսին յաջորդեց Ադրիանոսը (117—138): Սոս

Ծան. 1. Հռադամիզդ = Խորենացու երուանդ, և Տրդատ = Խորենացու Արտաշէս Բ.: Երուանդը թագաւորում էր Երուանդակերտում՝ երբ Արտաշէս Բ. սպանեց նորան հէնց այնտեղ: Ուրեմն այն ևս մեծ նոր տպացոյց է իմ յայտնած այն կարծիքի համար՝ թէ «Յոյն և Հռովմայեցի հին մատենադիրները Հայոց մայրաքաղաք Արտաշատը էր մեր Երուանդակերտը և Վաղարշապատը», և թէ՛ «Կորբուլոնի դրաւած աւերած Արտաշատը՝ էր Խորենացու երուանդակերտը». տես «Խորենացուն Խորենացու պէտք է հասկանալ», Բ. հատ. Եր. 139—154:

րա ժամանակ խոսքով Ա. զարձաւ կրկին նստեց Պարթեւ-
 ւաց գահը, և Պարթամասպատը նստեց Հայոց գահը
 (118—139): Ագրիանոսին յաջորդեց Անտոնինոս Պիոս
 (138—161), իսկ Պարթեւաց խոսքով Ա. նին՝ Վաղարշ Բ.
 (121—149): Անտոնինոս Պիոսը թագաւորեցրեց Հայոց
 վերայ Պարթամասպատի որդի Աքեմենիդին (140—159):
 Աքեմենիդին յաջորդեց որդին Սոյեմոս (159—169): Սո-
 յեմոս՝ որդի Աքեմենիդի, որդոյ Պարթամասպատի, որդոյ
 Աշխոդարի, եղբօր Արտաւազդի, որդոյ Տրդատ—Արտա-
 շիսի, եղբօր Պարթեւաց Վաղարշաւ Ա.:

Վաղարշ Բ.-ին յաջորդեց Վաղարշ Գ. (149—191),
 իսկ Անտոնինոս Պիոսին յաջորդեց Մարկոս Աւրելիոս և
 (աթոռակցութեամբ) Ղուկիոս Վերոս (161—169): Վա-
 ղարշ Գ.-ի խոսքով զօրավարը մտաւ Հայաստան. Սոյեմոսը
 օգնութիւն խնդրեց Հռովմայեցոյ՝ Կապադովկիայի կու-
 սակալ Սևերիանոսից, պատերազմը տեղի ունեցաւ Եկե-
 ղեաց գաւառում և ձախող վախճան ունեցաւ թէ՛ Պար-
 թեւաց և՛ թէ՛ մանաւանդ Հռովմայեցոյ համար: Սոյեմոսը
 խոյս տուեց Հռովմ, ուր ոտացաւ պատիւ սինկլիտոսու-
 թեան. Սևերիանոսը սպանուեց այդ պատերազմում, իսկ
 խոսքովը դերի ընկաւ և մեռաւ բանտում: Հռովմայեցոյ
 կորուստը աւելի մեծ էր, յաղթութիւնը և Հայաստանը
 Պարթեւաց ձեռքումն էր (161—162):

Այս պարտութեան լուրը շրջովեց հպարտ Հռովմը.
 Ղուկիոս Վերոս կայսրը անձամբ դիմեց արևելք. «Վերոսի
 հասեալ յԱսորիս՝ հատանէր յանառակութիւն: Յանտիւր
 և ի Դափնէ կրթէր զանձն ի գօտեմարտիկ կռիւս և ի
 գաղանամարտի: Զպատերազմն Պարթեւաց մղեաց ի ձեռն
 զօրավարաց իւրոց, և առնոյր զիջնակալն անունս Ի Հայո
 իրքն յաջողէին ևս իմն տուաւ ի ձեռն Ստատեայ Պրիս-
 կեայ, որ առ զԱրտաշատ, և տուաւ երկոցունց կայսե-
 րացն ևս անունն Հայկական» (Յուլիոս Կապիտոլինոս՝
 ի Մարկ. Աւրել. Բ. Թ.): . . . Զիարդ և իցէ՝ Հռովմայեցիք
 այս անգամ ևս թափեցին զՀայո ի Պարթեւաց, և Սոյե-
 մոս հաօտատուեցաւ ի թագաւորութեանն ի Ղուկիոսէ

Վերսուէ» (Գարագաշեան. «Քննական պամութիւն Հայոց», Բ. հատ. եր. 199—261):

Այս պատմութեան օտարազգի բաղմաթիւ հին ազգիւրների շարքում Գարագաշեանը յիշում է և՛ Հռովմայեցոյ կայսերաց անունով ոսկի և արծաթ շատ դրամներ՝ թուականներով, որոնք երաշխաւորում են պատմութեան ստուգութեանը:

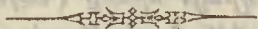
Ահա այս Սոյեման է, ըստ իս, որով վերջանում է արձանագրութիւնը SOEM բառով:

Յզրակացութիւն. ա) Արձանագրութեան նիւթ կադմոն է Սոյեմը: Բ) Սոյեմի թագաւորած մայրաքաղաքն անուանւում էր Արտաշատ. ուրեմն Սոյեմի այս արձանագրարի՝ Վաղարշապատում ի լոյս ընկնելը գալիս է մի անգամ ևս ապացուցանել, որ յիրաւի Վաղարշապատը առաջ կոչւում էր Արտաշատ: Գ) Արձանագրարի յայտնուելու տեղը գծում է Վաղարշապատ հին մայրաքաղաքի արևելեան սահմանը, հետեւեալ և՛ վերջ գնում հին և նոր Վաղարշապատների և էջմիածինների՝ չորս տարիից հետէ յամառութեամբ արծարծուող կործանիչ գայթակղութեանը: Դ) Զուարթնոցի տեղը,—ուր առաջ Տիւր գից (Հայոց Ապոլոն և Հերմէս) «Երազացոյց» մեհեանն էր,— եղել է «արտաքոյ Արտաշատ—Վաղարշապատի», առապարում, հեռու Վաղարշապատից՝ ինչպէս է այժմ:

Բարդուղիմէոս Եպս. Գեորգիան

17 Յունիսի 1904 թ.

ի Ս. Էջմիածին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Շարունակութիւն

9) «Աղուանների» դարձը, Անինսկու ասելով, տեղի է ունեցել վրթանէսի օրով, որ Գրիգոր Լուսաւորչի երկրորդ յաջորդն էր հայոց եկեղեցու թիւով վրայ (էջ 16): Պ. Ա.-ին ոչինչ չի ասում Գրիգորի առաքելութիւնից առաջ Աղուանքում տեղի ունեցած առաջին քարոզութեան մասին, ոչ էլ Աղուանքի թագաւորի մկրտութեան մասին Գրիգոր Լուսաւորչից, թէև ձեռին ունեցել է Մովսէս Կաղանկատուացուն: Գրիգորի ժամանակ Աղուանից աշխարհի քրիստոնէութեան մասին խօսում է նաև Գրիգոր Լուսաւորչի վարքի նորագիւտ հին բնագիրը:

10) Ներքին կեանքի, աւատական կազմութեան և առհասարակ Հայաստանի հին հասարակական կենցաղավարութեան անհասկացողութիւնը և Հոյաստանում միապետական դադարները որոնելը հեղինակին միանգամայն դրել են ծուռ հայեցակէտի վրայ և այդ բանի շնորհիւ աւելի է մեծացել Հին Հայաստանի եկեղեցական կեանքի դէպքերի գնահատութեան անճշտութիւնը, այդպէս, մասնաւոր Պապի և Ներսիսի շրջանի նկարագրութեան մէջ:

11) Գրքի վրայ ողբալի կերպով է ազդել հայերէն լեզուի չիմանալը: Դաւանաբանական հատուածների թարգմանութեան անճշտութիւնները կարող են ծառայել շատ թիւրիմացութիւնների աղբիւր: Այդպէս օրինակ, յենուելով, ակներև է, սովորական դարձած, և ուրիշ հետախոյզների կողմից էլ իւրացրած, նորագոյն հայերի անճիշտ մեկնութեան վրայ, որոնք (հայերը) հեռու են եղել պարզ հասկանալու հին-հայերէն լեզուն, պ. Ա.-ին մեղադրում է (էջ 67) Լեւոնի տաւարի հին թարգմանողին այն բանում, որ նա ոմն եւ միւսն բառը թարգմանել է հայկական ոմն եւ ոմն, մի դարձուած, որը հայոց լեզուի

ողու համաձայն միայն շնչաւոր էակի է տրւում, և ոչ թէ անշունչ առարկայի: Մինչ իրապէս ոմն շատ յաճախ գործ է դրւում նաև անշունչ առարկաների համար, մանաւանդ հելլենասիրական շրջանի յիշատակարաններում: Այդ բանից յետոյ չի կարելի զարմանալ պ. Ա.-ու համարձակութեան վրայ, երբ նա, հայոց լեզուի մասին դատելիս, այդ լեզուն չիմանալու պատճառաւ, ինքը կախում ռւբիներից, իրան թոյլ է տալիս այդ բառական պաշարի կողմից ամենահարուստ լեզուի խեղճութեան մասին խօսել և հաստատել, իբր թէ «հայոց լեզուի համեմատական աղքատութեան շնորհիւ բնութիւն կամ էութիւն, գոյութիւն և անձնաւորութիւն հասկացողութիւնները միայն բնութիւն բառով են արտայայտել»:

Բառագիտական կողմից ոչ միայն աղքատութիւն զգալի չէ, այլ ընդհակառակը, հարստութիւնն է ճշում, որովհետև պ. Ա.-ուն հետաքրքրող դարձուածների մի քանիսի համար հայոց լեզուի մէջ մի քանի բառեր կան, և հայոց եկեղեցու պատմագրի պարտքը կայանում է հէնց նրանում, որ դրւելու հանի հայոց աստուածաբանական տերմինոլոգիայից, և ոչ թէ նրանում, որ արհամարհելով, այդ՝ հայ լեզուի վրայ զուր մեղադրանք բարդի:

Դիտութեան պակասութեամբն էլ հէնց բացատրւում է ոչ միայն պ. Ա.-ու տրամադրութիւնը, որ այնքան ակնյայտի կողմնակալ է, այլ նաև նրա վերաբերմունքը դէպի առարկայի գրականութիւնը և դէպի աղբիւրները:

Հեղինակը շնորհիւ այն բանի, որ խելամուտ չէ եղել համեմատաբար նոր ժամանակուայ հայկական մտքի զանազան հոսանքներին, ընկել է կեղծ գրութեան մէջ և միջոց չի ունեցել ուղիղ ճանապարհի վրայ կանգնելու նաև այն դէպքերում, երբ նիւթերը իրենք էին նրան դէպի այդ կողմը հրում: Օրինակ, որ Ա.-ին չգիտէ, որ հայ ունիթոռները, նոցա թւում նաև մեծ ծառայութիւն մատուցած միսիթարեանները, բնականաբար, մեծացնելով հայ եկեղեցու մէջ կաթողիկոսական գծերը և յամենայն դէպս այդ գծերի վրայ աւելի են ծանրացել, իսկ Ռու-

աաստանի ուսումնական հայերը հարթում էին մայրենի եկեղեցու առանձնայատկութիւնները և հնար եղածին չափ աշխատում էին ցոյց տալ յունական եկեղեցու հետ նոյնութիւնը: Ինքը պ. Ա.-ին է այդ նկատում, օրինակ էջ 183 Սուդարաւեանի աշխատութեան մէջ եղած օտարոտի տկահարկները, (Պատմական յիշատակարաններ հայոց եկեղեցու դաւանութեան Ս. ՊԲ, 1847 Историческіе памятники вѣроученія армянской церкви). Ինչ խօսք, որ հարկաւոր էր այդպիսի ձեռնարկներից օգտուել մեծ զգուշութեամբ, մինչդեռ հէնց դրանք են կազմում իմաստութեան գուբերը, որտեղից պ. Ա.-ին ոչ միայն փաստերն է քաղում, այլ ըստ էութեան նաև լուսաբանութիւնը, առանց հարկաւոր քննութեան:

Ժամանակակից գրականութեան հետ հեղինակն ամենևին ծանօթ չէ. բաւական է նկատել, որ պ. Ա.-ին ամենևին տասից աւելի այժմապրող հայագէտների և ուսումնականների վկայութեանը չի դիմում, որոնք եւրօպայում պարագում են հայոց եկեղեցու պատմութիւնով:

Հեղինակը համարձակութիւն է առել գրելու հայոց եկեղեցու պատմութիւնը և այն էլ, ոչ միայն ծանօթ չէ հարցերի ներկայ մշակման հետ, որոնք ուղղակի կապ ունին նրա նիւթի հետ և որ գտնւում են արևմտեան — եւրօպական և ուսական գրականութեան մէջ, այլ, անկասկած, ոչ մի հասկացողութիւն չունի նաև հայկական հարուստ և զանազանատեսակ ամենակարևոր աղբիւրների մասին (ըստում եմ վրացական խիստ կարևորների մասին), ինչպիսիք են հայոց եկեղեցական ժողովների և հայրապետների կանոնները, թղթերի ժողովածուները, նշանաւոր գործիչների վարքերը, ջատագովական և այլ յիշատակարաններ, որոնք հայաստանի եկեղեցական կեանքն արտացոլում են աւելի դրական և աւելի պայծառ դոյներով: Ինչ որ պատահաբար, երկրորդ ձեռքերից այդ աղբիւրներից օգտուել է, միայն ծովի միջից կաթիլներ են: Նրբոր 22—23 երեսներում, նկարագրելով Ներսէս կաթողիկոսի բնաւորութիւնը՝ հիմնուած հայոց պատմագիրների վրայ, — պ.

Ա-ին խօսում է այդ ընտրութեան մանրամասնութեան մասին, թէ այդ ընդհանուր նկատողութիւնները, դուստանութիւնները, առանց յիշատակելու ամենաճիշտ փաստեր, արուեստական չափազանցութիւնների կերպարանք են ընդունում և կորցնում են իրենց արժէքը, որովհետեւ մերկացնում են այն հանգամանքը, որ Ներսիսի գործունէութեան մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ չեն եղել» (էջ 23), պէտք է կարծել, հաւանական, այդպէս է կարծում նաև հեղինակը, և որ նա, պ. Անինսկին, մինչև այդ գաղափարներ, նախապէս իրեն նեղութիւն է տուել «փաստերի մասին հայաց աղբիւրները վերատուգել», բայց այդ մոլորութիւն կլինէր։ Պ. Առւ վարկածները վայր ի վերոյ են։ Ակներև է, նա ծանօթ չէ Ներսիսի կենսագրութեան մասին, պատմագիրներից անկախ, գոյութիւն ունեցող նիւթերին։

Պ. Ա-ին ուրիշներին, օրին. Էմինին, ենթարկում է քննութեան այն հարցի առթիւ, թէ Սահակը չի մերժել Քաղկեդոնի ժողովը։ Ալինյայտ է, պ. Ա-ին միանգամայն անտեղեակ է Սահակի իսկական թղթին, որը հրատարակուած է Պաղեստինիան Պրավօսլաւ ժողովածուի մէջ հայերէն՝ ռուսերէն թարգմանութեամբ (Сборникъ Православнаго Палестинскаго Общества 1892. Вып. 31, т. XI. Вып. I, стр 265—279). Դա տալովն ինչու չէ Քաղկեդոնական ժողովի հերքմանը։

Գլխաւորապէս շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հեղինակը ծանօթ չէ եղել հին հայկական գրականութեան զանազան հասանքներին, նա անկարող է գտնուել հիմնովին օգտուելու այն սակաւաթիւ աղբիւրներից, որոնց հետ դործ է ունեցել։ Այդ է պատճառը, որ պ. Ա-ին սեփականել է հայկական ընդհանրացած հասկացողութիւնը Հայաստանում եղած քրիստոնէութեան ծագման մասին Գրիգոր Լուսաւորչի հետ Տրդատի օրով, և ոչ թէ դրական — պատմականը, որն ընդդէմում է թէ ամենաանոր ստանալի աշխատութիւնների մէջ և թէ ամենահին հայկական յիշատակարաններում, ամենից շոշափելի Ս. Գրքի

Թարգմանութիւնների առանձնայատկութիւնների մէջ:

«Խնչու համար են», հարցնում է պ. Ա-ին (էջ 11), «Կեսարիան ընտրել Գրիգորին եպիսկոպոս ձեռնադրելու համար» — «Հաւանական այն պարզ պատճառով, որ ինքը Գրիգորը պատկանում էր Կեսարու — Կապադովկիական եկեղեցուն», անմիջապէս պատասխանում է պ. Ա-ին: Մեր պատմագրի գլուխը չի եկել ուրիշ, ոչ սակաւ աստիճանի պարզ մեկնութիւն, և որը աւելի է հաստատուում թէ հէնց Ագաթանգեղոսի պատմութիւնով, թէ ուրիշ շատ փաստերով, մանաւանդ Ս. Գրքի քննութիւնով, որ Գրիգորը ամբողջ Հայաստանի եպիսկոպոս է ձեռնադրուել նրա համար, որ նրա վարքի մէջ ունենք կոտորական միտաւորեալ սուսպել յունական ծագումով, թէև հայկական մշակութեան բովից անցած:

Եւ այդ, ինչպէս այժմ է պարզւում, ոչ միայն պարզ, այլ թոյլ եւ տալիս մտածելու, նաև ամենահաւանական ճշմարտանման բացատրութիւն է:

Նաև Գրիգորի և Տրդատի Կոստանդին կայսեր հետ միանգամայն առասպելական հանդիպումը յայտարարւում է իբրև իրողութիւն (էջ 13) շնորհիւ հեղինակի անհիմն ենթադրութեանը, միայն թէ հանդիպումը ոչ թէ Հռոմումն է տեղի ունեցել, այլ «Արևելքի որևիցէ տեղում», գուցէ Նիկոմիդիայում:

Հայոց պատմագիրների առասպելական տեղեկութիւնները պ. Ա-ին առաջ է բերում իբրև արդէն քննութեամբ վերստուգուածներ, օրինակ այն տաճարների մասին հաղորդածները, որոնց մէջ հնդկական կուռքերին զոհ էին մատուցանում (էջ 12):

Հեղինակը (էջ 43—44 etpas.) հայոց պատրիարքների բնաւորութեան նկարագիրը փոխ է առել Փաւստոսից, որը յայտնի է իբրև յունական համակրութիւն ունեցող մի հեղինակ և որը հայոց կաթողիկոսներին յունական կամ ասորական չորջանին պատկանելուն համեմատ — առաջիններին դրական տիպերով է ներկայացնում, երկրորդներին՝ բացասական:

Նա կրկնում է Ե դարու դէպքերի միտաւորեալ նկարագրութիւնը, մանաւանդ հայերի ապստամբութիւնը (էջ 46), և այդ առաւել զարմանալի է նրանով, որ հեղինակը ինքը միակ իրեն մատչելի աղբիւրները յայտարարում է կամ չափազանցնում (եղիշէն), կամ չափ չճանաչող (Ղազար), թէև այդ էլ պիտի ասել, որ պ. Ա.-ու բերանում այդպիսի կարծիքը միանգամայն վայր ի վերոյ է:

Պ. Ա.-ին, յափշտակուելով իւր մեկնաբանութիւններով, աղճատ ձևով է ներկայացնում հայոց պատմագիրներ իսկական վկայութիւնները. այդպէս, օրինակ՝ 137 երեսում, ցանկանալով ցոյց տալ պատկերամարտութեան տարր հին — հայկական եկեղեցու մէջ, նա հաստատում է, որ սրբերի պատկերներ նկարելը հայերի մէջ աւելի շուտ զարդերի՝ քան պատկերների նշանակութիւն են ունեցել, որ «սրբերի պատկերների հետ միասին նկարում էին թռչունների, գաղանների և սողունների պատկերներ»:

Այդ — ճիշտ չէ: Թէ վրաց, այնպէս էլ հայոց եկեղեցիներում բուսական և կենդանական օրնամենտները ծառայել են իբրև զարդեր, այլաբանական կերպի տակ դնելով եկեղեցու խորհուրդները, գլխաւորապէս ծանօթ «Բարոյախօսի» գրուածքի նիւթերի հետեւողութեամբ: Այդ օրնամենտներով սովորաբար զարդարում էին եկեղեցին դրսից, ինչպէս որ պարզ վկայում է Թովմա Արծրունի պատմագիրը (ՍՊԲ 298), որին պ. Ա.-ին վկայութեան է կանչում: Նոյն պատմագիրը ի միջի այլոց առանձնապէս խօսում է «ոսկէպատ պատկերօք» պատկերների մասին (էջ 299, տես Зан. Вост. Отд. 1893, т. VIII, էջ 87), որի մասին լուում է պ. Ա.-ին, գուցէ, չիմանալուց:

Քանի որ հեղինակն այդքան ցանցառ պաշար ունի և դրա հետ միացած է համարձակութիւն, շատ բնական է, որ նրա դատողութիւնները դէպքերի պատճառական կապի մասին չեն ներկայացնում փաստերի տրամաբանական եզրակացութիւնները: Անհրաժեշտութիւնից ստիպուած որևէ կերպով կապել դէպքերը, հեղինակը այդ կարողացել է կատարել խիստ անհաստատ հողի վրայ՝ Հայաստանի քա-

դաքսկրթական—սլատական կեանքի ողբատիկ ծանօթութեան վրայ և միշտ լենում է արտաքին, գլխաւորապէս քաղաքական, յաճախ, հակասական դիտաւորութիւններէ վրայ, այդպէս օր. 126 երեսում հեղինակը պնդում է, որ արաբները հայերին ներշնչել են իրենց հայեացքները պատկերներէ և պատկերայարդութեան մասին, և միտասը տող յետոյ իմանում ենք, որ «Յաղկերտ երկրորդի հալածանքը պատկերներէ դէմ բացել է քրիստոնեաների աչքերը . . . Հայերը ընդգլխադրութեան բնական ոյժով մզրւած, սկսել են պատկերայարդութիւն, այդ բանին նաշելով, իբրեւ նախնիքներէց մնացած մի աւանդի վրայ, որը հալածում են անհաւատները»:

Սակայն միշտ էլ կարելի չի եղել դռնել այդպիսի «արտաքին պատճառներ» հայոց եկեղեցական—սլատական կեանքի երեւոյթների մեծագոյն մասը բացատրելու համար: Եւ նա իւր գրքի մէջ խիստ զգայուն է դէպի քաղաքական խարդաւանանքները և հնարագիտութիւնները և ուշագիւր է դէպի երեւակայեալ կամ իսկական ինտրիգանանքների և կասկածելի անձնաւորութիւնների գործողութիւնները, սրտեք ամեն երկիրներում, ամեն ժամանակ վարպետութեամբ յարմարւում են հասարակական ամենադատեալ շարժումներին, պ. Ա-ին դէպքերի ճնշքին պատճառները» դրել է հայկական բնաւորութեան առանձին դժերի մէջ, որի մասին, ակներեւ, նա ունի դարձեալ միանգամայն պատրաստի ընդհանրացած (шаблонный) հասկացողութիւն:

Ուրիշ կերպ իսկապէս լինել չէր կարող: Հեղինակը ոչ մի հասկացողութիւն չի ունեցել Հայաստանի տեղական կեանքի բարդ քաղաքակրթական պայմանների մասին, նրա հատարակական և դասակարգային զանազանատեսակ շահերի մասին, այդ երկրում պարբերաբար միմեանց փոխարկող ազգային թաղամ ոյժերի մասին, որտեղ անկեղծ կերպով յափշտակուել են քրիստոնեական թէ տեսական և թէ գործնական հարցերով, որտեղ ստեղծել են աստուածաբանական խիստ հարուստ դրականութիւն, խիտ

կերպով Հայաստանի մակերևոյթը ծածկել են վանքերով և եկեղեցիներով, որոնք այդ շինարարութիւնը գեանի տակն էլ են մացրել, որ ինչպէս տեսնում ենք բազմաթիւ այրերում շինած տաճարներից, մատուռներից, անապատականների ճգնարաններից, որոնք մշակել են ինքնեալ եկեղեցական ճարտարաշէտական ոճ եւն։

Եւ ստիպուած էր հայոց եկեղեցու առեղծուածը որոնել կամ արտաքին երևոյթների մէջ, կամ թէ տաճանձին տնհատների, մեծ մասամբ բացասական յատկութիւնների մէջ, գլխաւորապէս հայերի «տուելութեան», «ցասկստութեան», «հպարտութեան», «խոցուած ինքնասիրութեան», «հակառակադիրական ոգու» մէջ, մինչև անգամ «նոցա յատուկ ինքն իր դրութիւնը ոչնչացնելու շնորհք»¹⁾ մէջ եւն. այդպէս օրինակ հայոց և վրաց եկեղեցիների բաժանման նուիրուած երեսները, այն միակ նորութիւնը, ինչ որ տուել է ոյ. Աւին, հետևեալն է, որ ամեն բանի մէջ նա նկատում է միջանիսի անապատծութիւնը, միւսների փառասիրութիւնը, ատելութիւնը, վիրատորանքը, թշնամանքը եւն. եւն. Բագրատունեաց թագաւորութեան ծագումը Հայաստանում հեղինակը վերագրել է միայն երեք «արտաքին գործոններին» (էջ 136).

2) «յոյների ձգտումը . . . հայերին իրենց կողմը դրուելը»,
 2) «գորան հակադիր՝ արաբների ցանկութիւնը՝ հայերին հեռացնել յոյներից և իրենց ազգեցութեան ներքոյ պահելը»,
 3) «հայոց ձգտումը՝ հասնել կատարեալ ազատութեան, օգտուելով յոյների և արաբների մրցումից և շահագործելով մէկին և թէ միւսին»։ «Չորրորդ նոր գործոնը» հեղինակը համարում է «հայոց նախարարների նա-

1) Այս դրքի մասին իւր ժամանակին քննական մի յօդուած է գրուել ամսաթերթիս էջերում, որն մէջ դարձեալ ցոյց են արուած Առաջ աշխատանքի խոշոր թերութիւնները։ Տես Արարատ, 1902, Մարտ, էջ 355-342»

2) Ծն. երես 35. «Հայերը մեշտ աչքն են ընկել իրենց գրութեանը վնասելու շնորհքի մէջ և այս անգամ էլ իրենք իրենց հաւատարիմ են մնացել» եւն։

խանձը դէպի այն մէկը, որ իրենց միջից ձգտում էր հայոց թագաւորին աստիճանին հասնելու»:

Այդ կողմից բնորոշ է թէ նա ինչպէս է հասկանում հայոց և պարսից մէջ տեղի ունեցած կրօնական պատերազմը, պատմական գրամայի այդ մի էջը, որը ծագել է քրիստոնեայ արեւելքում Դ—Ե դարերում, շնորհիւ զանազանատեսակ, ոչ միայն արտաքին քաղաքական՝ այլ ներքին, հասարակական, դասակարգային և կրօնական պատճառների: Պ. Ա.-ու մեկնութիւնը (էջ 52) ոչ միայն անհիմն է, այլ իւր գծում ձեռով ողորմելի է, եթէ նրա մեկնութիւնը մինչև անգամ համեմատելու լինինք հին հայոց պատմագիրների միակողմանի տեսութեան հետ: Առաջաւոր Ասիայի քաղաքակրթական կեանքի այդ պատմական դէպքերը, որոնք ընդգրկել են նաև Հայաստանը, պ. Ա.-ին մեկնում է իբրև հիւանդոտ պատասխան «դիւրագգաց հայերի սրտերից» Պերոզ թագաւորին նոցա մասին արտայայտած արհամարհական կարծիքի պատճառաւ և իբրև «նախանձի լափում» հայերի կողմից «դէպի այն անձինք, որոնք զուրկ լինելով ընդունակութիւններից, լաւ պաշտօնների մէջ էին»:

Ընդհանրապէս այդ Հայոց եկեղեցու Պատմութեան մէջ ոչ քննութեամբ հաստատուած գիտական նկարագրութիւն կայ, ոչ ուղիղ կերպով վերարտադրուած է հայկական աւանդական հասկացումը. դրա փոխարէն գտնում ենք համբակի մի ռախտութիւն, առանց հարկաւոր մասնագիտական կրթութեան և որը ընդհանրապէս ծանօթ չէ հայոց եկեղեցու պատմութեան աղբիւրների ժամանակակից մշակմանը:

Իբրև եզրակացութիւն պ. Ա.-ու քննութեան ենթարկուած երկու աշխատութիւնների, մասնագէտին ոչինչ չեն տալ, իսկ ոչ—մասնագէտներին կարող են ներշնչել մի շարք խաշոր մօլորութիւններ»:

W. Riedel. Katalog der christlichen Schriften in arabischer Sprache von Abul-l- Barakat- Ռիշեյ, Աբուլ-Է-

Բարաքաթի ցուցակ արաբերէն լեզուով եղած գրքերի: Այդ ցուցակը թարգմանութեամբ հրատարակուել է Nachrichten von Königl. Ges. d. Wissen. zu göttingen, 1902, heft 5, էջ 635-706):

Յուցակի մէջ հայերէն գրութիւններ յիշատակուել են. 1) Պետրոս հայ արեղայի՝ Հաստատութիւն հաստատյի մայրն Տեառն Քրիստոսի (էջ 661), 2) երեք ճառք Գրիգորի, եպիսկոպոսին Հայաստանի (էջ 664) և 3) երկու ճառ «Ափրոսեայ», եպիսկոպոսին Հայաստանի (էջ 665): Յուցակում մի դուռն էլ (էջ 658-659) նուիրուած է հայերի նորամուծութիւններին:

D. H. Freiherr von Soden, Bericht über die in der Kubbet in Damaskus gefundenen Handschriftenfragmente- Վ. Հ. Քրեյնեռ Քոն Սոդեն: Տեղեկութիւն Դամասկոսի Կուբբէթում գտնուած ձեռագիրների հատուածների մասին Sitzungsber. d. Kon. preuss. Akademie d. Wiss. XXXVIII, XXXIX, XL, 23, 30, Յուլիս, 1903, էջ 825-830), որից երևում է, որ Դամասկոսի մզկիթի թանգարանում գտնուում են բազմաթիւ «հայերէն լեզուով» (էջ 828) և սակաւաթիւ «վրացերէն լեզուով» հատուածներ, վերջիններս դեռ չեն կարգացուած: Նոյն տեղում (էջ 831-840) Հաւնակը տեղեկութիւն է տուել պրոֆ. Մառի և Զափախովի 1902 թ. արեւելք կատարուած ճանապարհորդութեան մասին:

Fr. M. E. Pereira, Vida de S. Gregorio, patriarcha da Armenia. Այս աշխատութիւնը մենք արդէն յիշատակել էինք առանց կարողանալու նրա մասին շատ բան տալ. որովհետեւ մեր ձեռին չունէինք ոչ բուն աշխատութիւնը. (տես Արարատ 1904 էջ 89-90): Այժմ առաջներս է պրոֆ. Մառի բաւական ընդարձակ զեկուցումը, որից բազում ենք էական մասերը:

Եթովպական գրականութեան մէջ կայ՝ Մարս կրօնաւորական եւ մարսիոսութիւն ս. Գրիգորի Հայոց

պատրիարքի (Երկու ձեռ. մէկը Բեռլինի արքայական գրատուն. ms. or. fol. 117 Համեմ. Dillmann, Verzeichniss der Abessinischen Handschriften der königlichen Bibl. zu B. Berlin 1878, էջ 56, cod. 86, № 7 և քրիտոնական մուշղէյումում, ms. or. 687 և 688, Համ. Wright, Cat. of the Ethiopic manuscripte British Museum, London 1877, էջ 159-161, cod. CCLIII. № 35) գրուածքը, որը կաղմում է ԺԴ և ԺԴ դարերից ծագած սրբերի վարդապետական ժողովածուի (gadla Samaetat) մի մասը: Հրատարակչի կարծիքով Լուսաւորչի վարքի եթովպերէնը թարգմանուած է յունարէն Ագաթանգեղոսի պատմութեան արաբերէն թարգմանութիւնից: «Յունարէն բնագիրը խիստ կրճատուած էր. հունական գեռ արաբ հեղինակի կողմից, բայց այն ձևով, որ եթովպերէն թարգմանութիւնը պահպանել է պատմուածքի հետաքրքրական մասը և բանախօսութիւններից էականները, ինչ որ կայ յունական բնագրում: Թէ թարգմանութիւնը կատարուել է արաբերէնից, ապացուցուած է եթովպերէնում՝ պահուած անունների արաբական ձևերով, որոնք միանգամայն հասկանալի են արաբական տառերի ձայնաւորների կէտերով:

Վարքի եթովպական հեղինակի տեղը և ժամանակը յայտնի չէ, ձեռագիրը ԺԵ դարուց և ըստ Պերեյրայի կարող է ծագել ԺԴ վերջերից կամ ԺԵ սկզբից և տեղն էլ ենթադրուած է Եգիպտոս, ուր այդ ժամանակները կային հայ և հաբէշ վարդապետներ (էջ 8-9):

Հարէշները Լուսաւորչի տօնը կատարում են «տահաա» ամսի 15-ին, նրա հանդստեան օրը և այդ օրն էլ կարգում են նրա վարքը: Այդ օրը յատուկ պաշտօն կայ. կարգ Սրբոյն գրիգորի (Բրիտ. Մուզ. ms. or. 545 և 546, Բեռլինի թագ. գրատ. ms. or. quart 414 և Pet. Nachricht 36. Պարիզի Ազգ. գրատ. ms. èth. 67, 74, 75 և 76): Եթովպական Յայտմուտքով «տահաա» 15-ին կատարում են հայոց պատրիարքի ս. Դրիգորի մահուան տօնը (Zotenberg, Cat. des manuscrits èth. de la Bibl. Nat. էջ, 168, Dillmann, Cat. cod. man. Bibl. Bodleianae Oxoniensis,

pars, VIII, cod. aeth. Oxonii 1848. էջ 48): Այս յօդուածը թարգմանութիւն է, տսում է Պերեյրան, «նոյն սրբի մասին խաղտական յայտաւորքի» «կիրակի» 15-ին կարդացած յօդուածին (*Wüstenfeld*, *Synaxarium*, das ist *Heiligen-Kalender der Coptischen Christen*, Gotha 1879, էջ 182): Եթովպական Յայտաւորքի մէջ (*Zotenberg*. յօդ. էջ 156) «Մասկարամ»-ի 19-ը նշանակուած է յիշատակ ս. Գրգորի, և դրա համապատասխան յօդուածը ծագում է նրանից, որ նոյն սրբի մասին խաղտական Յայտաւորքը կարդում է «տուտ»-ի 19-ին (*Wüstenfeld*, յօդ. էջ 34) (էջ 9):

Յետոյ Պերեյրան յայտնում է, որ Լուսաւորչին հաբէշները տօնում են «անարիւն նահատակ» և նրա անունով ճանաչում են մի գրուած՝ և խօսք յաղագս Աստուածութեան Յիսուսի Քրիստոսի գրուած ընդդէմ հրէից: Եթովպական եկեղեցու կանոնների ժողովածուի մէջ (Բրիտ. Մուզ. ms. or. 481, Բեռլին թաղ. գրատ. ms. or. fol. 396 և 398, Պար. Աղգ. գրադ. ms. eth. 95) (էջ 9—10): Բնագիրը երկու յիշած ձեռ. համեմատ. յառաջաբանը 1-11 էջ) Եթովպերէն (էջ 12-23). տարբեր ընթերցուածք (էջ 24-27), պորթուգալական թարգմանութիւն (28-40 էջ) և ցանկ յատուկ անունների (էջ 41-42): Բեռլինի ձեռագրից օգտուել են առաջույ *Ludolf*, *Lexicon aethiopicolatinum* և *Winkler*, *Keimelia Bibliothecae regiae Berlinensis aethiopica descripta*, Erlangae, 1742 էջ 35 ևն. (Վերջի երեք տեղեկութիւնները քաղել ն. Մառի նկատողութիւններից. տպած. Записки Вост. От. И. Р. Арх. Общ. т. XV էջ 0185-0588):

Մեծագ Վարդապետ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐ

Դ.

ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՄԱՍՏԱԼԻՔ ՎԱՐԵԱՆՏՆԵՐ

Բայց այդ թողնենք և գանք մնացած երկու՝ 7-րդ և 8-րդ վարիաններին:

Ութերորդ վարիանը պարզաբար աղճատուած է. երգն ուղղուած է հաց տանողի կողմից մի գութանաւոր աղջկայ, մինչ կեանքի մէջ հակառակն է լինում: Այս աղաւաղումը առաջ է եկել 7-րդ վարիանի 3-րդ տողից՝ «Շան տղայ, շատ մի խօսա»։ Յաճախ խաղերի մէջ «չան աղջիկ» և «չան տղայ» դարձուածները փոխանակում են իրարու: Սկզբնապէս աղջկայ կողմից ասածը տղան երգելով՝ հարկ է համարել «չան տղայ, շատ մի խօսա» խօսքը դարձնել «չան աղջիկ, շատ մի հաչա», չհասկանալով որ դրանով մի անմտութիւն է անում:

Բայց ի՞նչ է 7-րդ վարիանը. Արդեօք դժ ևս մի անմտութիւն է:—Ամենեին ոչ: Երեւիայեցէք հետեւեալը,— աղջիկը հաց է տանում գութանաւորին. երգում են հօռովքը. և հօտաղներից մէկը, ինչպէս սովորաբար լինում է, անմիջական տալաւորութեան տակ սկսում է երգել հաց բերող աղջկայ մասին և նրա բերած հացի գովքն է անում, թէկուզ մի այսպիսի ձևով.

Գութանը հաց ևս բերում,
Բերանը բաց ևս բերում.
Ցեւ ինձ որքան ևս սիրում,
Ձուկը տաղկած ևս բերում:

Բայց աղջիկը պարտական չի մնում. նա սրամտութեամբ դարձնում է հօտաղին.

Գութանը հաց ևս բերում,
Բերանը բաց ևս բերում.

Շուն տղայ, շատ մի խօսա,—

Մուկը տապկած եմ բերում:

Այստեղ այս կապակցութեան մէջ այս վարիանտն իմաստալից է. դա զօրեղ և գեղեցիկ ծաղրական երգ է, գեղեցիկ ի հարկէ Ժողովրդի գուհական ճաշակով. որով կերակրի ծաղրի համար մուկը սովորական բան է: Մկան դիպած, մկնուռ բանը պիղծ է. ուր մնաց տապկած մուկը: Նոյն ճաշակով կաղմուած է օրինակ և մի ծաղրական երգի հետևեալ տունը.

Տօ գէշ կնիկ, քս հէր հորեմ.

Մածուն կուզեմ, Թոն կըբերես.

Թիզ մի բորբոս՝ մուկն ի երես,

Էլ քնչ սրտով էն ուտեմ հոս:

Ի՞նչ եղաւ այս բաղդատութեան հետևանքը: Միևնոյն խաղի ութ վարիանտներից 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ և 8-րդ վարիանտներն աւելի կամ պակաս չափով աղճատուած են, մէկն անստույգութեան աստիճանի, միւսը ոչ: Ամենից կենդանի և գեղեցիկն է 1-ին վարիանտը: Բայց դրա հետ ունինք և 7-րդ՝ ծաղրական վարիանտը: Թէ մէկը միւսի նմանութեամբ է կաղմուած՝ պարզ է: Մենք կարծում ենք 7-րդն 1-ինի նմանողութիւնն է:

Վերջնենք մի ուրիշ խաղ.

1. Կաքաւն ա կայնիկ քարին,

Կտուցը լիբը արին.

Մի դատաւայ վարդ եմ քաղել,—

Տարէք իմ թողայ հարին:

Այս երգի համար, որ վերևում վերլուծեցինք, մենք ունինք ձեռի տակ 16 վարիանտ.

2. Կաքաւն կայնիկ քարին,

Կտուցը լիբն էր արին.

Ես մի փունջ վարդ եմ քաղել,

Տարէք իմ սիրած եարին:

3. Կաքաւն կայնիկ քարին,

Կտուցն ա կարմիր արին.

Մի դատաւայ վարդ եմ քաղել,
Տարեք իմ անուշ հարին:

4. Կաքաւ կանգնել ա քարին,
Կառնը կարմիր ուրին.
Մի դատաւայ վարդ եմ քաղել,
Ղրկեմ սիրական հարին:

Այս երեք վարիանտներն իսկապէս առաջինի ձևափոխութիւններն են: Երեքի մէջ հս առաջին երեք տողերը նոյն են, չհաշուած մանր տարբերութիւնները, սրանք էական չեն իմաստի համար:

Այսպէս աննշան չէ սակայն վերջին տողի մէջ եւար բառի տծականի փոփոխութիւնը: Մենք արդէն վերևում բացատրեցինք, թէ ինչպէս նշանը յետ դարձրած աղջիկն իբրև մի վիրաւոր կաքաւ մի փունջ վարդ է ուղարկում իւր նոր ետրին: Արդ միանգամ որ թաղայ բառը փոխանակւում է սիրած, անուշ, սիրական բառերով, երգի բովանդակութիւնն ամբողջ կերպարանափոխ է լինում:

Ի՞նչպէս պիտի հասկանալ այս վարիանտներն. արդեօք դրանք առաջին վարիանտի ազատազուսներն են և թաղի առաջին մասը, վիրաւոր կաքաւի պատկերն, և երկրորդ մասը, սիրական կամ սիրած, անուշ ետրին մի փունջ վարդ ուղարկելն, անկասկած է մնում, թէ դրանք միևնոյն երգի իմաստալից վարիանտներ են:

Կարծում ենք անկապ, ուստի և անիմաստ համարել կարելի չէ: Միայն երգն այստեղ ստանում է բոլորովին տարբեր բնաւորութիւն և բովանդակութիւն: Սիրած ու անոյշ ետրին մի փունջ վարդ ուղարկող աղջիկը իրեն վիրաւոր կոչւալի կրքաւի կրնմանեցնի միայն այն ժամանակ, երբ նա հակառակ իւր ծնողների կամքին է անում այդ. երբ ծնողները նրան ամեն օր նախատում, թքում, մրում են, քիչ չի պատահում մեր գեղերում, որ կոպիտ ծնողներն այդպիսի սիրոյ համար իրենց աղջկանը ծեծում են, նոյն իսկ արիւնշուռայ անում: Ի՞նչ է տուած, օրինակ, հետևեալ ժողովրդական երգի մէջ (Հ. Գ. Յովսէփեանի «Փշրանքներ» եր. 28) աղջիկը տղային.

«Ասոր ձի քի յարով էնքան ի զարկած.

Հալարայ արրուչում ի բերած, բիրինքտիրն (վէրքեր) ի կապած.

Շամայ շաքար ի բերած, բիրինքտիրն ի քաղած.

Աջմու բամբակն ի բերած, էրինքտերն (արլւն) ի սրած»:

Բայց չնայելով այս դրութեան՝ աւելացնում է աղջիկը.

«Ինչ իմ աչք ընկնի քու աչք,

Անցդուն (այնպէս է), ինչ վարդ ուհան վեր ձի չի շարժած».

և նոյն խոսք ժամադիր է լինում տղային իւր հէրանց բազ-
չում համբոյր տալու.

«Ես քու տղայ սիրա ձենէ (ինձնից) չեմ թորիի.

Թէ (թէ) զարկած զի թամամած (մեռցրած):

Միթէ սա նոյն վիրաւոր կաքաւը չէ, որ իւր սիրած
անոյշ ետրին մի փունջ վարդ է ուղարկում:

Այս միևնոյն խաղի երկրորդ իմաստով մի վարիանտ է
և հետեւեալը.

5. Կաքաւն ա կանգնել քարին.

Կտուցը կարմիր արին.

Ըի դաստայ վարդ եմ քաղել,

Պէտք է զրկեմ իմ ետրին:

Այստեղ անուշ, սիրուն ածականը պակասում է «ետր»
բառի վրայ, հենց այդ պատճառով և երգի իմաստն աւելի
մթնացել է. բայց թէ 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ վարիանտներին
է պատկանում՝ պարզ է: Այդպէս չէ սակայն տակի 6-րդ
վարիանտը, որի մէջ մի փունջ վարդը փոխւում է «եայլու-
խով» վարդի, իսկ ետրի վրայ դրւում է «պատիկ» ածականը.

6. Կաքաւ կայնել ա քարին,

Կտուցը լիքըն արին.

Եայլուխով վարդ եմ քաղել,—

Նամբխում իմ պսիկ ետրին:

Ի՞նչ է այս երգը, որ նախորդ հինգ վարիանտներից
խակապէս մի «պատիկ» բառով է տարբերւում: Դա մի դառն
ծիծաղ է մեր հայ գեղջկական կեանքի մի այլանդակու-
թեան, որ սովորական է մի քանի կողմերում, և որ
այնպէս զօրեղ, կերպով արտայայտուած է մի ժողովրդա-
կան երգի մէջ, որի սկսուածքն ու կրկնակն է.

«Ի՞մալ էնեմ, ի՞մալ էնեմ, ի՞մալ էնեմ,
Սարեր ձիւն ա, շիւտրեւ եմ,
Եար պատիկ ա, մոլորեւ կամ»

Եւ ապա երգն սկսում է.

«Թամամ էրին հարիւրնոցին,
Ինձի տուին զըկանոցին»...

Քսան, քսանհինգ տարեկան աղջիկը նշանուում և պսակուում է տաս, տասնուհինգ տարեկան տղայի հետ։ Ի՞նչ անի այդ աղջիկը։ Մի՞թէ վիրաւոր կաքաւ չէ նա, և մի՞թէ կարող է նա առանց սրտից արիւն կաթելու վարդ ուղարկել իւր «պատիկ» եարին, որի մահն է ուզում նա վերոյիշեալ երգի մէջ։

Այս վեց վարիանտն ուրեմն, որոնք իսկապէս միևնոյն խաղն են, փոքրիկ փոփոխութիւնների պատճառով երեք տարբեր իմաստալից երգեր են կաղմում։ Բայց մենք ունինք միևնոյն խաղի ամբողջ երկրորդ մասի փոփոխութեամբ վարիանտներ ևս, որոնք տարբեր չաւորութեան վիրաւոր կաքաւներ են պատկերացնում։

Ահա մի կաքաւ, որի կտուցն արիւնլուայ է, որովհետև իւր սիրած եարին դերի են տարել.

7. Կաքաւն ա կայնել քարին,
Կտուցը կարմիր արին.—
Պաղտան հսիւր պիտի,
Իմ սիրած հարին առին։

Ահա և մի ուրիշ կաքաւ, որի սրտից արիւն է կաթում, և որ ողբում է, որովհետև տանը մնացած պառակուում է. սէր ու սիրական չունի.

8. Կաքաւը կայնել քարին,
Կտուցը լիքը արին.
Սէր չունի, սաւգայ չունի,
Կանգնել ա դուսի դարին։

Ահա և մի երրորդ կաքաւ, որի սիրտը ծով ծով արիւն է, չգիտենք ինչո՞ւ. բաց խնդրում է, որ ձեռ չտան իրեն, թէ չէ՝ լաց կըլինի.

9. Կաքաւը կանգնեց քարին,

Կտուցն ա կարմիր արին.

Իրար մի տա, լաց կը լնեմ.

Սիրտըս ա ծով ծով (վարիանտ՝ գեօլգեօլ) արին:

Թէ այս վարիանտն աղաւաղուած է, պարզ երևում է նրանից, որ 2-րդ. և 4-րդ. տողերը նոյն իմաստն ունին և նոյն բառն իբրև յանդ ունին: Դժբախտաբար չունինք ուրիշ ձևեր, որ վերականգնենք իսկականը:

Ահա դարձեալ մի կաքաւ, որ վերաւոր է իւր անպատուութեան մէջ: Այս նոր իմաստալից խաղի համար ունինք հինգ վարիանտներ, որոնց չորսի մէջ աղճատումներ կան. բայց վարիանտների շնորհիւ վերականգնել կարելի է:

10. Կաքաւն ա կանդնել դարին,

Կտուցը լիքը զարին.

Թէ ինձի հետ կամք չունիս,

Խի՛ ընկար մեղք ու արին:

11. Կաքաւն ա կանգնել քարին

Կտուցը լիքը բարին.

Միտքը չունես ինձ առնես,

Խի՛ ընկար մեղք ու արին:

12. Կաքաւն ա կայնել քարին.

Կտուցըն է քնարին.

Չունքի մանդղիլդ էդքան ա,

Խի՛ արիւր մեղքը ետրին:

13. Կաքաւն ա կանգնել դարին,

Մախմաուն եր քնարին.

Դիտեմ նամուսդ էդ է,

Խի՛ մտար մեղքիս տակին:

Եթէ մենք ոչ մի ուրիշ վարիանտ էլ չունենայինք, կարող էինք այս երգի վարիանտները ուղղել հիմնուելով նախորդների վրայ. շատ պարզ է, որ 2-րդ. տողերի մէջ պէտք է լինի՝ «կտուցը լիքը արին» և ոչ «գարին», «բարին», «քնարին», և ոչ «մախմաուն էր քնարին»: Մի անգամ որ 2-րդ. տողի յանգը կազմում է «արին» բառը, այս ժամանակ 10-րդ. և 11-րդ. վարիանտների վերջին տողի յանգը

չի կարող «մեղք ու արին» լինել, այլ «մեղքը եարին», ինչպէս որ է 12-րդի մէջ 13-րդ վարիանտի «մեղքիս տակին» ձևն էլ, պարզ է, աղճատուած յանգ է։ Այսպիսի վերականգնած ձևի մօտիկ վարիանտ ունինք հետևեալը.

14. Կաքուն ա կանգնել քարին.

Կաուցը լիքըն արին.

Քո իլդարը քե խռով,

Խի՞ ընկար մեղքը եարին։

Բացի այս 14 վարիանտներից ունինք և հետևեալը.

15. Կաքաւ կայնիր վըր քարին.

Կրուսց դըրեր քընարին.

Նս աղջիկ ենք, բէլլի ենք.

Նշանլու ենք, դէլլի ենք։

Շատ պարզ է, որ այս խաղի տռաջին երկու տողը ծագում են վերևի վարիանտներից, այն էլ 2-րդ տողն աղճատուած ձևից. իսկ վերջին երկու տողը իրար հետ են յանգ կազմում, որից երևում է, որ ուրիշ երգի մաս են կազմում. և իրաւ մենք ունինք մի խաղ, որի մի վարիանտն է հետևեալը.

Նս աղջիկ եմ ալլու եմ,

Նշանլու եմ, բալլու եմ,

Աննա խաթրիս մի գիպնիր,

Ղարիբ եմ, գնալու եմ։

15-րդ վարիանտի նման աղճատուած է և հետևեալը.

16. Կաքաւ իջեր վըր քարին.

Դնդուկ (=կտուց) դրեր քնարին.

Մեռնիմ կաքաւ րոնողին,

Ղրկեմ իմ աղբօր եարին։

Այս վարիանտի 3-րդ տողը բոլորովին անկապ կերպով է ներս մտած. իսկ 4-րդ տողը վերևում դրած 4-րդ, 5-րդ կամ 6-րդ վարիանտների աղճատումն է.

(Կը շարունակուի)

Մ. Ա.

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԴԱԻԹ ԶԱՐԳԱՅԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆ
ՎԵՐԱԳՐՈՒԱԾ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԻ

§9. Նորպղատոնական Դաւիթ մեկնիչը քրիստոնեայ է.

Քանի որ Դաւիթ մեկնիչը և Դաւիթ Հարքացին, ինչպէս ևնթագրում էինք, տարբեր անձնաւորութիւններ են, և հետեւաբար Դաւիթ մասին ընդունելութիւն զտած հայկական մատենադրական աւանդութիւնները կորցնում են իրանց նշանակութիւնը և յամենայն դէպս չեն վերաբերում նորպղատոնական Դաւիթին՝ բնականաբար կարող է հարց ծագել, թէ արդեօք նորպղատոնական մեկնիչ Դաւիթը քրիստոնեայ էր թէ ոչ: Դաւիթ հետ Ուիմպիոդորոսի մօտ աշակերտող էլիոս մեկնիչի մասին հաղորդում է, որ նա իւր մեկնական երկը գրելու ժամանակ դեռ ևս քրիստոնեայ չէր¹⁾: Արդ՝ արդեօք կան բաւարար հիմքեր ընդունելու, որ Սահմանք Իմաստասիրութեան երկի և Ներածութեան ու Վերլուծականքի մեկնութիւնների հեղինակը քրիստոնեայ էր: Իմ կարծիքով, այդ հարցին կարելի է տալ դրական պատասխան:

Որ նորպղատոնական Դաւիթը քրիստոնեայ է՝ այդ ամենից առաջ երևում է նրա Դաւիթ անունից: Իսկ մեկնիչի անունն անպայման Դաւիթ է եղել, որովհետեւ թէ յունարէն ընագրերն ունեն *ἀπὸ φωνῆς Δαβὶδ* վերնագիրը և թէ Հայոց մատենագրութեան մէջ ըստ երեւոյթին մեկնիչի Դաւիթ անունն է եղել նրան Դաւիթ Հարքացու հետ չփոթելու պատճառներից մէկը:

Յունաց մատենագրական աւանդութիւնն նորպղատոնական Դաւիթին համարել է քրիստոնեայ, որովհետեւ Սահմանք Իմաստասիրութեան երկի յունարէնի վերնագիրն է՝ *Τὰ προλεγόμενα τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ φωνῆς Δαβὶδ· τοῦ θεοφιλεσ-*

1) K. Krumbacher, GBL, zw. Aufl., էջ 432.

τάτου καὶ Θεόφρονος φιλοσόφου: Սակայն ի նկատի առնելով, որ մեկնիչ Դաւիթը յունական շրջանում ևս շփոթուած է եղել Niketas David Paphlagon-ի հետ՝ թերևս առարկեն մեզ, որ «Θεοφιλεστάτου καὶ Θεόφρονος» մակդիրները չեն վերաբերում իսկական Դաւթին:

Սակայն յունարէն այս վերնագրից և մեկնիչի Դաւիթ անունից անկախ՝ կան և ուրիշ աւելի հաստատուն նշաններ, որոնք ապացուցանում են Դաւիթ մեկնիչի քրիստոնեայ լինելը: Ինչպէս արդէն տեսանք (§4), Սահմանք Իմաստասիրութեան երկը և Ներածութեան ու Վերջութեանքի մեկնութիւնները բաժանուած են պրակների և այդ պրակների «Հանդերձ Աստուծով և առաջիկայ պրակք (կամ տեսութիւն)» վերնագրերն անպայման հեղինակին են: Արդ՝ ականերև է որ շարունակ կրկնուող «Հանդերձ Աստուծով և առաջիկայ պրակք» խօսքերը կարող են հեղինակի քրիստոնեայ լինելու նշաններ համարուել:

Սահմանք Իմաստասիրութեան երկում էջ 188 (վե. նետիկ 1833) գտնուում է հետևեալ հետաքրքրական հատուածը. «Արդ այսպէս և Աթենա Կոյլս լին. վառն զի ասէին արտաքինքն զԱթենայէ, եթէ ի գլխոյն Արամազդայ ծնաւ: «Արտաքինքն» բառով Դաւիթ մեկնիչն այստեղ ակնարկում է երևի հեթանոս մատենագիրներին: Միւս կողմից «արտաքինքն» յոյն հեղինակների վերաբերմամբ գործածուած լինելով, թերևս կարելի լինի այդ՝ մեկնիչ Դաւթի արևելցի ծագման մի նշան համարել. ուստի և անհիմն չի լինի ենթադրել, որ Դաւիթ մեկնիչը Զ-րդ դարի քրիստոնեայ և 6-7-յոյն մատենագիրներից է, ինչպէս և Գրիգոր Աստուածաբանի ճառերի՝ Նոննոս անունով յայտնի մեկնիչը:

§10. Նոննոսին վերագրուած առասպելաբանական մեկնութիւնների հեղինակը Դաւիթ մեկնիչը չէ.

Նոննոսի հրատարակութեան յառաջաբանում ¹⁾ մատ-

1) S^h (Nonnos) Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz. Marburg 1903. էջ 2. կամ նոյնը՝ Zeitschrift für armenische Philologie, Erster Band, էջ 221.

նանիշ էի արել, որ էջմիածնի մատենադարանի Թ. 1775 (= Կար. Յուլյ. Թ. 1733) և 1808 (= Կար. Յուլյ. Թ. 1765) Ձեռագրերը Գրիգոր Առաքուածաբանի հինգ ճառերի առասպելաբանական մեկնութիւնների հեղինակ համարում են Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփային: Թ. 1775 Ձ-րում Թր. 150b գտնուում է հետևեալ վերնագիրը. «Իերքս իմաստասիրաց արտաքնոց առասպելաբանութեան արարեալ Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփային»: Այս վերնագիրը թէև Ձ-րի գրչինը չէ և դրուած է Ձ-րի յետևի կողի վրայ՝ բայց դրութիւնը հին է: Իսկ Թ. 1808 Ձ-ը պարունակում է նոննոսից միայն Ա. 1 գլուխ, որ ընտրութեամբ ծաղկաքաղ է արել Յովսէփ գրիչը, և ծաղկաքաղի վերջում գտնուում է Յովսէփ գրչի հետևեալ յիշատակարանը. «Ձայս քանի մի առաջնոց հեթանոսաց առասպելական պատմութէ, զոր արարեալ է Դաւիթ յանյաղթ փիլիսոփայի և ես պիտակ և վրիպակ Յովսէփս զպիտանացոսն ընտրեցի և ծրեալ եգի ի վերջ գրգիւ...» (Թր. 340b):

Ձեռագրերի հաղորդած այս տեղեկութիւնն ուշագրութեան արժանի էր, որովհետև հաստատ կերպով դեռ որոշուած չէ, թէ արդեօք յիշեալ առասպելաբանական մեկնութիւնների հեղինակը աբբայ Նոննոսն է, թէ մի ուրիշ: Բանասէր և բիւզանդագէտ Էդվին Պատցիգ, որ մասնագիտօրէն քննել է Նոննոսին վերագրուած բաղմաթիւ յունարէն Ձեռագրեր և ըստ կարելոյն լուսաբանել է այդ մեկնութիւնների յօրինման ժամանակի և հեղինակի անձնաւորութեան վերաբերեալ խնդիրները՝ ցոյց է տալիս որ միմիայն տասներորդ դարից սկսած յիշուում է Նոննոսն իբրև մեկնութիւնների հեղինակ, իսկ տասներորդ դարից առաջ թէև բաղմաթիւ մատենագիրներ օգտուել են առասպելաբանական մեկնութիւններից, բայց հեղինակի անունը չեն յիշում, իսկ Թիւերորդ դարում Tzetzes մատենագիրը նոյն մեկնութիւնները վերագրել է ոմն Մաքսիմոսին¹⁾:

1) Տես Dr. Edwin Patzig, De Nonnianis in IV orationes Gregorii Nazianzeni commentariis. Leipzig 1890, էջ 24—26.

Էդվին Պատցիգ սրամիտ և հիմնաւոր փաստերով մատնանիչ է անում, որ Նոննոսին վերագրուած առասպելաբանական մեկնութիւնները դրուած են իմաստասիրական հեթանոս դպրոցների փափուկից առաջ՝ Զւրդ-դարի սկզբում, իսկ մեկնութիւնների հեղինակի մասին կարծում է, որ անպայման արեւելցի և հաւանօրէն տաւրի քրիստոնեաներից է, ինչպէս և Մալալասը ¹⁾։

Ի նկատի առնելով Էդվին Պատցիգի այդ հետեւութիւնները՝ միանգամայն կարելի էր հնարաւոր համարել, որ Զւրդ-դարի քրիստոնեայ և հաւանաբար արեւելցի մեկնիչ Դաւիթը յօրինած լինէր Նոննոսին վերագրուած առասպելաբանական մեկնութիւնները, ինչպէս այդ վկայում են Էջմիածնի Թ. 1775 և 1808 Ձեռագրերը։ Սակայն Նոննոսի և մեկնիչ Դաւթի երկերի ներքին բովանդակութեան հետազոտութիւնից երևաց, որ առասպելաբանական մեկնութիւնների հեղինակը և նորադատոնական Դաւիթն անպայման տարբեր անձնաւորութիւններ են։

Սահմանք իմաստասիրութեան երկի և առասպելաբանական մեկնութիւնների հեղինակները, ինչպէս կտեսնենք, խօսում են յաճախ միեւնոյն առասպելաբանական և իմաստասիրական նիւթերի մասին, սակայն նոցա պատմածներն ու բացատրութիւնները երբեմն բովանդակութեամբ այնքան զանազանում են իրարից, որ ակներև տարբեր անձնաւորութիւններից պէտք է յօրինուած լինեն։ Բովանդակութեան տարբերութեանն անշուշտ աւելի մեծ կարեւորութիւն պէտք է տալ, քան լեզուական պատահական նմանութիւններին։ Սակայն պէտք է ի նկատի առնել և այն, որ վերոյիշեալ երկերի հայերէն թարգմանութեան մէջ լեզուական առանձնայատկութիւնները որոշ նշանակութիւն ունեն թարգմանութեան վերաբերեալ խնդիրները լուսաբանելու համար։ Արդ՝ դէմ առ դէմ դնենք Սահմանք իմաստասիրութեան երկի և առասպելաբանական մեկնութիւնների նման հատուածները, որպէս զի փաստօրէն ցոյց

2) Shtu E. Patzig, de Nonnianis..., էջ 26—30։

տանք այդ հատուածների տարբեր հեղինակներից յօրինուած լինելը: Լեզուական նմանութիւնները մենք ընդգծել ենք, թէև այդ նմանութիւնները համարում ենք միանգամայն պատահական: Բայց իհարկէ համոզուած ենք, որ Լեզուական աննշան և պատահական նմանութիւններից լուրջ հետևութիւններ անող բանասէրները կաշխատեն այլ կերպ մեկնել այն, ինչ որ մենք պատահական ենք ընդունում:

Սահմանք Իմաստ. էջ 134¹⁾
«Եւ պարտ է գիտել՝ եթէ որք առասպելաբանն ասեն, թէ Պոլիմիթեւս զողացաւ երբեմն յԱստուածոցն հոլը՝ եւ շնորհեաց մարդկան. որ է այլաբանութիւն»:

Նոննոս IV, ԼԳ, էջ 77 [296]²⁾.

«Պոլիմիթեւս այս ասի, թէ զողացաւ զհոլը յաստուածոցն եւ շնորհեաց մարդկան, և եթէ ի միս զսհիցն պատրեաց զԱրամազդ, և ի բարկութիւն շարժեաց զնա կրկին»:

Սահմ. Իմաստ. էջ 164.
«Եւ պարտ է գիտել, եթէ ոմն Կղէոմիքոստոս ամբռակացի կարծելով, եթէ Պղատոն զբնաւորական մահուանէն հրամայէ խօսիլ իմաստասիրին, ընկեցեալ զինքն ի պարսպէն վախճանեցաւ»:

Նոննոս III, ԺԶ, էջ 31 [250].

«Կղէոմիքոստոս ամբռակացի էր ազգաւ..... և կարծեցեալ, թէ բարի է հոգւոյ բաժանիլն ի մարմնոյ՝ ընկեց զինքն ի պարսպէն, որպէս զի հոգին ելեալ՝ բաժանեացի ի մարմնոյն»:

Սահմ. Իմաստ. էջ 166.
«Որպէս և արար պիթագորուհին Տիմիքտայ, որ կոչեցաւ թէ անուի: Քանզի նա անկեալ ի

Նոննոս III, ԺԸ, էջ 32 [251].

Կինս այս թէ անուի ի բռնաւորէ ըմբռնեալ՝ հարկաւորի

1) Տե՛ս «Կորիւն վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի եւ Դաւթի Անյալթի մատենագրութիւնք», Վենետիկ 1833.

2) Անկիւնաւոր փակագծում գրուած թուերով նշանակում ենք Հայագիտութեան Հանդէսի էջերը, հատոր I, Մարբուրգ 1903.

բունն սիկիլացւոց բռնաւորին, և հարցեալ՝ թէ ընդէր ոչ ուտեն պիթագորականքն զմեծ ոլոռունս, ասէր՝ Կերայց քան թէ ասացից։ Եւ յասել բռնաւորին, թէ կեր, ասէր, Ասացից քան թէ կերայց. և այնպէս ծամելով զլեզուն վախճանեցաւ»։

Սահմ. Իմաստ. էջ 188.

«Արդ այսպէս և Աթենա կոյս լսի. վասն զի տաէին արտաքինքն զԱթենայէ՝ եթէ ի զլիտյն Արամազդայ ծնաւ»։

Սահմ. Իմաստ. էջ 194.

«Զորս առակելով քերթութիւնն վասն Ոտոսի և Եփիաղոտոսի, որք զՈսա զլնառն ի վերայ Ողիմպիոսի յօժարեցան դնել, և ի վերայ Ոսայ զտերևաշարժն Բիդոյն, որպէս զի երկին ճեմարան եղիցի»։

Սահմ. Իմաստ. էջ 210.

«Իսկ ի քաղաքականութեանն զանազան է դիտաւորութիւն և շարագրութիւն և մակագրութիւն. վասն զի Պլատոն եզակի մակագրեաց՝ Զքաղաքականութիւն. իսկ Սքիստոտէլէս յօքնակի՝ Զքաղաքականութիւնք. վասն որոյ և

ասել զանճառելիսն հայրենիս. իսկ նա զլեզուն ծամեալ ի բաց եթուք, ոչ կամելով ի հարկէ ինչ ասել բռնաւորին, ի բաց իլեւով գործարանին ճայնականի»։

Նոննոս I, Դ, էջ 7 [226].

... քանզի ասի թէ Աթենա ի զլիտյն Արամազդայ ծնաւ»։

Նոննոս II, ԺԶ, էջ 21 [240].

«Սա [Մոզոն] ունէր սրդիս երկուս, առաջնոյն՝ Ովտոս անուն և երկրորդին՝ Եփիաղոտէս..... Արդ՝ զՈվս ի վերայ Աթուլի խորհեցան դնել և նորաւք յերկինս ելաներ»։

Նոննոս III, ԿԸ, էջ 55 [274].

«Պլատոն իմաստասէր շարագրեաց շարագրութիւն, զոր և քաղաքամարութիւնս մակագրեաց։ Յայսմ շարագրութեան ասէ, թէ որպիսի պարտ է լինել քաղաքին և կամ յօրքան արանց շարակայիլ, կամ որովք բաշտիլք

գիտաւորութիւնն զանազան կամ աւրինաւք քաղաքա-
գոյ. քանզի Արիստոտէլ վարիլ: Այլ այնպիսի քաղաք
ասէ, թէ զիւրդ քաղաքաւա- բանիւ միայն եղև նմա բաղ-
րեցան առաջինքն. այսինքն կայեալ և ոչ դործով, նաև
Արդիացիք և Բիւլտացիք, և ոչ քաղաքաւարեալ...»
այլք ամենայն Յոյնք. իսկ
Պլատոն ասէ, թէ զիւրդ- պարտ է քաղաքաւարել:

Հմտ. նաև Սահմ. Իմաստաւ. էջ 199 և Նոննոս I,
Ժ.Ձ. էջ 11 [230]. III, ԿԳ, էջ 51 [270]:

Դաւիթ մեկնիչի և Նոննոսի¹⁾ այս հատուածն հրում
աչքի են ընկնում բովանդակութեան հետեւալ տարբե-
րութիւնները:

Ըստ Դաւիթի պիթագորուհի Թէանովին հարցնում է
Սիկիլացւոց բռնաւորը թէ «ընդէր ոչ ուտեն պիթագորա-
կանքն զմեծ ոլորունս», իսկ ըստ Նոննոսի՝ բռնաւորը ստի-
պում է Թէանովին «ասել զանճառելիսն հայրենիս»: Նոր-
պլատոնական Դաւիթի ասելով Թէանով չկամենալով պա-
տախանել բռնաւորի հարցին՝ «ծամելով զլեզուն վախճա-
նեցաւ», իսկ ըստ Նոննոսի՝ «զլեզուն ծամնալ ի ըաց եթուք
... ի ըաց խելով զործարանին ճայնականի»:

Ոտոսի և Եփիզաէսի մասին մեկնիչ Դաւիթը պատ-
մում է, որ նորա «զՈսա զլեւտն ի վերայ Ողիմպիոսի յօ-
ժարեցան դնել, եւ ի վերայ Ոսայ զտերեւաշարմն Բիրոսն,
որպէս զի երկին ճեմարան եղիցի». իսկ Նոննոսը բոլորո-
վին այլ կերպ է պատմում նոյնը. «Արդ զՈվս ի վերայ Ա-
թովի խորհեցան դնել եւ նորունք յերկինս ելանել»:

Նորպլատոնական Դաւիթը հմտօրէն բացատրում է,
թէ ինչո՞ւ քաղաքականութեան վերաբերեալ Պլատոնի և
Արիստոտէլի գրուածքների վերնագրերը տարբեր են—

1) Նոննոս անունը գործ ենք ածում միայն որոշ յարմարութեան
համար, թէև առասպելաբանական մեկնութիւնների հեղինակը կարող է
և մի ուրիշը լինել, ինչպէս այդ հիշտ նկատել է Էդվին Պապիլդ:

«Պղատոն եղակի մակագրեաց՝ Զքաղաքականութիւն [=Πολιτεία]. իսկ Արխիտատէէն յօքնակի՝ Զքաղաքականութիւնք [=Πολιτειαν]». բայց Նոննոս այդ նրբութիւնը չգիտէ և գրում է՝ «Պղատոն իմաստասէր շարագրեաց շարադասութիւն, զոր և քաղաքավարութիւնս մակագրեաց»: Այս հատուածներում ուշագրաւ է նաեւ այն, որ Πολιτεία բառը Սաճմ. Իմաստ. երկում թարգմանուած է քաղաքականութիւն, իսկ առասպելաբանական մեկնութիւններում՝ քաղաքավարութիւն:

Իմ կարծիքով աւելի քան անհաւանական է, որ միւսնոյն հեղինակը միւսնոյն նիւթը պատմէ և մեկնէ այնքան տարբեր կերպով, ինչպէս վերոյիշեալ հատուածներում, և հետեւեալ՝ առասպելաբանական մեկնութիւնները հեղինակը մեկնիչ Դաւիթը չէ:

Նոննոսին վերագրուած մեկնութիւնների բովանդակութեան հետազոտութեամբ նոյն այդ հետեւութիւնը հաստատուում է նաեւ այլ փաստերով: Առասպելաբանական մեկնութիւնների հեղինակը, որ իւր աշխատութիւնը գրել է իմաստասիրական հեթանոս դպրոցների փախումից առաջ՝ ըստ երևոյթին իմաստասիրական խնդիրներում օգտուել է ժամանակակից նորոգատոնական մեկնիչների երկերից, սակայն իմաստասիրական հարցերում ինքը ոչ հմուտ մտնադէտ է, ոչ էլ նորոգատոնական, ինչպէս Դաւիթը: Որ նորոգատոնական մեկնիչների երկերը առասպելաբանական մեկնութիւնների հեղինակին ծառայել են իւրիւս ոգրելու՝ այդ բոլորովին հաստատ է, որովհետեւ ինքը հեղինակը խոստովանում է այդ. այսպէս օրինակ՝ Նոննոս III, ԻԳ, էջ 34 [253]—«Իսկ արդ մեկնիչքն Պղատոնի այսպէս ասեն...», կամ Նոննոս III, ԻԷ, էջ 37 [256]—«Իսկ արդ այժմիկ մեկնողքն իմաստասիրացն ասեն» ևն: Միւս կողմից՝ առասպելաբանական մեկնութիւնների հեղինակը չէ կարող նորոգատոնական համարուել, և այդ երևում է Պղատոնի տգահութեան մասին նրա պատմածից. «Այլ ասէ աստուածայինն Դրիդորիոս, թէ վասն այսորիկ չողաւ Պղատոնի Սիկիլիայ, զի վայելեացէ պատուականութեամբ ծաշոցն

Դիուխսեսայ: Եւ ստուգէ զասացեալսդ վաճառիլն նորա...»¹⁾: Իմ կարծիքով, եթէ առասպելաբանական մեկնութիւնների հեղինակը նորադատոնական լինէր՝ դժուար թէ համաձայնէր, որ Պղատոն Դիոնիսոսի մօտ էր դնացել նրա ճաշերը վայելելու համար: Այդ մեկնութիւնը դժուար թէ Պղատոնին յարգողների շրջանում հաւանութիւն գտնէր, և նորադատոնականները նոյն Նոննոսի վկայութեամբ այլ կերպ էին բացատրում իրանց ուսուցչի Սիկիլիա գնալը— «մի՛ զի պատմագրեսցէ զհօւրն որ յԵմենայ ելանէ, և միւս՝ զի հաւանեցուցէ զԴիոնիսիոսս իմաստասիրել»²⁾:

Ինչ թւում է, որ վերոյիշեալ առարկութիւններն աչքի առաջ ունենալով՝ կարելի է հաստատ կերպով եղբակացնել, որ Էջմիածնի Թ. 1775 Զ-րի «Դիրքս իմաստասիրաց արտաքնոց առասպելաբանութե արարեալ Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի» վերնագիրը, ինչպէս և Էջմիածնի Թ. 1808 Զ-րի յիշատակարանում գտնուող այն տեղեկութիւնը, որ Դաւիթ Անյաղթն է առասպելաբանական մեկնութիւնների հեղինակը՝ անհիմն և միանգամայն սխալ պէտք է համարել: Իսկ եթէ այդ այդպէս է, ուրեմն և ուրիշ դէպքերում ևս կասկածանքով պէտք է վերաբերուել ձեռագրական այն վերնագրերին, որոնց համաձայն այս կամ այն դրուածքը վերագրում են Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփային:

Յ. Մանանդեան

1) Տէս Նոննոս, III, ԻԴ, էջ 34—35 [253—254].

2) Տէս Նոննոս էջ 34 [253].

ՀԱՅՈՑ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ը Ս Տ Մ Ո Մ Ձ Է Ն Ի

Ներոն միտք ունէր մի մեծ արշաւանք գործել Արեւելք, յառկապէս կովկասեան ցեղերին յաղթելու համար, մանաւանդ ալաններին, որոնք տպրում էին Կովկասից հիւսիս և այդ ժամանակները խմբերով արշաւեցին Հայաստան, բայց իւր ծրագիրը ի կատար չածած 68 թ. սպանւում է։ Այնուհետև հռոմէացիներն ու պարթևները շարունակում են խաղաղ ապրել, թէև առաջինները ղինւորական ուժերն աւելացնում են Յփրատի կողմերում և վրաց Հառնոզիկա (Harmozika Թիֆլիզից քիչ հս. արմ.) բերդում զօրք են պահում, սակայն խաղաղութիւնը չի խանգարում դրանով, մանաւանդ որ վաճառականութեան շնորհիւ Արեւելքն ու Արևմուտքը կենդանի յարաբերութեան մէջ էին։ Հէնց նոյն ժամանակ շինում է նաև Տիգրանից ոչ շատ հեռու Յփրատի ստորին հովտում Վաղարշակերտ քաղաքը։ Սակայն չուտով այս յարաբերութիւնը փոխում է։ Վաղարշի յաջորդ Բակուր Ա. 90—108 թ. դարձեալ հանդիստ է մնում, իսկ որա եղբայր Խոսրովի ժամանակ իրերի ընթացքը փոխում է։ Խաղաղութեան խանգարումը դարձեալ Հայաստանի պատճառով էր։ Մի քանի կայսրերից յետոյ գահ է բարձրանում Տրայանոս կայսրը (98—117) և «Հայկական թափուր մնացած գահի վրայ առաջարկում է Բակուրի որդի Աշխադարին (Axidares)։ Բայց Խոսրով արքան Աշխադարին անընդունակ էր համարում թագաւորելու համար և իւր ինքնագլուխ կամքով նշանակում է Բակուրի միւս որդուն՝ Պարթումազիրիսին։¹⁾ Ի պատասխան այս վարմունքի Տրա-

1) Որ Աշխադարը կամ Եքսիդարը (Exidares) Բակուրի որդին էր, Պարթումազիրիսից առաջ Հայոց թագաւոր էր և գա-

յանոս պատերազմ է յայտարարում:» 114 թ. նա մեծ բանակով Արևելք է արշաւում և որովհետեւ պարթևական պալատում կրկին երկպառակութիւններ կային, Տրայանոս անարգել տուաջ է շարժւում: «Փոքր Հայաստանով մտնում է նա Հայաստան և գիմում է Արտաշատ, երբ նա հասնում է ճանապարհի վրայ դանուած էլէգիոս բերդը, նրա մօտ է գալիս Պարթւոմազիրիսը և իր դիւից հանում է թագն այն յուսով, թէ այդ համեստութեան համար կը հաստատուի իւր իշխանութեան մէջ, ինչպէս երբեմն Տրդատը: Բայց Տրայանոսը վճռել էր դադարեցնել այդ տւատական տէրութեան կեանքը և Հայաստանը հռոմէական նահանգ դարձնել և ընդհանրապէս կայսրութեան արևելեան սահմաններն առաջ տանել: Այդ մասին նա յայտնեց պարթևական գահիշխանին ամբողջ բռնակի տուջ և հրամայեց նրան իւր շքամբով իսկոյն հեռանալ բանակից ու դուրս ելնել հռոմէական հողից: Այդմով և իրարանցում ընկաւ, որի ընթացքում և մեռաւ Պարթւոմազիրիսը: Հայաստանն հպատակուեց իւր վիճակին և դարձաւ հռոմէական կուտակարութիւն: ¹⁾

Տրայանոս կայսրն յաղթական կերպով առաջ է գնում և Հայաստանի վիճակին են ենթարկւում հետզհետէ ամ-

հաղուրի է եղել Խոսրովի մեջոցով—պարզ է Դիոնի հատուածական պատմութիւնից 63, 17, Նոյնն են ցոյց տալիս և Արքեանի երկու հատուկորները 16 (Müller), որոնցից առաջինն ըստ ամենայն հաւանականութեան այն ճառին է վերաբերում, որով Աշխադարի շահերին պաշտպան որեւէ մէկը չիմեց Տրայանոսին 'Αξιολογῶν δὲ ἐπὶ ἄρχαιον γῆρ' Ἀρμενίας οὐ μοι δοκεῖ εἶναι σε ἀμφολογον այս խօսքերին հետեւում էր Պարթւոմազիրիսի մասին եղած գանդատը, իսկ յետոյ պատասխանը (անհասկած կայսեր), որ նրա և ոչ Աշխադարի գործն է Պարթւոմազիրիսի գործերը քննել, որովհետեւ նա քանդեց դաշնադրութիւնը, որի համար և տուժեց: Թէ ինչ բանի համար է մեղադրում կայսրը Աշխադարին, պարզ չէ. բայց Դիոնի մէջ էլ կայ, որ Խոսրովն առել է թէ Աշխադարը դուր չէ գալիս ոչ հռոմէացիներին և ոչ պարթևներին: V 388.

1) 397—399.

բողջ Միջագետքը, Ագիաբենէն. նա հասնում է նոյն իսկ Պարթևաց մայրաքաղաքին և աւար է վերցնում արքայական ոսկեձոյլ գահն ու թագաւորի աղջիկը: Բայց վերահասնալիս իմանում է, որ ապստամբել են վերին Միջագետքն ու Բաբելոնը:¹⁾ Ճանադարհին նեղում է թշնամիներից և տեղ չհասած մեռնում է 117 թ. Ագրիանոսի 117—138 և Անտոնինոս Պիոսի 138—161 կառավարութեան ժամանակները փոխւում է Տրայանոսի քաղաքական աշխարհակալական միտումները և պետութիւնը կրկին հաշտ աչքով է նայում պարթևներին: «Հայաստանը դադարում է հռոմէական նահանգ լինելուց և առաջուայ նման Հռոմի հպատակ աւատական պետութիւն է լինում պարթևական թագաւորական տան կողմնակի մի ճիւղի կառավարութեան ներքոյ:²⁾ Հռոմէական բերդապահ զօրքեր

1) Անհաւանական չէ, որ այդ միջոցին ապստամբէր նաև Հայաստանը. բայց երբ Գուշմիսր Հայաստանի նոյն ժամանակուայ թագաւորներ է համարում Միհրդատին և Սանատրուկին, որոնք ապստամբել էին Տրայանոսից և որոնք ըստ Մալալի իսուքերին՝ Տրայանոսի արշաւանքի ժամանակ թագաւոր էին Պարսկաստանում՝ նա այս ճանապարհով սխալ զիտողութիւններէ մէջ է ընկնում, խառնելով առանձին անհատներ և ազգեր անունները և գործերի, իրողութիւններ պատճառական կապակցութիւնը քանդելով: Սակայն Մալալի աւանդախոսն պատմութեան մէջ, ի հարկէ պատահում են և մի քանի պատմական իրողութիւններ, ինչպէս օրինակ Պարթամասպատի պարթևներին թագաւոր դրուելը Տրայանոսի միջոցով (դա Հայաստանի թագաւոր Խոսրովի որդին է, որ Պարթամասպատ է կոչւում). կարելի է նոյնպէս ճիշտ են Տրայանոսի Հռոմից դուրս գալը հոկտ. 114 թ. Սելեկիոս հասնելը դեկտեմ. և Անտիոք մտնելը 115 թ. յունուարին: Սակայն այս տեղեկութիւնները, ինչպէս որ կան, պատմաբանը կարող է միայն աւելաթող անել և ոչ ուղղել:

2) Ագրիանոս երբէք չէր կարող Հռոմից ունեցած Հայաստանի աւատական կախումը վերացնել. նրա կենսագրի նկատողութիւնը— Armaniis regem habere permisit, cum sub Traiano legatum habuissent (20 դ.) հակառակն է ցոյց տալիս. բացի դրանից Ագրիանոսի կայսրութեան վերջին ժամանակները հապա-

կային նաև Հայաստանում՝ Արտաշատից ոչ հեռու Վաղարշապատի մոտ»¹⁾

Ուրեմն իրերի գրավթիւնը դարձեալ հին կերպարանքն է ընդունում. սակայն երկար չի տևում այդպէս։ «Status quo-ի խանգարողները լինում են պարթևները։ Հայաստանի վրայ հռոմէացիների ունեցած գերիշխանութիւնն ունէր նոյն այն ձևը, ինչ որ գերմանական կայսրութեան գերիշխանութիւնը Խաղիայի վրայ։ Դա թէև անբովանդակ էր, սակայն միշտ բռնադրօսիկ մի յափշտակութիւն էր համարւում և իւր մէջ իսկ արդէն պարունակում էր պատերազմի սկզբնապատճառները։ Ընդհարման վտանգ

դովիկայի կռուակալի զօրքն մէջ գտնում ենք հայ զօրաբաժին (contingent)։ Պիտո ոչ միայն թոյլ չտուաւ պարթևներին Հայաստան մտնել իւր խորհուրդներով (Vitag), այլ իրօք Հայաստանը դարձրեց վասալ՝ աւատական իշխանութիւն (140—144 թ. փոքրեքը Eckhel 7. երևո 15)։ Պիտոն ժամանակ Վրաստանն աւատական կախման մէջ էր գտնւում Հռոմից, որովհետև հակառակ դէպքում պարթևները չէին կարողանայ Հռոմ դիմել Վրաց թագաւորից գանգատուելու համար (Dion 69, 15)։ Իսկ այստեղից հարկաւոր է եղբակացնել, որ Հայաստանն ևս գտնւում էր Հռոմից նոյնպիսի աւատական կախման մէջ։ Ահա այդ ժամանակ Հայաստանում իշխող թագաւորներին անուններն անյայտ են մեզ։ Եթէ այն proxima gentas, որոնց իշխանութիւնը Ադրիանոսը որպէս վարձատրութիւն յանձնեց Տրայանոսի միջոցով պարթևական դահ բարձրացրուած Պարթև իշխանին (rita C. 5.) իսկապէս հայեր էին, որ սակայն անհաւանական չէ, այն ժամանակ այդ կարող է որպէս նոր ապացոյց ծառայել՝ թէ Հայաստանի Հռոմից հաստատ կախման և թէ այն բանի, որ Հայաստանում երկար ժամանակ իշխել են Արշակունիները։ Նոյն իսկ Ἀδριανὸς παχὸρος βασιλεὺς μεγάλῃς Ἀρμενίας, որ Հռոմում իւր մեղաւ չեղբօր Աւելիոս Մերիթատին մահարձան է կանգնեցնում, պատկանում է, նայելով նրա անունին, Արշակունեաց տոհմին։ Սակայն դժուար թէ դա նա լինէր, որին Վաղարշ IV Հայոց արքայական դահ բազմեցրեց և որին հռոմէացիները դահ զրկեցին։ Եթէ այս վերջինը որպէս գերի Հռոմ բերուած լինէր, դա մեզ յայտնի կը լինէր և նա դժուար թէ իրան մի մահարձանի վրայ Մեծն Հայաստանի արքայ անուանէր։

1) V 403.

կար դեռ Ադրիանոսի ժամանակ. կայսրը կարողացաւ խաղաղութիւն պահել շնորհիւ Պարթևաց արքայի հետ ունեցած տեսակցութեան: Անտոնիոս Պիոսի ժամանակ, ըստ երևոյթին դարձեալ պարթևները Հայաստան մտնելու վրայ էին: Նրա եռանդուն ջանքերն սկզբում յաջողութիւն էին ունենում — Հայաստանն ազատել նոցա արշաւանքներից: Բայց նոյն իսկ բոլոր կայսրների մէջ համարեա ամենախաղաղասէր այս կայսրն անգամ, որի համար աւելի հաճելի էր մի հպատակի կեանքը պահպանել՝ քան հազար թշնամու սպանել, ստիպուած էր իւր թագաւորութեան վերջին տարիները պատրաստուել պաշտպանութեան և զօրեղացնել արևելեան բանակները: Հազիւ էր նա աչքերը փակել (161 թ.), որ վաղուց սպառնացող փոթորիկը բրդաւ: Վաղարշ IV արքայի հրամանով Պարսից զօրապետ Խոսրովը Հայաստան է մտնում և հայկական դաճ է բարձրացնում Արշակունիներից Բակուր իշխանին: Կապադովկիայի Սեւերեան կուսակալն արաւ այն, ինչ որ իւր պարտքն էր՝ — հռոմէական զօրքերն անցկացրեց Եփրատ գետը: Էլէգիայի մօտ՝ այսինքն հէնց այն տեղ, ուր դարձեալ Պարթևաց ջանքերով Հայոց դաճ բարձրացած Պարթմազիրիս թագաւորը ի զուր էր խոնարհուել Տրայանոս կայսրի առաջ նախորդ սերնդի օրով, երկու բանակներն իրար առան: Հռոմէացիների բանակը ոչ միայն կոտորուեց, այլ և եռօրեայ կռուի ընթացքում բոլորովին ոչնչացաւ: Դժբախտ հրամանատարը, ինչպէս երբեմն Վարոսը, ինքն իր կեանքին վերջ դրաւ: Արևելեան արքայի յաղթական յօրքերը չբաւականացան Հայաստանի գրաւումով. նոքա անցան Եփրատն ու մտան Ասորիք:¹⁾

Սակայն 162 թ. երկու կայսրներից մէկը Լուցիոս Վերոսը Արևելք է գալիս և պարթևները թուլանում են: Հայաստանը շատ շուտով կրկին նուաճուած է. 163 թ. Կապադովկիայի կուսակալ Ստատիոս Պրիսկ առնում է Արտաշատ մայրաքաղաքն ու աւերում: Դրանից ոչ հեռու

1) 405—406.

հռոմէացիները շինում են և զօրեղ բերդապահ զօրքով տարացնում մի նոր մայրաքաղաք Կայնոպօլիս-հայերէն նոր քաղաք, Վաղարշապատ (Էջմիածին) ¹⁾ անունով: Հետեւեալ տարին Մեծն Հայաստանի թագաւոր է նշանակուում Բա-
կուրի փոխարէն Սոհեմը (Sohemos), ծագումով կրկին Ար-
շակունի, բայց միևնոյն ժամանակ հռոմէացիներին հպա-
տակ և հռոմէական ծերակոյտի անդամ: ²⁾ Այսպիսով իրաւական տեսակէտից Հայաստանի քաղաքական գրու-
թեան մէջ ոչ մի փոփոխութիւն յառաջ չեկաւ, բայց նրան

1) Հաւանօրէն Դիոնին պատկանող մի հատուկտորի մէջ պատմուում է, որ Պրիոկը հիմնարկեց Հայաստանում Καίνῃ πόλιν և այնտեղ հռոմէական բերդապահ զօրք դրաւ, իսկ նրա յա-
ջորդ Մարկոս Վերոս ծննդեց այնտեղ բռնկուած ազգային ապըս-
տամբութիւնը և այդ քաղաքն Հայաստանի գլխաւոր քաղաք յայ-
տարարեց: Դա Վաղարշապատն էր Οὐαλορσαποῖ կամ Οὐαλεροχτιστη
ըստ Ագաթանգեղոսի, որ այդ ժամանակից Հայաստանի
մայրաքաղաք դարձաւ: Կիսկերտն ինձ հաղորդեց, որ Կայ-
նէպօլիս խօսքերն արդէն Շտիլտինգը (Stilting) բացատրել է,
որպէս թարգմանութիւն հայերէն նոր քաղաք անուանը: Վ դր-
ու հայ հեղինակներն մէջ այս ուղիորական անուան հետ միա-
սին գործածելի է նաև Վաղարշապատ երկրորդ անունը:
Մովսէս Խորենացին ասում է Բարդեսանի խօսքից առնելով,
որ այս քաղաքն յառաջ եկաւ քրդական այն գաղթականու-
թիւնից, որ հաստատուել էր այնտեղ Տիգրան Զորորդի ժամա-
նակ, որ թագաւորել է ըստ նորա 150—188 թ: Այս քաղաքը
պարսպով պատելը և նրա անունը Մովսէս Խորենացին վերա-
գրում է 188—208 թուականին: Որ այս քաղաքում 185 թուա-
կանին հռոմէական զօրեղ բերդապահ զօրք կար, յայտնի է
արձանագրութիւնից C. I. L. III 6052.

2) Որ Սոհեմն Աքեմինիդ էր և Արշակունի (կամ իրան
այդպէս էր ցոյց տալիս) և թագաւորի որդի էր և թագաւոր,
ինչպէս և Մեծն Հայաստանի թագաւոր լինելուց առաջ Հռոմի
կոնսուլ և ծերակոյտի անդամ—այդ ասում է նորա ժամանա-
կակից Iamblechos (10 գլ. Փոտից (Photios) քաղածի մէջ): Նա ըստ
ամենայն հաւանականութեան պատկանում էր Հեմեզի (Hemesa)
եշխոյներին (Յովսէփոս 20, 8, 4 և այլ տեղեր): Եթէ Iamblechos
բաբելոնացին գրել է նրա թագաւորութեան ժամանակ՝ ապա
այդ խօսքերը կարելի է հասկանալ միայն այն մտքով, թէ նա

Հռոմի հետ կապող շղթաներն աւելի պինդ ձգուեցին: ¹⁾ Սենեբոս կայսրը (193—211) երբ գահակալութեան կռիւները վերջացրեց ու Արևելք եկաւ, երկար պատերազմներէ յետոյ Միջագետքի փոխարէն Հայաստանի մի մասը պարթևներին տուաւ: 198 և 199 թ. արշաւանքների հետեանքն այն է լինում, որ Միջագետքը նոր ընդարձակ ազդական նահանգ կազմելու պատճառով Հայաստանն արդէն չէր բռնում առաջուայ պէս երկու մեծ պետութիւնների միջանկեալ մասը. այդ երկիրը կարելի էր թողնել առաջուայ կարգերով և կայսրութեան ամբողջութեան մէջ չմտնել: Հայաստանին թոյլատրուած էր ունենալ սեփական զօրք, որի պահպանութեան համար հռոմէացիների կուսակալութիւնը նոյն իսկ յետագայում քացի էր թողնում պետական դանձարանից օժանդակիչ գումարներ ²⁾:

Իւր ռօմանը գրել է Արտաշատում: Որ Սահմը թագաւորել է Հայաստանում Բակուրից առաջ, ոչ մի տեղ չի տուած և ճիշտ չէ, որովհետև ոչ Ֆրոնտոնի խօսքերը (Naber 127 էր) ոչ էլ Դիոնի հաաուածի մեջ տուածները չեն ցոյց տալիս երկրորդ անգամ դահ բարձրանալը, իսկ rex Armeniis datus անունով փողերը երբէք այդպիսի բան ենթադրել չեն տալիս: Յայտնի չէ, թէ ով էր Բակուրի նախորդը. պարզ չէ նոյնպէս, թէ արդեօք դահը թափուր էր թէ որևէ մէկը կար նրա վրայ այն ժամանակ, երբ նա թագաւոր կոչուեց այդ երկրի վրայ:

1) 407.

2) Երբ Հռոմի և Հայաստանի մէջ վերանորոգուեցին նախկին յարաբերութիւնները 218 թ. խաղաղութեան ժամանակ, Հայաստանի թագաւորը արտայայտեց այն յոյսը, թէ կըվերջուէր իր իր հռոմէացիներին ամեն տարուայ տուած փողերը (Դիոն 78, 27. τοῦ Τίριδάτου τὸ ἀργύριον ὅκατ' ἔτος παρὰ τῶν Ῥωμαίων ἐδρίσχετο ἐλπίσαντος λήψεσθαι): Զի կարելի ենթադրել, որ Սենեբոսի ժամանակ և նրանից առաջ հռոմէացիներին հայերը հարկ էին տալիս և այդ կը լինէր բոլորովին անհամապատասխան այն բանին, ինչ որ ասում է Դիոնը: Գործն այնպէս կարգադրուեց, ինչպէս ասացինք վերևում: IV և V դարերում, երբ Կովկասեան ստրբերում գտնուող Գարեալի կրճի մուտքը պաշտպանող Բերիպարա (Biriparach) բերդի պէսքերի համար սլարսիկները, որ 364 թ.

Սևերոսի որդին և յաջորդը՝ Անտոնինը թէև իւր հօր քաջութիւնն ու ռազմական հռաճութիւնը չունէր, բայց ցանկացաւ շարունակել նրա քաղաքականութիւնը Արևելքի նկատմամբ։ Կայսրութեան միացան Օսրոէնան ու Հայաստանը, երբ այս երկիրների աւանդական իշխողները կայսերական պալատ կոչուեցին և այնտեղ գերուեցին։ Բայց այդ իրողութեան լուրը լսել բաւական էր Հայաստանում ապստամբութիւն առաջ բերելու։ Արշակունի Տրդատը թագաւոր հռչակուեց և պարթևներից աջակցութիւն խնդրեց։ Այն ժամանակ Անտոնինը (Կարակալա) պատերազմական մեծամեծ ուժերի գլուխն անցած 216 թ. Արևելք է գալիս՝ որպէս զի հայերին նուաճէ, իսկ եթէ հարկ լինի՝ նաև պարթևներին։ Տրդատն իւր գործը կորած էր համարում, թէպէտ և Հայաստան ուղարկած հռոմէական վաշտը զօրեղ ընդհարման հանդիպեց։ Տրդատ փախուտ տուաւ պարթևների մօտ։ Հռոմէացիները պահանջեցին փախտականին իրանց յանձնել, պարթևները տրամադիր չէին նրա պատճառով պատերազմ բանալ, մանաւանդ որ հէնց այդ ժամանակ դահակաւական վէճեր կային Վաղարշ V-ի որդոց՝ Վաղարշ VI-ի և Արտաւանի մէջ։ Նոցանից առաջինը հպատակուեց հռոմէացիների կրկնակի հրամայողական պահանջին և Տրդատին նոցա ձեռքը յանձնեց ¹⁾։

Անտոնինի յաջորդ Մարկիանոսի ժամանակ հաշտութիւն եղաւ հռոմէացիների և պարթևների մէջ 218 թ. որով Հայաստանը մնում էր Տրդատին, որ սակայն իւր տէրութիւնն ստացաւ հռոմէացիներից որպէս աւատառու իշխան ²⁾։

Այդ ժամանակները Պարսկաստանում տեղի է ունեւնում քաղաքական մի մեծ իրադրութիւն. օտարամուտ պար-

սկազուրկութեան դաշնագրից յետոյ այնտեղի տէրերն էին, հռոմէացի զբաժով զուժաւոր էին ստանում, իսկ դա համարուել է հարկահատուցումն (Lydus de mag 3, 52, 53, Priscus fr. 31. Müll.)։

1) V 418.

2) V 419.

թիւներէ տեղ պետութեան գլուխն են ելնում Սասանեան արքաները, որոնք Կիւրոսի և Քսերքսէսի սերունդ էին համարում իրանց։ Արտաշիւր՝ սպանելով իւր հակառակորդ վերջին Պարթև Արտաւան V թագաւորին, դա՛ն է բարձրանում և զօրեղ բանակ կազմելով, հռոմէացիներին դէմ է դուրս գալիս, նախապէս յարձակուելով Մարաստանի և Հայաստանի վրայ, ուր ապաստանել էին Արտաւան V-ի որդիները։ Նրան պատասխանում է Աղէքսանդր Սեւերոս կայսրը մի մեծ բանակ կազմելով և Արեւելք գալով. հռոմէացիները գլխաւոր ուժը կենդրոնացնում են Միջագետքում, մի բանակ էլ Հայաստան են ուղարկում։ Սակայն Մաքսիմինոս Թրակացու ժամանակ (255—258) Միջագետքն Արտաշիւրի իշխանութեան տակ է մտնում և պարսիկները կրկին պատրաստուում են Եփրատն անցնել։ Պատերազմը շարունակուում է Գորգիանոս Գ. կայսրի օրով, երբ հռոմէացիները և Սասանեան Շապուհ Ա. (241—272) թագաւորը դաշն են կապում, որով Հայաստանն ու Միջագետքը պարսիկներին է մնում և երկու պետութիւնների սահմանը կրկին Եփրատ գետն է լինում։ Սակայն Շապուհ շուտով փոխում է իւր քաղաքականութիւնը և իրան Արեաց և Անարեաց արքայ անուանելով, դուրս է գալիս աշխարհակալութեան։ 252 կամ 253 թ. նա գրաւում է Հայաստանը. այդ երկիրն ինքը կամաւոր կերպով ենթարկւում է նրան, անկասկած նոյնպէս դրաւուելով նախնական պարսից կրօնի և պարսկական կենցաղի վերանորոգումով։ Օրինաւոր Տրդատ թագաւորը հռոմէացիների մօտ ապաստան է փնտրում, իսկ թագաւորող տան միւս անդամները պարսիկների դրօշակի տակ են մտնում ¹⁾։

1) 430 Ըստ Յունական աղբիւրի (Ջոնորա 12, 21) Տրդատ թագաւորը փախուստ է տալիս հռոմէացիներէ մօտ, իսկ նրա որդիները պարսիկներէ կողմն են անցնում։ Իսկ ըստ Հայոց պատմուածքի, Խոսրով թագաւորն ուղանում է իւր եղբայրներէց և նրա որդի Տրդատը փախուստ է տալիս հռոմէացիներէ մօտ (Gutschmid. Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesch.) Թերևս պէտք է նախապատուութիւն տալ այս վերջին պատմուածքին։

Շապուհ 260 թ. դերում է Վեսպասիանոս կայսրին և շուտով ամբողջ Արևելքի մէջ հռոմէացիների տեղ անցնում են պարսիկները, որոնք ստիպում էին կռուել նաև Պալմերայի դէմ: Պալմերայի Օդենատոս իշխանը, որ մի տեսակ կայսրի փոխանորդի դեր էր կատարում Արևելքում, յաջողութեամբ խլում է պարսիկներից Մծքինն ու Խառանը 264 թ: «Հաւանօրէն և Հայաստանը նորից հռոմէացիներին ենթարկուեց այդ ժամանակ»¹⁾:

Երբ Աւրելիանոս կայսրն առաւ ու քանդեց Պալմերայի ժամանակաւորապէս ծաղկած առևտրական քաղաքը՝ կարելի է ասել թագաւորութիւնը 273 թ. նա այլ ևս չշարունակեց պարսիկների հետ ունեցած պատերազմը, ոչ էլ նրա յաջորդ Պրորոս կայսրը: Բայց սրա յաջորդ Աւրելիոս Կարոս 282 թ. Հայաստան մտաւ և այնտեղ վերականգնեց առաջնայ կարգերը: Սահմանում նրան պատահեցան պարսից դեսպանները և յայտնեցին, որ իրանք պարսիկները պատրաստ են զիջանել ամեն մի արդար պահանջի առաջ²⁾: Սակայն Կարոս չի լսում և առաջ դնալով

1) 434. Այդ յայտնի է այն ժամանակուայ գործերի դրութիւնից, սակայն դրա համար դրական ապացոյցներ չկան: Այն ժամանակուայ կայսրների կենսագրութեան մէջ հայերն ընդհանրապէս չառնեց անկախ սահմանակից ազգերի թւումն են կանգնում: (Valer 6. Trig Tyr. 30. 7. 18 Aurel 11. 27. 41) Սակայն այդ տեղեկութիւնները կազմում են լոկ արտաքին մասը և արժանի չեն վստահութեան:

2) Ընդհանրապէս մեզ ոչինչ նոր բան չեն յայտնում Հայաստանի մասին այն կատիւածելի տեղեկութիւնները, թէ հայերը Վալերիանոսի գերութիւնը յետոյ պարսիկների կողմն են անցնում, իսկ պալմերացոց վերջին ճգնաժամի ընթացքին պարսիկների հետ: Զինորիւ թագուհու դաշնակիցներ էին հանդիսանում: Երկուսն էլ գործերի ընդհանուր դրութեան ընտան հետեւանքն էր: Որ Աւրելիանոսը չնուաճեց ոչ Հայաստանը և ոչ Միջագետքը, դրա ապացոյց են մասամբ պատմաբանները լռութիւնը, մասամբ Synesius-ի յիշատակութիւնը, թէ Կարինոս կայսրը (աւելի ճիշտ Կարոս) դանդաղելով Հայաստանում, Պարսկական սահմանների հէց մօտեցրելով սառնութեամբ է վարուել պարսից դեսպանների հետ և որ պարսից երիտասարդ արքան՝ վախենալով նոցա

պաշարում՝ և առնում է պարսկական շատ քաղաքներ։ Նրա և նրա յաջորդի ժամանակ Հայաստանն ու Միջագետքը հռոմէացիներին են մնում։ Սակայն հռոմէացոյց ու պարսից կալուածքների և տիրապետութիւնների, կարելի է ասել, տեւական ու ուշխարհակալ Տրայանոսի դժած եղանակով սահմանները Դիոկղետիանոս կայսեր և Պարսից Ներսէհ թագաւորի ժամանակ են որոշում։

Երբ Գալերիոս Մաքսիմոս՝ առաջին անգամ Արևելք գալով՝ անյաջող կերպով է գործն առաջ տանում և յաղթւում է, նրան օգնութեան է գալիս ինքը կայսրը միացեալ ուժերով. վճռական յաղթութիւն են տանում Ներսէհի վրայ, աւար առնելով նրա հարեմն ու արքայական գանձերը։ Ներսէհ արքան հաշտութիւն է առաջարկում, համաձայնուելով հռոմէացիների կողմից արած բոլոր պահանջները կատարելու։ Հռոմէական անմիջական իշխանութեան սահմանը ճանաչում է Տիգրիս գետը, հարաւային ամբողջ Հայաստանն ու Վանայ ծովը (Թոսպիաիս) մինչև Եփրատ, այսինքն վերին Տիգրիսի ամբողջ հովիտը հռոմէացիներին պէտք է պատկանէր։ Միջագետքին կից այս երկիրները նահանգ չգարձան, այլ հռոմէական Սորէնի սատրապութեան պէս առաջուայ նման կառավարուեցին։ Մի քանի տասնեակ տարի յետոյ այնտեղ մի ամուր բերդ ևս շինուեց Ամիդ (Դիարբեքիր) անունով, որ այնուհետև վերին Տիգրիսի հովտում հռոմէական գլխաւոր կենդրոն դարձաւ։ Միաժամանակ հաստատուեցին նաև Հայաստանի ու Մարաստանի սահմանները. և ինչպէս Հայաստանի, նոյնպէս էլ Վրաստանի վասսալական կախումը հռոմից նորից հաստատուեց։ Խաղաղութեան պայմանները յաղթողների վրայ կալուածային գրկանքներ չէին դնում, բայց հռոմէացիների համար շահաւէտ սահմանագիծ էին որոշում դրա,

բերած տեղեկութիւններից, պատրաստակամութիւն է յայտնում հնարաւոր զեջողութիւնն անելու։ Ես չեմ հասկանում, թէ ինչպէս Գուտշմիդը (Ztschr. d d. M. 3. 50) այս իրողութիւնը Պրոբոսին է վերագրում։ Ընդհակառակն այդ շատ յարմար է գալիս Վարսի պարսկական տրչաւանքին։

որ յետոյ երկար ժամանակ զատում էր այս 2 պետութիւններէ տիրապետութիւնների սահմանը, որոնք այդ սահմանի համար այդքան երկարատե կռիւներ մղեցին. Այսպիսով Տրայանոսի քաղաքական նպատակները լիապէս իրագործուեցին, բայց հէնց այդ ժամանակ հռոմէական կառավարութեան կայսրութեան կենդրոնը Արեւմուտքից Արեւելք տեղափոխուեցաւ¹⁾։

Հայոց պատմութեան մասին Մովսէսի արած յիշատակութիւններն այստեղ վերջանում են։ Ինչպէս մինչև այժմ առաջնորդից երևում է, գերմանացի պատմաբանը չի գրում մեր նախնական կարգաւորեալ պատմութիւնը, այդ չոր ու ցամաք յիշատակութիւնները մեզ ծանօթութիւն չեն տալիս հայոց հին կեանքի, նիստ ու կացի, քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական կազմերի մասին. այդտեղ սչինչ չենք գտնի ներքին կեանքի մասին։ Եւ միայն Հայաստանը չէ, որ այդպէս է ներկայանում Մովսէսի «Հռոմէական պատմութեան» մէջ. Հռոմի նահանգները աւելի կամ պակաս չափով նոյն վիճակն ունին. Ապանիա, Հռենոսեան երկիրները, Աֆրիկա, Ասիական դաւառները համարեա նոյն դիրքով են պատկերանում մեր առաջ՝ անգոյն, կիսադէմ, աղքատ, չոր ու ցամաք։ Եւ այդ դարմանալի չէ կրկնակի պատճառով։ —

Մովսէսի քառահատոր գրքի նպատակն է պատկերացնել հին Հռոմը, դրա նախնական փառքը, զինուորական-քաղաքական կեանքը, տնտեսական-ընտանեկան պայմանները, նրա մտաւոր-բարոյական հասկացողութիւնները—մի խօսքով նա կամեցել է գրել Հռոմի պատմութիւնը բոլոր կողմերից վերցրած՝ որքան այդ հնարաւոր էր՝ նայած աղբիւրներին. հասկանալի է, որ այլ աղբութիւններ, որոնք այսպէս թէ այնպէս գործ են ունեցել Հռոմի հետ, յիշատակութեան պէտք է արժանանան այն չափով, ինչ չափով որ դժբա շփումն են ունեցել հռոմէացիների հետ. այս տեսակէտից յոյների մտաւոր-բարոյական կարողու-

1) V 445—446.

թիւնը բաւական չեշտում է Մոմզէն իւր պատմութեան մէջ. պարթևները և ապա Սասանեանք արժանանում են իրանց կրօնի բարքերի և սովորութիւնների հռոմէական ընդարձակ յիշատակութեան. — Ինչո՞ւ որովհետեւ այդ երկու ազգութիւններն էլ որոշ չափով մեծ ազդեցութիւն են ունեցել հռոմէացիներին վրայ. յոյները մանաւանդ. վճռական նշանակութիւն ունին նոցա նախնական կազմակերպութեան վրայ ևն: Ուրեմն թէ յոյները և թէ պարսիկները՝ բացի քաղաքական արտաքին յարաբերութիւնից, մտաւոր զօրեղ չլիւմ են ունեցել հռոմէացոց հետ և փոխադարձապէս զօրեղ կերպով ազդուել իրարից: Իսկ հայերը — նոքա միայն քաղաքական յարաբերութեան մէջ էին. հռոմէացիք բան չունէին սովորելու այդ աօխացի անկիրթ ժողովուրդներից և եթէ մի աննշան մտաւոր չլիւմ էլ կար — հետևանք քաղաքական անընդհատ յարաբերութեան — այդ հայոց կողմից էր: Այնպէս որ հայոց կրօնի, ներքին կեանքի, բարքի ու սովորութիւնների պատկերը չէր պարզի հռոմէական կեանքի այս կամ այն կողմը, մինչդեռ յունացն օրինակ, անհրաժեշտ էր:

Սակայն կար և մի այլ պատճառ, որ արգելք էր հանդիսանում Մոմզէնին — նայնիսկ եթէ նա կամենար — հայոց պատմութիւնը հանգամանօրէն դրելու գործում. այդ՝ աղբիւրների բացակայութեան փոստն էր: Մինչդեռ պարսից, եգիպտացոց, հրէից և մանաւանդ յունաց նախնի կրօնական-քարոյական կեանքը դուրս է գալիս նոցա սրբազան գրքերում և պատմաբանին տուտ նիւթ մատակարարում, իհարկէ ջոկողութեամբ մաւերական պատմութիւն կազմելու համար. հայոց ներքին կեանքը գրելու ևն, ոչ մի աղբիւր չունէր Մոմզէն և չէր էլ կարող ունեցած լինել, որովհետեւ չունինք:

Ահա այդ պատճառներով ներկայ աշխատութիւնս մի կմախք է, կարելի է ասել, որ շատ տեղ նոյն իսկ քաղաքական պատմութեան տեսակէտից ևս պակասաւոր է, Մոմզէն ևս, հետևապէս և նրա ձեռքի տակ եղած աղբիւրները, այդպէս պակասաւոր են ներկայացրել: Յամե-

նայն դէպս այս աշխատութիւնը կարեւոր է այն տեսակէ-
տից, որ Մոմզէնի պէս լուրջ պատմաբանի երկար տարի-
ներ չհետախուզական աշխատանքի եզրակացութիւնն է
ամփոփում իր մէջ հայոց նախնական քաղաքական պատ-
մութեան նկատմամբ: Եւ ընթերցողը կարող է կատարե-
լապէս վստահ լինել, որ Մոմզէնի դրած հայոց պատմու-
թեան վերաբերեալ ոչ մի տող աչքաթող չի արուած այս
աշխատութեան մէջ:

ՅԱՆԵՂՈՒԱԾ

Մոմզէն իւր աշխատասիրութեան մէջ մի քանի տեղ
աղնարկներ է անում և մի տեղ որոշակի յիշում է, որ
«Հայաստանը անխզելի կերպով կապուած էր պարսից պե-
տութեանը՝ հաւատի, լեզուի բնդհանրութեամբ և ազ-
նուական ընտանիքների բազմաթիւ կապերով, զէնքով ու
սպառազինութեամբ»¹⁾: Պատմագիրն, ինչպէս ասուեցաւ,
Հայաստանի ներքին դրութեան մասին չի խօսում, ուստի
աւելորդ չի լինի այստեղ մէջ բերել Պարթևական և Սա-
սանեան հարստութեանց ժամանակ Պարսկաստանում իշ-
խող լեզուի ու կրօնի, պետական կազմի և դրութեան
կարճառօտ ստուերագիծը, որ մի կողմնակի ճանապարհ է
նաեւ Հայոց մասին մի մօտաւոր գաղափար կազմելու հա-
մար:

Միակ մեծ թագաւարութիւնը, որի հետ ընդհարում
էին հռոմէական սահմանները, իրանական տէրութիւնն էր,
որի ժողովուրդը, ինչպէս հնումը, նոյնպէս և այժմ ամե-
նից շատ յայտնի է պարսիկ տնտեսով, և որ քաղաքակա-
նապէս մի ամբողջութիւն է կազմել Աքէմենիդների և
նոցա առաջին արքայ Կիւրոսի ձեռքով, իսկ կրօնի տեսա-
կէտից այդ ժողովուրդը միացած է դէպի Սհրու Մազդան
և Միթրան ունեցած հաւատով: Զարգացած հին ժողո-
վուրդներից ոչ մէկն այնպէս վաղ և այնքան կատարեալ

1) Տես Երես 351 Արարատ № 4 1904 թ.

կերպով չէ լուծել ազգայնութեան միութեան պրոբլէմը, ինչպէս պարսիկները: Նոցա աշխարհը մի հարթ ու հաւասար, բնական և յարմարաւոր սահմաններով պաշտպանուած երկիր էր: «Հռոմէացիք պէտք է այժմ գործունենային պարթևների միջոցով վերանորոգուած պարսկական պետութեան հետ... Այստեղ յարմար կըլինի հաւաքել այն մի բաւոն տեղեկութիւնները, ինչ որ մեզ յայտնի է պարսից պետութեան աչքի ընկնող աւանձնայատուկութիւնների մասին: Սակայն մեզ հասած աւանդութիւնները պատասխան չեն տալիս պատմաբանին անհրաժեշտ հարցերից մեծ մասին: Իրանց պարթև հաբեանների և թշնամիների ներքին գրութեան մասին արեւմտեան հեղինակները միայն պատահական տեղեկութիւններ են տալիս, որոնք իրանց հատուկագորութեան պատճառով հնչողութեամբ կարող են սխալի մէջ ձգել: Իսկ միթէ արեւելեան գրողները չեն կարողացել ընդհանրապէս իրանց աւանդութիւնների միտքը բացատրել և պահել գաղաց սերունդի համար, ապա այդ պակասութիւնը ամենից շատ նկատելի է Արշակունիների ժամանակում, զի յետագոյն իրանացիների աչքում թէ Արշակունեաց և թէ նոցա նախնիաց Սելեւկեանց իշխանութիւնը համարուել է յափշտակութեան շրջան» (Usurpation).

«Պետական կաղմակերպութիւնն էրպէս նոյնն էր, ինչ որ Աքեմենիդների ժամանակ: Հարստութեան հիմնադրի ցեղը շրջապատուած էր նոյն չքեղութեամբ և մեծարանքով, որ յարմար էր ժառանգական և Աստծուց կարգուած իշխանութեանը: Նրա անունն օրէնքով անցնում էր յաջորդներից իւրաքանչիւրին և նրան աստուածային պատիւ էր տրուում, դրա համար նորա յաջորդները կոչւում են նաև Աստուծոյ օրդիք և բացի դրանից «եղբայր արեւ-աստծու և դիցուհի լուսնի», ինչպէս մինչև այժմ կոչւում են պարսկական շահերը: Սրբապղծութիւն էր համարուում արքայական տան անդամներից որեւէ մէկից նոյն իսկ անակընկալ կերպով մի կաթիլ արիւն թափելը: Այս բոլորը քիչ սահմանափակումներով հանդիպում ենք

և հռոմէական կեսարներ ի ետնքում, և կարելի է դռա անցած են նոցա աւելի հին և զօրեղ արքաներից»:

«Թէև արքայական աստիճանը սերտ կերպով կապուած էր արքայական ցեղին, ստեփան և այնպէս դոյուլթիւն ունէր արքայաընտրութեան նման մի բան: Որովհետեւ նոր իշխողը պէտք է պատկանէր ինչպէս «Արքայական տան ազգակիցներին» խմբին, նոյնպէս և քուրմերի գասին, սրպէս զի կարողանալու գահ բարձրանալ, ուստի պէտք է դոյուլթիւն ունեցած լինէր մի որոշ գործողութիւն, որով հաւանօրէն այդ խմբերը ճանաչում էին նոր իշխողին: Ազգակիցներ ասելով չպիտի հասկանալ իհարկէ միայն Արչակունիներին, այլ և այն «7 տներին» — իշխանական ցեղերին, որք աքէմենիդների ժամանակ հաւատարմութեամբ էին արքաներին և ազատ մուտք ունէին արքայից արքաների մօտ և որոնք նոյն այդ արտօնութիւնները պահում էին այժմ՝ Արչակունիների ժամանակ: Այդ ցեղերին էին պատկանում նաև պալատական ժառանգական պաշտօնները: Այդպէս օրինակ Սուրէնները, որոնց անուններն, ինչպէս Արչակունիները, միաժամանակ թէ յատուկ անուն էր և թէ պաշտօնի անուն, արքայական տնից յետոյ երկրորդ ցեղն էին կաղմում և սրպէս թագադիր իշխաններ՝ իւրաքանչիւր անգամ նոր Արչակունու գլխին խոյր էին դնում»: Սուրէնները Սագաստանցի սկիւթացիներից էին հաւանօրէն: Նշանաւոր տեղ էին գրաւում նոյնպէս և դոթերը՝ արևմտեան Մարաստանից:

«Երկրի կառավարութիւնը գտնւում էր ստորագրեալ թագաւորների կամ սատրապների ձեռքում: Վեապատիանի ժամանակուայ հռոմէացի աշխարհագիրները ենթադրում էին, որ պարթևական պետութիւնը բաղկացած է 18 թագաւորութիւններից»: Այդ սատրապութիւններից մի քանիսը պատկանում էր արքայական տան կողմնակի ճիւղերին — այդպէս օրինակ հիւսիս արևմտեան 2 նահանգները Ատրոպատենական Մարաստանը (Ատրպատական) և Հայաստանը (ինչ չափով որ դա պարթևական իշխանութեան տակ էր) այն դահի իշխանին էին յանձնուում, որը ար-

քայական տան մէջ բարձրագոյն իշխողից յետոյ աւագն էր։ Ապա միւս սատրապութիւններից նշանաւոր էին Էլիմայս կամ Ջուշո (Susa) կոչուած երկիրը, որի սատրապը յատուկ իշխանութիւն ունէր և առանձին գիրք։ Պարթևական պետութեան մէջ աւատական թագաւորութիւնները կառավարութեան եթէ ոչ բացառապէս՝ գոնէ գերակշռող և տիտղոսով պայմանադրուած ձևեր էին, այնպէս որ սատրապներն իրանց իշխանութիւնն ստանձնում էին ժառանգաբար, սակայն պէտք է հաստատուէին ծայրագոյն իշխանութեան կողմից։ Այդ կարգերն ըստ ամենայն հաւանականութեան կրկնւում էին աւելի ստորին շրջաններում, այնպէս որ ցեղերի աւելի փոքր իշխանները և կառավարիչները նոյն յարաբերութեան մէջ էին սատրապների նկատմամբ, ինչ որ սոքա ծայրագոյն իշխանութեան նկատմամբ էին։ Այդպիսով պարթևների մէջ ծայրագոյն արքայի իշխանութիւնը շատ սահմանափակուած էր յօգուտ ժառանգական ազնուականութեան, որի հետ նա պիտի բաժանէր իւր կառավարելու իրաւունքը։ Այստեղ շատ յարմար է դալիս այն փաստը, որ ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը մասամբ կամ բոլորովին անազատ մարդկանցից էին բաղկանում և նոցա ազատ թողնել չէր թոյլատրւում։... Պարթևները մշտական դուր երեք չեն ունեցել, այլ պատերազմի ժամանակ միշտ գուգազ էին հանում (աշխարհազօր), որ տալիս էին աւատական իշխանները և սոցա ստորագրեալ աւատական կալուածատէրերը և որ բաղկանում էր այդ վերջիններին ստորագրուած անազատ մարդկանց ահագին բազմութիւնից։

Պարթևաց պետութեան մէջ մեծամեծ քաղաքներն անգամ աւանների պէս էին. «դոքա չունէին ոչ սեփական քաղաքապետներ, ոչ համայնական խորհուրդ և դոցա կառավարութիւնը դրնւում էր արքայական սրաշօններաների ձեռքին»։ Թէև պարսկաստանում կային յունական մի քանի օրինակելի քաղաքներ, բայց դոքա բացառութիւն էին և չէին խանգարում ընդհանուր պատկերը։

«Իրանի կրօնը, իւր միաստուածութեան մօտեցող

սլաշտամունքովի սաստուածներից ամենաբարձրեալի, որ ստեղծել է երկինքն ու երկիրը և մարդկանց և ամենայն օգտակար բան իւր անպատկերաւորութեամբ ու հոգեւորութեամբ, իւր խիստ բարոյականութեամբ ու ուղղութեամբ, դործնական կեանքն ու եռանդուն կենցաղովարութիւնը քաջալերելովը իւր հետեւողների հօգիններն այնպէս խոր է թափանցել, ինչպէս ոչ մի կրօն արեւմուտքում: Իրանում ազգային կրօնը կապուած էր ազգային պետական կազմին աւելի սերտ քան կելտերի մէջ: Օրինական արքայական տօտիճանը Իրանում միաժամանակ նաեւ կրօնական հաստատութիւն էր և երկրի ծայրագոյն իշխանը թագաւորելու կոչուած էր համարուում բարձրագոյն սաստուածութեան կամքով. նա ինքը որոշ չափով աստուածների կարգին էր դասուում: Փողերի վրայ միշտ պատկերացնում էին կրօնական պաշտօնների մի մեծ սեղան, որի վրայ թեապարում էր թեաւոր Ահրամազդա սաստուածը: Դրա կողքին խնդրողական դիրքով կանգնած էր արքան աւելի փոքրիկ գծերով պատկերացրած, իսկ նրա դէմը՝ պետութեան նշանը: Դրա համեմատ և սրածնեալ դիրք ունէին Իրանի մէջ աղինուական և հոգեւոր դասերը: Այդ կրօնի քրմերի, մողերի մասին յիշում են Աքեմենիդների դեռ հին գրքերում և Հերոդոտի պատմուածքներում և դոքա հաւանօրէն առանց հիմքի չեն համարուել պարսից ազգային հաստատութիւն: Քրմութիւնը ժառանգական էր. իսկ բոլոր քրմերը միասին կազմում էին եթէ ոչ ամեն տեղ, գոնէ Մարաստանում՝ մի առանձին դաս... Ահրամազդայի քրմերը արքայի խորհրդականներն էին համարւում և նա սոցանից էր հարցնում կարեւոր հասարակական դործերի մասին... Իրանի կրօնը իւր գլխաւոր գծերով միշտ անփոփոխ է մնացել:

«Պարթեաց պետութեան մէջ տեղական լեզուն էր իշխողը: Ոչ մի նշան չկայ, որ Արշակունեանց ժամանակ պարթեաց երկրում որեւէ այլ լեզու տիրող եղած լինէր»: Դա չի կարելի ասել նոյնպէս յունաց լեզուի համար, որով դրոշմուած կան շատ դրամներ. բայց դոքա ոչ թէ

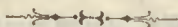
պարթևների կտրած փողերն են, այլ յունական քաղաքներին, սրօնք գտնուում էին պարթևաց երկրում և իրաւունք ունէին մայրենի լեզուով փող ունենալ:

Սասանեանց օրով Պարսկաստանի կազմն ու ներքին դրութիւնը չի փոխուում ընդհանուր առմամբ: Սասանեանց տիրութիւնն էր «Ծառաց Մազքայի, Աստուած այսինչ (Թագաւորի անուն) Արեաց (Արտաշէրից յետոյ նաև Անարեաց) արքայից արքայ, աստուածային ծագումով» այդպէս էր համարեա նաև Արշակունեանց տիրութիւնը:

Վրօնական տեսակէտից հս մի էական փոփոխութիւն առաջ չի եկել, բայց կրօնն ու հոգևորականութիւնը պարսից ծայրագոյն արքաների իշխանութեան տակ այնպիսի ազդեցութիւն և զօրութիւն ձեռք բերին, ինչպիսին երբէք չեն ունեցել նոքա պարթև թագաւորների ժամանակ: Ոչինչ անհաւանական բան չկայ, որ Մազքայի կրօնը՝ կռուելով մի կողմից արևելեան բուդդայականութեան, իսկ միւս կողմից արևմտեան երկաթքիստոնէսութեան հետ, հետզհետէ փոխուեցաւ: Նոր հարստութեան հիմնադիր Արտաշիրը, ինչպէս պատմում են և ինչպէս հռոմէական է, եռանդուն կրակապաշտ էր և ինքը քրմական աստիճան ունէր, զրա համար, ինչպէս շարունակում են պատմել, այն ժամանակուանից մոզերի դասը դարձաւ ազդեցիկ և հպարտ, մինչդեռ դա մինչև այդ ժամանակ ոչ մի պատիւ չէր վայելում և ոչ էլ այդ ազատութիւնն ունէր, իսկ իշխողները աչքում նոյն իսկ նշանակութիւն էլ չունէր: «Այն «ժամանակուանից պարսիկներն սկսեցին յարգել բոլոր «քուրմերին և խոնարհուել նոցա առաջ. դոցա խորհուրդներն ու նախագուշակութիւնները հասարակական դորածերի մէջ ղեկավարող տեղ գրաւեցին. ամենայն դաշնադրութիւն, իրաւունքների մասին եղած իւրաքանչիւր մի «վէճ նոցա հայեցողութեան և վճռին էր պատկանում և «պարսիկների համար ոչ մի բան արդար և օրինաւոր չէր, «ինչ որ հաստատուած չէր որևէ քրմի կողմից»: Համաձայն դրան մենք գտնում ենք հոգևոր կառավարութեան այնպիսի կազմակերպութիւն, որ յիշեցնում է կայսրների

և իշխանների պապերի և եպիսկոպոսների գրութիւնը: Իւրաքանչիւր մի շրջան ենթարկուած է մի աւագ մոգի (Magupat, Magierherr, նոր պարսկերէնում Մոմբէդ-Mobedh). Իսկ այս բոլոր մոգերը ենթարկուած են ծայրագոյն աւագ մոգին (Մովբետան Մովբետին-Mobedhan-Mobedh) արքայից արքաների օրինակով, որին և նա թագաւորում է: Շուտով և երեւան եկան քրմական այգալիսի իշխանութեան հետքերը. անփոփոխ ծիսարանը, մեղքի և քաւութեան համար եղած ճնշիչ հրամանները. դատարկ պատգամախօսութիւններով սահմանափակուած ու կախարդական արուեստով բաւականացող նոցա գիտութիւնը-այդ բոլորը միշտ եղել է զրադաշտական կրօնի մէջ, բայց գոքա ամենից շատ այս շրջանում հասան իրանց կատարեալ զարգացմանը¹⁾»:

Գ. Ալբուսեան.

„ΠΑΡΑΚΑΝΘ“-ի մասին.

1879-ին Մօսկվայում տպուած՝ Էմինի «Դարականի» ռուս. թարգմանութիւնը ամենքին յայտնի է. Խնջքան ես յիշում եմ, այդ գրքի մասին մեր գրականութեան մէջ ոչինչ չէ աւուած, անշուշտ այն վստահութեան պատճառով, որ մեր գրական աշխարհը ունէր դէպի թարգմանողի գիտնական հեղինակութիւնը: Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ նրա՝ երկու լեզուներին էլ հաւասարապէս հմուտ լինելն ու լիով ձեռնհասութիւնը այդ գործում վեր են հրել է կասկածից:

Բայց, որովհետեւ Շարականը,—որ էմին իր յառաջա-

1) Պարթևները և Սասանեանները մասին տես Մ. հատոր 339—350 և 411—416.

բանում անուանում է «հոգևոր գանձարան, որտեղ հայ եկեղեցու լաւագոյն ներկայացուցիչները V—XIII դարը մտցրել են իրանց տուրքերը»,—իբրեւ եկեղեցական օրհներգների մի ընտիր հաւաքածու, մեր տաղանդաւոր կրօնաւորների բարձր բանաստեղծական կորովով ու աւելնով է դրոշմուած, այս պատճառով ինձ առանձնապէս շահագրգռում էր միշտ այն հանգամանքը, թէ ինչ տատիճան նրա մէջ, ճիշտ թարգմանութեան հետ, պահպանուած է և՛ մեր այդ երկնային աշուղների բանաստեղծական կրակը՝ տեղ-տեղ համեմուած աւետարանական առակների, աւելի ճիշտ՝ մէտափօրների շնորհալի ցուցումներով:

Սակայն, թերթելով Шабахан-ը, ես եկայ այն եղբակացութեան, որ առհասարակ նրա բանաստեղծական ու առակաւոր մասերը զոհ են բերուած մեկնողականին: Իսկ դա ամենաքիչ՝ շատ ցաւալի է, որովհետեւ շարականների աղը իսկապէս նրանց բանաստեղծական գունաւորութեամբ ու աւետարանական առակներով արտայայտուած լինելու մէջն է, և ոչ թէ վարդապետական ու դաւանութեան շար ու ցամաք մտքերը յուզելու, որոնք, անշուշտ, շատ բան չեն կարող ասել ուստի կարդացողի սրտին, որի համար արուած է այդ թարգմանութիւնը:

Կարելի է, առարկողներ լինեն, թէ էմին այդ թարգմանութիւնն արեւ է, ինչպէս ինքն էլ մի քանի տեղ կըրկնում է, միմիայն «ուստ կարդացողին ծանօթացնելու մեր եկեղեցու վարդապետութեանը»: Բայց դա չէ խանդարում, որ մեր եկեղեցու վարդապետութիւնը ուստ կարդացողի առաջը դնելու հետ, ալախօսիկ վարդապետների շունչն ու հոգին էլ, որոնցով նրանք գունաւորել են իրանց մըտքերը, անբաժան լինէին իրանց վարդապետութիւնից:

Ի՞նչ և է:

Իմ նպատակից դուրս լինելով այս անգամ համեմատութիւններով զբաղուելը, շահագրգռողներին դադարի ար տալու համար, ես միայն մէկ նմուշ կը բերեմ:

1. Սուրբդ սրբոց երրորդութիւն, զմեզ մաքրեա՞ քեզ բնակութիւն. շնորհեա՞ ընդ մանկանցն առաքաստի՛ հանգ-

չի ընդ քեզ ի յանկողնի. տուր զհայցուած բարեկամին զփոխ երից նկանակին...»:

1. «Святая святыхъ, Троица! очисти и содѣлай насъ твоимъ жилищемъ; дай съ отроками чертога почитать съ Тобою во славу Твою: дай намъ твердостъ во вѣру, надежду и любовь...».

Տարբերութիւնը պարզ է:

Յայանի է, որ Շնորհալի Ներսէս, Յիսուսի հիւսած սիրուն մէտափօրով, ուղեցել է աւելի բարեձևութիւն ու ազդեցութիւն տալ իր խնրդւումաճիւն, յիշեցնելով Նրան իր առակը: Բայց էմին այդ ուշագրաւ անկնարկը մի կողմ դրած, Շնորհալու խօսքերի լոկ կմախքն է դնում ուսու կարգացողի առաջը, — մի բան, որ, անշուշտ, հեղինակն էլ կարող էր անել, բայց չէ արել, իր արածը ուսներէն թարգմանողի արածից գերադասելով: Իմ կարծիքով, էմին նոյնութեամբ պէտք է թարգմանէր, իսկ մեկնութիւնը, — որ, յամենայն դէպս, իրանից չէր պահանջւում, — կարևոր դէպքերում, ծանօթութեան մէջ կարող էր դնել:

Իր առաջաբանի VII երեսում նա գրում է. «ցանկանալով տալ այս գրքի՝ այսպէս ասած, ճիշտ պատկերը, մենք աշխատել ենք մօտ լինել բնագրին. այս պատճառով շատ տեղերում ստիպուած էինք իսկականի գեղեցկութիւնը զոհել թարգմանութեան ճշտութեանը»: Որ ճիշտ պատկերը տրուած չէ, այդ արդէն իմ բերած օրինակից էլ երևում է. իսկ եթէ նա էլ «իսկականի գեղեցկութիւնը» ասելով, Շարականի՝ իմ ակնարկած բանաստեղծական ու առակաւոր կողմերն է հասկանում, այն ժամանակ պէտք է ասել, որ բերած զոհը մեծ զոհ է:

Բայց, ինչպէս երևում է էմինի նոյն իսկ թարգմանութիւնը անսխալ չէ՝, գոնէ այդպէս են կարծել տալիս այդ թարգմանութեան ուղղակի առաջին տողերը: Իսկապէս սխալը նախադասութեան անդամների միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեան մէջն է, որից և մտքի յեղաշրջում է առաջ եկել: Շատ կարելի է, նրա գրքի մէջ դա միակ սխալն է, յամենայն դէպս, այդ հանգամանքը կաս-

կածի ստուեր է գցում թարգմանութեան ուրիշ տեղերի վրայ էլ, թէպէտ առաջին հայեացքից այդպիսի բան չէ նկատուում:

Ահա այդ տողերը:

2. «Пойте, сыны Сіона, новую пісень въ рождество Матери Господа; *ибо нынѣ рожденная* отъ неплодной утробы, *родила* вѣвременно-Рожденнаго отъ Отца; благословите даровавшаго вамъ Мать Свѣта»

2. «Երգեցէ՛ք, որդիք Սիօնի, երգ նոր ի ծննդեան մօր տեառն. քանզի, որ ծնաւ զանժամանակն ի հօրէ ծնեալն՝ այսօր ծնաւ յամուլ արգանտէ. տո՛ւք օրհնութիւն տուողին մեզ զմայրն լուսոյ»:

Այստեղ զնում եմ հրկուսի էլ իմաստը, ինչպէս ես եմ հասկանում:

Ռուսէէնը. Սիօնի որդիք, նոր երգ երգեցէք տիրոջ մօր ծնունդին: որովհետեւ, նա, որ այսօր ծնուել է ամուլ արգանտից (կամ՝ այսօր ամուլ արգանտից ծնուածը), ծնել է հօրից անժամանակապէս ծնուածին. օրհնեցէք նրան, որ տուել է մեզ լոյսի մայրը:

Գրաբարը. Սիօնի որդիք, նոր երգ երգեցէք տիրոջ մօր ծնունդին. որովհետեւ, նա, որ ծնել է հօրից անժամանակապէս ծնուածին, այսօր ծնուեց ամուլ արգանտից. օրհնեցէք նրան, որ տուել է մեզ լոյսի մայրը:

Ինչպէս նկատելի է, սխալը պատճառաբանական է:

Մինչդեռ բնագրի մէջ նոր երգ երգելու ուրախութիւնը պատճառաբանուած է նրանով, որ «այսօր ծնուել է տիրոջ մայրը», թարգմանութեան մէջ նոյն ուրախութիւնը պատճառաբանուած է նրանով, որ «տիրոջ մայրը ծնել է հօրից անժամանակապէս ծնուածին»: Այն ինչ՝ ուրախութիւնը՝ ծնողի ծնուելու առիթով է, ոչ թէ ծնուածի:

Հետևապէս, ուսերէնում պէտք է լինէր. —

Пойте, сыны Сіона, новую пісень въ рождество Матери Господа; *ибо родившая* вѣвременно-Рожденнаго отъ Отца, *нынѣ родилась* отъ неплодной утробы; благословите даровавшаго вамъ Мать Свѣта.

Ի՞նչպէ՞ս երևում է, Լին, որ հ. Դաբրիէլ Աւետի-
քեանցի «բացատրութիւն շարականաց» անունով աշխա-
տութիւնը «միշտ աչքի առաջ է ունեցել»,—գործի էն
սկզբումը նրան դիմելու պէտքը չէ զգացել:

Տեսնենք, մանրամասն համեմատութիւնը ի՞նչ ցոյց
կտայ:

Լին. քահ. Նազարեան.

1 Մայիսի 1904

Մոսկուա.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ ԿԱՆՏ

(Մահուան հարիւրամեակի առթիւ):

Բոլոր այս ազդեցութիւններին անարգել կերպով ենթարկուե-
ցու Կանտը, որ բարեբախտաբար երկարատեւ երիտասարդութիւն
ու զարգացման ընդարձակ շրջան էր լայնութեամբ Ամենագորեղ և ան-
միջական կերպով նորա զգացմունքների մէջ յուզումն առաջացրին
Ռուսոյի գրուածքները մի յօդուածի մէջ (Fragmente aus dem
Nachlass): Նա հետեւեալ կերպով արտայայտեց այդ յեղաշրջումը, որ
առաջացրել էր նորա մէջ Ռուսոյն. «Նա իմ անձնական հակում-
ների շնորհիւ հետազոտող եմ: Նա զգում եմ դիտութեան ծարաւ
և բուռն ձգտում առաջ դնելու անոր սահմաններում: Կար ժամա-
նակ, երբ ես կարծում էի թէ իմ այդ գործունէութիւնը պատիւ է
բերում մարդկութեան և արհամարհում էի խուժանը, որ ոչինչ չգի-
տէր այդ գործունէութեան մասին: Ռուսոյն ինձ ուղիղ ճանապարհի
բերեց: Այդ կարծեցեալ առաւելութիւնը կորցրեց իւր տը-
ժէքն իմ աչքին: Նա սովորեցի յարգել մարդկանց և աւելի անօգ-
տակար կհամարէի ինձ քան հասարակ մշակը: Եթէ՝ չհաւատայի, որ
իմ այդ հետազոտութիւնները կարող են արժէք ընծայել բոլոր
մնացեալներին և մարդկութեան իրաւունքները վերականգնել:

Իմացութեան մի նոր գնահատութիւն, ճանաչողութիւն է այս, որով Կանտը պարտական է զգուժ մտասոյնն Գիտութիւնն ու մտահայեցողութիւնը (Speculation) անսպասան արժանաւորութիւններ չեն, որովհետեւ դեռ ինքնըստինքեան նպատակ չեն տնոնք, այլ միջոց մի բարձրագոյն նպատակի հասնելու համար։ Առանձին անհատի և ամբողջ մարդկութեան արժանիքները գնահատելիս Կանտը բարոյական կողմին միշտ առաւելութիւն է տալիս մտաւորից, (интеллектуальный) և այդ կազմում է ամբողջ նորա ապագայ աշխարհայեցողութեան հիմքը։ Այսպիսով նորա փիլիսոփայութիւնը նոր նշանակութիւն է ստանում, այսինքն նպատակ է դնում, մասնադիտութիւնները դէպի մարդկութեան՝ այդ վսեմ նպատակն ուղղելու, և մարդուն զիտական մեծամտութեան մէջ ընկնելուց պահելու։ Այստեղից արդէն բարոյական-մարդաբանական հարցասիրութիւնը (интересы), սկսում են նրա մէջ կենդրոնական տեղ բռնել, բնազանցադիտական և տիեզերաբանական աշխարհայեցողութեան հետ համեմատած։ Այդ ուղղութեամբ խորհելու հոգի վրայ զարգացաւ քրննադատական փիլիսոփայութիւնը։ Սորա նպատակն է վճռական կերպով վերջ տալ «մեսեորիկ» մտահայեցողութիւններին և՛ բարձրացնելով բարոյականութիւնը, աշխարհայեցողութեան մէջ առաջնորդող դեր տալ տնոր։ Այս յեղաշրջումը արտայայտուած է Կ-ի վաթսու-նական թուականների զրուածքների մէջ։

Այստեղ աւելորդ էլը լինի տալ Կանտի մասին մի նկարագիր, որ նորա գործունէութեան և ուժերի կատարեալ զարգացման այս շրջանին է պատկանում և որ տալիս է Կանտի երկրպագուների թուին պատկանող Հերդերը, «Նա հրճւում էի փիլիսոփայի հետ ծանօթ լինելու բախումով, որ իմ ուսուցիչն էր։ Իւր կեանքի ծաղկեալ շրջանում նա աչքի էր ընկնում երիտասարդական մի զուարթ աշխուժութեամբ, որ լիայոյս եւ անբաժան կլինէր նրանից նաև ծերութեան օրերում։ Նորա բաց՝ կարծես մտածողութեան համար ստեղծուած ճակատը փայլում էր մի անջինջ պայծառութեամբ և զուարթութեամբ, մտքերով հարուստ, վերին աստիճանի հետաքրքրական միտքը հոսում էր նորա շրթունքներից, կատակներն ու սրախօսութիւնները հոգեկան լաւ տրամադրութիւնը երբէք չէին բացակայում։ Նոյն ուշիմութեամբ, որով նա ուսումնասիրում էր Լայպցից, Բաումգարտէն, Կրուցիուս, Իւմ և քննադատում Նիւտոնին, Կեպլերի և բնագէտների բնութեան վերաբերեալ օրէնքները, նոյն ուշիմութեամբ վերաբերւում էր նա այն ժամանակ ասպարէզ իջած Ռուսսոյին, նորա «Էմիլին» և «Էջօրգին» և նմանապէս բնական դիտութիւնների շրջանում կատարուած գիւտերին։ Ազգերի պատմութիւնը, բնագիտութիւնը, մաթեմատիկան և փորձը այն աղբիւր-

ներն էին, որոնցով նա կենդանութիւն էր ապրիւ իւր խօսքին: Ոչ մի գիտե՞նալու արժանի բանի նա անտարբեր չէր վերաբերուում: Այն մի ժամանակ ոչ մի կանխակալ միտք, կուսակցական հաշիւ, նախապաշարմունք, վառասիրութիւն, չէին խանգարում նրան ընդլայնելու և լուսաբանելու ճշմարտութիւնը: Նա խրախուսում և դրդում էր ինքնուրոյն մտածութեան, բռնանալ ասած բանը միտնդամայն խորթ էր նրա հոգուն: Այդ մարդը, որին ես յիշում եմ երախտագիտական զգացմունքով և խորը յարգանքով, վերջացնում է Հերդերը, էմմանուէլ Կանտն էր. առանձին բաւականութեամբ եմ վերականգնացնում յիշողութեանս մէջ նորա պատկերը:

1770 թ. Կանտը ստացաւ արամաքանութեան և բնագանցագիտութեան ազատ մնացած ամբիոնը, իսկ դրանից քիչ առաջ նա հրաւեր էր ստացել Ննայից և Երլանգենից: Բացի դրանից վաղուց արդէն նա վայելում էր կառավարութեան յարգանքը. այդ առանձնապէս երևում է 1767 թ. հրովարտակից, որի մէջ դոկտսանքով է յիշում նա, մինչդեռ դրանից մի տարի առաջ վատ նկատողութիւն էր արուած պրոֆեսորներին: Կառավարութեան տակով՝ նոքա շատ քիչ են աշխատում բազմախիղճ լինելու իրենց պարտականութիւններին նկատմամբ:

Առանձին յարգանք էր վայելում Կանտը ժողովրդական լուսաւորութեան նախկին մինիստր Ծեղլիցից. Այս պատուական մարդը, որ իւր կոչումը ի կատար ածելու հաղուագիւտ ընդունակութիւն ունէր, շնորհիւ ստացած նուրբ ու հիմնաւոր կրթութեան և դէպի մարդկային հոգեկան վաստակները տաժած յարգանքին, ոչ մի առիթ չէր վախճնում Քիտնիգսբերգի փիլիսոփային իր յարգանքն արտայայտելու: 1778 թ. երբ Հոլլէում Պրուսիայի ժամանակի ամենանշանաւոր համալսարանում պրոֆեսորի տեղ բացուեց, մի քանի անգամ կրկնելով իւր հրաւերը, աշխատում էր համոզել Կանտին, որ բաւականին պատկառելի մի ռոճիկով (800 տալ.) և աստիճանով ընդունէ այդ պաշտօնը. սակայն ոչ հրաւերի այդ գրաւիչ կողմերը՝ ոչ էլ նախարարի նրա վրայ դրած պարտականութիւնը—չհրաժարուել գործունէութեան այդ աւելի լայն ասպարիզից՝ չկարողացան Կանտին անջատել իւր հայրենիքից, իրեն շրջապատող սովորական պարագաներից: Ամեն մի փոփոխութիւն, դրում է նա Հերցին. թէկուզ իմ ապագայի բարեօրոնան նկատմամբ մեծամեծ յոյսեր ներշնչող, այսուամենայնիւ իմ մէջ երկիւղ է յարուցանում: Ես հուշատում եմ, որ բնութեան այդ բաղդի վրայ պէտք է ուշադրութիւն դարձնել՝ եթէ կամենում եմ երկարացնել այն թեւը, որ ինձ համար հիւսիս են ճակատագրի դիցունքները¹⁾: Նա զգում էր, որ իւր առաջ

¹ Ծանօթ. Յունաց դիցաբանութեան մեջ երեք դիցունքներ կային.—կո-

են կազմում: Իննսունական թուականներին նորա ուժերը սղառուում են, սակայն նորա հուշակն ու ազդեցութիւնն են սկսում արագ տա-
րածուել: Բոլոր գերմանական, ոչ միայն բողոքական, այլ և կաթոլիկ համալսարաններում ուսումնասիրւում է քննադատական փիլիսոփա-
յութիւնը, որև տիրող է հանդիսանում այնուհետև՝ իւր մէջ ձուլե-
լով՝ ինչպէս տեսանք, նախկին երկու հակառակ ուղղութիւնները: Այս նոր ուղղութեան յարգողները գերմանական բոլոր մասերից ճանապարհորդում են հեռաւոր արեւելք (Քիօնիգսբերգ)՝ նոր վար-
դապետութեան հիմնադրին սղջունելու: Այդ այցելուներից էր Յ. Գ.
Ֆիխաւէն: Դանիացի Բազելէնը Կանտին երկրորդ մեսիա է անուա-
նում: Ութսունական թուականներին Կանտր արգէն Քիօնիգսբերգի
համալսարանում առաջին տեղն է բռնում և նա չնորհեց առաջին
անգամ այդ համալսարանին եւրոպական անունը:

Այժմ դատենք Կանտի կեանքի արտաքին կողմին: Նորա սո-
վորութիւններն ու կեանքի եղանակը խիստ պարզ էին և միանգա-
մայն հիմնուած մարմնի ու հոգու առողջապահական կանոնների
վրայ: Թոյլ կազմուածքը, վաղ երիտասարդութիւնից սկսած, ստիպեց
նորան խիստ պահեցողութեամբ (Diätetik) սուսջնորդուիլ: Աս կար-
ճահասակ էր և այնպիսի նեղ կրծքով, որ նորա թոքերի վրայ ուղղակի
ճնշում էր դործ դնում: Ինչպէս լաւ մանկավարժ, հոգածութեան և
զոլուշութեան միջոցով նա այնպէս տարաւ, որ մարմնական կեանքը
մինչև ամենապատկառելի հասակն անգամ՝ արդէլք չըհանգիսացաւ
հոգևոր կեանքին: Նա սկզբունքով, կամ գէտի իւզական տեսք տաժած
ատելութիւնից չէր, որ չամուսնացաւ. ընդհակառակը նա յարգանքով
էր խօսում (մանաւանդ «Ռիտուլութիւններ ղեղեցիկի և վսեմի ղդաց-
մունքների վերաբերեալ» հեղինակութիւնը) «տանտիկնոջ» (Frauenzim-
mer) մասին և նկարագրում է նորա բնաւորութեան գրաւիչ կող-
մերը ֆրանսիական վայելչասիրութեամբ (галантность), ինչպէս
պահանջում էր ժամանակի ողին: Ասում են, որ երկու անգամ պատ-
րաստուել է առաջարկութիւն անելու, բայց չափազանց երկար տա-
տանուելով, պատահ ժամը փախցրել է. սակայն սորա պատճառն էլ
այն կարող է լինել, որ նա չէր կամենում, արգէն հասակն առած՝
ընտանեկան կեանքի պարտականութիւններով ծանրաբեռնուել: Նա
չէր պատկանում այնուամենայնիւ այնպիսի տրտնջող միանձնական-
ների թուին, որպիսին օր. «Շօպէնհաուէրն էր: Նա սիրում էր
հասարակութիւնը և յայտնի էր իւր հեզահամբոյր վարուելոյցու-
թեամբ: Նոյնչափ սգաւտ էր զգում նա իրեն և բարձր հասարակու-
թեան մէջ: Իւր ծանօթների չըջանը միմիայն համալսարանի մարդ-
կանցից չէր կազմում, այլ սիրում էր ծանօթանալ նաև զուտ աշ-
խարհիկ մարդկանց հետ՝ այն է սուտիճանաւորների, վաճառական-

ների, զբաղմունքների հետ և այլն: Աւթառնական թուականներին նա մի տուն գնեց, և իւր համար որոշ ընտանեկան նիւտ ու կաց ստեղծեց՝ ապրելով մի ծառայի և մի խոհարարուհու հետ: Ղաչին սիրում էր հիւրեր ունեւալ սովորաբար մէկ կամ երկու հոգի, կամ ամենաշատը 5 հոգի և շրաւիրում էր իւր երիտասարդ բարեկամներից կամ աշակերտներից: Օրուայ ժամերը խիստ որոշ կարգերի էին բաժանուած. առաւօտեան ժամը 5-ին նա զարթնում էր, մինչև պատխաստութիւնները՝ 7-8 աշխատում էր և 9-10-ից կէսօր դառնալ պարապում էր: Ղաչի ժամանակը, որ վերջին տարիները նորա կերակուր ընդունելու միակ ժամանակն էր, սիրում էր հաճելի գրուցով երկու երեք ժամ ձգձգել, ասլա մի ժամ դրօսնում էր, խոլ օրուայ մնացած մասը նուիրում էր ընթերցանութեան և խորհրդածութիւնների և ժամը 10-ին պառկում էր քնելու: Այդպէս անցնում էր օրը օրի յետից: Մի օրինակ այդ կանոնաւորութեան մէջ գրեթէ ոչ մի ընդհատում չէր պատահում: Լուսաւորութեան այդ դարում, երբ ամենքը աւելի դէպի աշխատանք էին հակուած քան դէպի տօնականութիւն, արձակուրդները շատ կարճատե էին: Ղանապարհորդութիւններ չէր անում և իւր կեանքի վերջին տասնամեակներում իւր հայրենի քաղաքի մօտակայ չրջակայքից դուրս չեկաւ: Նրա աշխարհին հետ աչքով տեսած ծանօթութեան շրջանը շատ սահմանափակ էր: Յիշեցական աշխարհագրութեան առաջին պրոֆեսորը իւր աչքով երեք լեռնոտ երկրներ չէր տեսել, և կասկածելի է արդեօք տեսել էր նա ծովը, որ Վեօնիգսբերգից միայն մի քանի ժամուայ հեռաւորութեան վրայ էր գտնուում:

Նորա այս անմիջական ծանօթութիւնների պակասը պէտք է լրացնէր ընթերցանութիւնը: Նորա համար, որպէս այն ժամանակի իսկական գիտնականի համար, աշխարհը զրբերն էին. սակայն նոյա ոչ թէ վերացական, այլ կօնկրէտ բովանդակութիւնն էր սիրում: Վանսը: Առանձնապէս զնահատում էր ճանապարհորդական նկարագրութիւններ և բնագիտական բովանդակութիւն ունեցող գրութեքները, նրա աշակերտ ու բարեկամ Աբաուզը պատմում է, որ Վանսը սիրում էր նաև գլխական պարսկականներին ժամանակ մի նոր դիւք Վենել կողքին և ժամանակ առ ժամանակ նայել: Գեղեցիկ գլխաւոր նութիւնից ախորժակով կարդում էր զլիաւորապէս սրամիտ երգիծաբանական գրութեքներ: Այդպէս Գուտրիեաս, Սերվանտես, Սվիֆտ, Լիտտենբերգ և Մօնտեն պատկանում էին նորա սիրելի հեղինակների թուին: Նա սաստիկ հակակրօնք էր զգում դէպի սանտիսիմ տալիզմ, հեռուալէս և դէպի բոլոր զգացկոտ վէպերը, արտասուահեղ ոգրերգութիւնները և այլն:

Նրա դէպի պետական ու քաղաքական կեանքն ունեցած վե-

րարերմունքն ընդհանրապէս ժամանակի հանգամանքներով է որոշուում. քաղաքական կարգերին և դէպքերին վերաբերուում էր սառն ու անապրբեր. Լինելով մեծ փիլիսոփայ և կոսմոպոլիտ, իբրեւ հպատակ պետութեան սլատկանելաւ, կամ պետութեան հետ ունեցած ներքին առնչութեան առանձին ջերմ զգացմունք ցոյց չէր առնաւ. ըստ որում այս պետութիւնն էլ, միայն հպատակ էր ճանաչուում և ոչ քաղաքացի, ոչ սպասուում էր աւելի ջերմ վերաբերմունքի, ոչ էլ պահանջում: Պրուսական գահի վրայ բազմած լուսաւորութեան մեծ ներկայացուցիչն (Ֆրիդրիխ մեծ) ջերմ երախտագիտութեամբ էր վերաբերուում, որովհետեւ մտածողութիւնը ազատ էր թողնում արտաքին կաշկանդումներէր. զնահատում էր նրան նոս այն բանի համար, որ կառավարութեան մէջ օրինապահութեան սկզբունքն էր մտցրել և ամեն կերպ պաշտպան էր հանդիսանում իրաւունքի: Սակայն մնացած կիտերում հուանօրէն Կանալ չէր պատկանում անպայման յարգողների թուին. իւր զգուանքը դէպի պատերազմ, դէպի «մարդկութեան այդ խարազանը», «ամեն մի բարեք խորտակողը», մանաւանդ դէպի այն պատերազմը, որ մղուում էր զուտ տահմական (династическiй) շահերից զրդուած, այնպէս յաճախ և բացարձակ կերպով է արտայայտում, որ անկողիլի է ընդունել, որ նա դրանով չէր գատապարտում նաեւ Ֆրիդրիխ մեծի պատերազմները: Կանալ մէջ հեռքն անգամ չկայ այն խուռն սգեորութեան, որ առաջացնում էին երիտասարդ Գէօթէի մէջ թշնամացած աշխարհի դէմ պաշտպանուող թաղաւորի սխրագործութիւնները: Ճիշտ է, Ֆրանկ-Փուրտի ընակչից (Գէօթէից) պատերազմը այնքան հեռու էր, որ կարող էր նրա երեսակայութիւնը գրգռել միայն, սակայն Պրուսիայում չափազանց կտրուկ կերպով դառն իրականութիւնն էր զգացուում: Ֆրիդրիխի կառավարութեան՝ ուսումնարանների և համալսարանների նկատմամբ ցոյց տուած ժշտութիւնը նմանապէս բոլոր ուժերը սլատկարգմի համար լարելու արդիւնք էր: Կանալ միանգամ չէ վշտացած մատնացոյց անում այդ հանգամանքի վրայ, որ պետութեւնը միայն պատերազմների համար միջոցներ ունի: Դորա հետ, մեր բուրժուա փիլիսոփայի հոգու մէջ խորը արմատացել էր զգուռանքը դէպի ամբողջ պալատական կեանքը և սկսեք է հեթոգրել, որ այդ ատելութիւնը աւելի զօրացու նորա մէջ թաղաւորի պալատական Փրանսիացի փիլիսոփաների ազդեցութեան նիւքոյ: Կասկած չկայ և ալն բանի մէջ, որ Կանալ քաղաքական համակրութիւնը ոչ թէ տոհմական միապետական եղանակի կողմն էր, այլ աւելի այն ժողովրդական պետութեան, որի նմանը հէնց նոր Հիւսիսային Ամերիկայում էր երևան եկել և ըստ երևոյթին պէտք է հաստատուէր նաեւ Ֆրանսիայում՝ յեղափոխութեան սկզբին: Իւր ժամա-

նակի այս երկու քաղաքական շարժումներին Կանտը ջերմ հետաքրքրութիւն էր ցոյց տալիս: Դեռ 1758 թ. իբր գերմանիայում դէպի Ֆրանսիական յեղափոխութիւնն ունեցած արտակարգ ոգևորութիւնը բաւականին սղաւառել էր, Կանտը խօսում է որպէս մեծամեծ յոյսեր խոստացող պատմական յեղաշրջական մի կետի մասին, չնայելով որ վճռական կերպով դատապարտել էր Ֆրանսիացիներին իւրեանց թաղուորին զլիաժողով համար. նա գտնում է, որ պետութիւնների հանրագիտացումից պէտք է տճի յաւիտեանական խաղաղութեան սերմը:

Կանտի վերաբերմունքը դէպի եկեղեցին նմանապէս պէտք է ասել, որ անձնական չէր, այլ աւելի դատողութեան վրայ էր հիմնուած: Նա հասկանում էր եկեղեցւոյ պատմական նշանակութիւնը և անոր աջակցութիւնը ժողովրդի կարգապահման և բարոյականացման գործում. սակայն ինքը անձամբ եկեղեցւոյ կարիք չէր դրում և աստուածաշաղտութեան չէր մասնակցում: Բայց այս մի ոգեակցիա էր բարեպաշտական վարժութիւնների չափազանցութեան դէմ, որի մէջ անց էին կադրել նորա մանկութիւնը. ամեն մի «երազողական» (мечтательный) բարեպաշտութիւն նորան սաստիկ ընդդէմ էր: Ինչպիսի իսկական քրիստոնէութիւնը նոյնպիսի ջերմ յարգանքի զգացումն էր տածում, որպիսին և դէպի նորա հիմնադիրը, նորա մէջ տեսնելով բարոյականութեան կատարելաւորը: Ինչպիսի Ս. Գեղբը, որին վաղ մանկութիւնից լաւ ծանօթ էր, նմանապէս ակնածութեամբ է վերաբերուել միշտ: «Սուրբ Գեղբը, որպէս ժողովրդի դիրք, ամենամեծ բարիքն է, որ երբ և իցէ մարդկութիւնը ստացել է իթէ գոյութիւն ունին հրաշքներ, ապա այս դիրքը հէնց ամենամեծ հրաշքն է, որի մէջ հրաշագարդ պատմութիւնները ծառայում են լոկ պատմական հաստատութիւն չնորհելու այն բաներին, որ կրօնը պահանջում է բանականութեան միջոցով. իսկուպէս կրօնական վարդապետութեան այս համակարգութիւնը, որ կազմուել է անդէտներից՝ առանց յունական իմաստասիրութեան, շատ աւելի բարոյական ազդեցութիւն է ունեցել մարդկային սրտերի վրայ, քան ուրիշ որևէ համակարգութիւն:

Իննսուներորդի թուականները նորա համար բերին իրենց հետ առաջին և միակ հոնֆրիկտը (ընդհարում), որ արտաքուստ ճիշտ է արագ վախճան ստացաւ, սակայն ներքուստ խորը յուզեց Կանտին: Ֆրիդրիխ յաջորդը 1788 թ. Միդլիցի սեղ նշանակեց նախկին քարոզիչ կղերական և կղերամիտ Վէյդներին: Հէնց այդ ժամանակուանից Պրուսիայում լուսաւորութեան դէմ սխառմատիկ հալածանք է բացուում: Գրաքննութեան և հաւատարմութեան միջոցով հրաժարեցնելով և տուգանքի ենթարկելով, կղերաբար տրամադրուած Ֆրիդրիխ

Վերջին II ի կառավարութիւնը սկսեց արմատախիլ անել նախորդի կառավարութեան ոգին: Այնպէս էր թուում, թէ պէտք է հաստուցուի այն լոյսը անարգանքների համար, որ հասել էին կղերականներին և բարեպաշտօն մարդկանց: Գահի վրայ բազմած ծաղրածուից: ¹⁾

(Շարունակելի)

ՇԻՐԱԿԻ ԴԻՒՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

Երկու Ղանլիճաններ. — Գիւղերի դիրքը. — Տների եւ փողոցների անյարմարութիւնը. — Տների ազդեցութիւնը բնակիչների վրայ. — Բնակիչները. նրանց բարքեր. — Հողի ֆանակութիւնը. — Պարսաւ-
ցնելու պէտքը. — Անասունների քիւր. — Ժանգալից կոտորուած-
ները. — Գիւղական ծախսերը. — Վերին Ղանլիճայի եկեղեցին. —
Գիւղի ֆանանան եւ նրա արդիւնները. — Ո՞վ էր տէր եղիւմ. —
Ներքին Ղանլիճայի վանքերը. — Հոգաբարձութիւնը եւ նրա գործու-
նեցութիւնը. — Հին ձեռագրեր. — Բեւեռագիր արձանագրութիւնը:

1.

Ղանլիճա գիւղերը երկուս են և պատկանում են ըստ քաղաքականի և ըստ հոգեւոր վարչութեան Օրթաքելիսու հա-
տարակութեան և գործակալութեան: Ղանլիճանները գտնուում
են քաղաքից 7 վերստ հեռու, գէպի հիւսիս-արեւմուտք, Ար-
փա-չայի ձորում: Նրանցից մէկը մեծ է և իւր տեղադրութեան
պատճառով կոչւում է Վերին Ղանլիճա, իսկ միւսը փոքր է և
կոչւում է Ներքին Ղանլիճա: Վերին Ղանլիճան տարածուած է
Արփաչայի ձորն իջնող դարաւանդների վրայ, Ներքին Ղանլիճան
դեպեղւած է գետի ափին մօտ: Երկու Ղանլիճաններն իրարից
հեռու են մի քանի սաթէնով և բաժանուած են մի փոքրիկ
առուակով: Առուակի ջրերը կաղմւում են քարափնեղից դուրս
ձորուող աղբերակներից: Ջրերը քարերի միջից դուրս գալու
պատճառով, դերձ են աղային խառնուրդներից, որով և բարե-

¹⁾ Քրիդրիս մեծ.

համ էն, մաքուր ու սառնորակ: Նրանք հեռու կամ մօտիկ իրար հետ միանալով՝ քարերի միջից ցած թափուելով, քաղցր կարկաչելնով, դնում խառնելում են Արփա-չայի ջրերին:

Գիւղերի արտաքին տեսքը ոչնչով չի տարբերւում Նիրակի միւս գիւղերից: Այս տեղերում էլ երևում է նոյն մերկութիւնը, նոյն լեղճութիւնը: Նրանք ընդհանրապէս զուրկ են դալարից: Մի քանի ուռենիներ միայն աճել են առուակի ափերում, որով խանգարում են գիւղերի միապազաղ մերկութիւնը: Նրանց թերին լրացնում են աթարի բարձր, մինարի նման բուրգերը: Գարունքին ապառաժ քարերը, կամ նրանց ծմակները ծածկում են բաց-կանաչ մամուռով կամ բարակ սէպով ու երփնեբանգ ծաղիկներով, որով զրաւիչ տեսք են տալիս չրջակայքին, իսկ աշունքին, ընդհակառակը՝ դեղնում է այդ թաւշանման կանաչը և մի տեսակ մեռելային կերպարանք տալիս առանց այն էլ բուսականութիւնից զուրկ, ժլատ ընտթեանը:

Նրկու Ղանլիճաններումն էլ աները գետնափոր են կամ կիսով չափ ծածկուած են հողի մէջ: Նրանց պատերը շինուած են մանր անձեւ քարերից և այնքան բարձր են, որ երկրաշարժի զօրեղ ցնցում կամ գարնան մի քանի օր տեղող անձրևի խոնավութիւն, հեշտութեամբ կարող են վայր թափուել: Տները շինուած են խառնիխուռն, մէկը միւսի վրայ: Առանձին ճանապարհներ չկան, անցուղարձը կատարւում է երգիքների վրայով: Շատ անգամ է պատահում, կենդանին կամ մարդը երգիքով դնալիս, կտուրը փուլ է եկել և նրանք ներս են թափուել: Պէտք է երեւակայել այդ միջոցին տան մէջ եղողների զրութիւնն ու վախը: Փողոց ատած բանը մեր հայ գիւղացու հատկացողութեան մէջ գոյութիւն չունի: Նա թէև ամեն օր քաղաք է գնում, թէև ամեն օր նրա աչքի առաջն են կռքերի ու սայլերի հարթ ու կոկ ուղիները, այնուամենայնիւ գիւղացին իւր գիւղում չի հոգում ճանապարհ բանալու, եղածը հարթելու մասին: Գուցէ ասէք թէ երեւի նա ժամանակ չունի, կամ փողի պէտք կայ, միջոցը չի ներիւ. ո՛չ, նա ժամանակ շատ ունի, վեց ամսից աւելի անգործ ընկած է դոմի օգաներում, նա ծայլ է և անհոգ, դեսնից մի քար անգամ չի ուզում վերցնել թէ և այդ քարին հարկւր անգամ զխցրել է ոտը և ցու գգացել: Գիւղի ծուռն ու մուռ ճանապարհներն այնքան քարքարոտ են, որ անձանթ մարդու օտկորները կը կոտորուն, շարունակ սայլե կամ կռքի անիւները զարկուելով քարերին:

Առ հասարակ մենք սիրում ենք լսել հայի կուլտուրական ազդ լինելու մասին, ես էլ կարծում եմ որ այդ ճշմարիտ է:

Միայն չպէտք է ուրանալ և այս, որ մենք հեշտութեամբ չենք ընդունում կենցաղակրթութիւնը: Գուցէ այս էլ հայ մարդու ընտելութիւնն է, կամ շրջապատող հանգամանքների բերմունք: Ինձ թւում է թէ այդ երկուսն էլ հաւասար կերպով ազդում են մեր առաջադեմութեան վրայ: Բայց մի բան. բազմաթիւ դիտողութիւններն ու փորձերը ցոյց են տալիս, որ մենք շատ շուտ ու հեշտութեամբ իւրացնում ենք օտարների բացատրական կողմերը, իսկ երբ նրանցից պէտք է սովորել մարդավայել նիստ ու կացը, այն ժամանակ այդ լուսն ու օրինակներն դանդաղ ու յամառ կերպով է մտնում մեր մէջ: Օրինակ, երբ խօսքը շուտութեան, հարեցողութեան, ընտանեկան երկպառակութեան, թագուն մեղքերի մասին է, այսպիսի դէպքերում հայը կաշխատի յաջողութեամբ մրցել օտարների հետ, իսկ երբ պէտք է առաքելի, աղնիւ շիտակ մարդ լինել, այն ժամանակ մենք յամառութեամբ կընդունենք այդ յատկութիւնները: Հազար էլ ներշնչիր հայ գիւղացուն, թէ ընտանեկան պէտք է լինի չոր, լուսաւոր, օգը մաքուր, թէ պէտք չէ ապրել անասունների մէջ, նրանց զարշահոտութիւնը չպէտք է շնչել, թէ պէտք է վրան-գլուխը մաքուր պահել, զգուշանալ վարակիչ հիւանդութիւններից ևն, միևնոյն է. դու ոչինչ չես կարող հասկացնել նրան: Նա այդ բոլորն վրայ նայում է ձա-կատադրական նշանակութեամբ, և կը շինէ դարձեալ նոր տունը հնի ձեով, կապրի այնպէս, ինչպէս որ ապրել է հայրը, պապը, տաբներն ընթացքում:

Բայց ընտելութեան մէջ բոլոր օրդանական կազմ ունեցողներն անպայման ենթարկում են իրանց միջավայրին, այսպէս, օրինակ, բոյսը կորցնում է իւր դոյնը, երբ մթութեան մէջ է պահուած, միջատները սաանում են այն դոյնը, ինչ դոյն որ ունին նրանց շրջապատող առարկաները: Նման փոփոխութիւն անկասկած կը կրէ նաև մարդը: Հայ գիւղացին դարերն ընթացքում ապրելով Քոնենֆոնի նկարագրած գետնափոր խոճիթներում, լոյսից դուրի, շարունակ շնչելով խոնաւ ու զարշահոտ օդը, պէտք է որ կորցնէր իւր թարմութիւնը, մարմնի բարե-ձեւութիւնը: Բնակարանի մուտջ տեղը կազդէր նոյն իսկ հոգեկան դրութեան վրայ, և նա կը դառնար կուպիա, խտաբարոյ, յամառ: Նրա հոգեկան վատ արամադրութիւնը կը մեղցնէր նրա մէջ երգելու ցանկութիւնը: Եւ իրաւի, հայ գիւղացին աչքի չի ընկնում առանձին գեղեցկութեամբ, մինչև իսկ ազգի է նա, կորացած, զաղկացած, մուտջ ու կնճռատ: Նա երգելու առանձին սէր չունի, թէև ընտելութիւնը պարգևէ է նրան լաւ

ձայն: Գեղջկուհին ամենեւին չի երգում, եթէ նկատի չունենանք հարսանիքները ու տօնական օրերը խօսքական «լէլէները»:

Գուցէ առարկողներ լինեն, թէ ապա ժողովրդական այնքան սոսուար երգերն ո՞ւմ արգելւնք են: Այդ երգերը մեծ մասամբ անհամներն արգելւնք են, մնացածներն էլ Արարատեան դաշտի բնակիչները յօրինածներ են, որոնց միջավայրն անհամեմատ լաւ է Նիրակի գիւղացիները միջավայրից: Կարճ տուել, վատ բնակարանում տպրող մարդը կորցնում է երգելու ունին ու արամազբութիւնը: Չէ՞ որ ամպ օրում մարդ հոգեպէս թուլանում է, մինչդեռ պարզ ու գեղեցիկ եղանակին ժարգն աւելի աշխոյժ՝ աւելի ուրախ է լինում:

Անցեալ դարի սկզբում ամբողջ Նիրակը բնակեցրած էր թուրքերով: Քիչ գիւղեր կային, որ հայաբնակ էին: Այդ տակաւ թիւ հայ գիւղերից էին նաև Ղանլիճանները: Թէ սրբան բնակիչներ են եղել այդ գիւղերում մինչև 1828 թիւը, յայտնի չէ: Միայն ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ այստեղ գաղթեցին գերջանցիներ, տիկորցիներ, ագրակցիներ, կարսեցիներ ևլն. ներկայումս Վերին Ղանլիճան բնակացած է 130 տանից, ունի 970 երկրեռ բնակիչներ, 456 արական և 514 իգական. իսկ ներքին Ղանլիճան ունի 64 տուն, 500 երկրեռ բնակչով, որոնցից 256 արական են և 244-ը իգական:

Բնակիչները զանազան տեղերից եկուորներ լինելով, ունին բնաւորութեան զանազան խառնուրդներ, բայց բնահանրապէս որոշուում են որպէս թուրքահայեր, իրանց սովորութիւններով նիստուկացով: Սահմանին մօտիկ լինելով, երկար տարիներ ոներտ յարաբերութիւններ ունէին դրացի թուրքերի հետ: Մեծի մօտ ստրուկ ու շողոքորթ են ձևանում, փաքի դէմ բռնակալ: Եթէ ձեզ չեն ճանաչում, եթէ ձեզանից սպասելիքներ չունին, ձեզ հետ կը վարուեն չոր ու ցամաք, մինչև իսկ կռպտութեամբ: Գուք անծանօթ էք և մօտում էք դիւղ և ձեզ առաջին հանդիպողին որ և է բան էք հարցնում, զանլիճեցին ահամայ կը պատասխանէ ձեր հարցին և ամենեւին ձեզ բաւաւ հանութիւն չառած կը հեռանայ ձեր մօտից: Բայց եթէ դուք մի աստիճանաւոր էք, ճակատներիդ կողարդ ունիք, այդ դէպքում գիւղացին ձեզ կընդունէ յարգանքով, սիրով ձեզ կըլի և միշտ կաշխատէ զոհացում տալ ձեր հարցերին: Մի կտոր ցամաք հաց կը խնայէ անծանօթ հայ մարդու համար, բայց ձուածեզով կը պատուէ օտարին: Ղանլիճեցոյ մէջ հատ-հատ կարելի է գտնել առաքինի մարդիկ, բայց քիչ չեն հարբեցողներ, սրիկաներ: Լին սերունդն աւելի վատ էր, քան թէ նորը:

Մինչև ուռու-տաճկահան պատերազմը նրանք մաքսանենգութեամբ էին պարապում: Այժմ ուրիշ նենգութիւն են անում: Աղբաբայ լեռները հայ և թուրք եայլաւորներից մեծ քանակութեամբ իւր ու պանիր են բերում քաղաք ծախում: Նրանց ձեռքն ընկած իւրն առանց խարդախելու (Ֆալսիֆիկացիա) չի լինում: Եթէ դուք ղանլիճեցիներից էք զնեւ իւրը, անպայման համոզուած եղէք, որ կեղծած կը լինի: Նրանք իրար հետ էլ հաշտ չեն. կռիւն ու խռովութիւնը անպակաս է նրանց մէջ, մանաւանդ ներքին ղանլիճեցիների մէջ: Խռովութեան դիւարը պատճառը հողի սակաւութիւնը և անհաւասարութիւնն է:

2.

Կառավարութիւնը Վերին Ղանլիճային յատկացրել է 1052 դեսեսաթին հողային տարածութիւն, որից մշակելի է միայն 600 դեսեսաթինը և տանում է 3440 կոտ սերմացու, իւրաքանչիւր անձին ընկնում է $3\frac{1}{2}$ կոտատեղ: Ներքին Ղանլիճան ունի 856 դեսեսաթին հող, որից մշակելի է 416 դեսեսաթինը: Այդ հողը տանում է 1664 կոտ սերմացու, որ դարձեալ իւրաքանչիւր անձին հասնում է $3\frac{1}{3}$ կոտատեղ: Հողն ինքն ըստ ինքեան պակաս է, հաշուելով որ բերքը տալիս է մէկին հինգ, կը լինի 18 կոտ, որ պիտի բաւականացնէ մէկ մարդուն ամբողջ տարի: 18 կոտը մօտաւորապէս կանէ 21 փութ կամ 840 գր. բաժանելով 365-ի վրայ, կստանանք $2\frac{1}{2}$ գր. օրական ուտելիք: Բայց մեր գիւղացին տարուայ մէջ օրերն ըստ մեծի մասամբ անցնում է ցամաք հացով: Օրական $2\frac{1}{2}$ գրուանքայ հացը նրան բաւարար անունդ չի կարող նկատուել, ուստի նա պէտք է երկրագործութիւնից ջուկ կողմնակի աշխատանքով ճարէ իւր ապրուստը: Հողը բաւական չէ, հասկանալի է նաև գոյութեան անողորմ կռիւր: Ահա 20 տարի կը լինի, որ նրանք կռւում են անհաւասար հողաբաժանութեան պատճառով: Զրկուածները մեծ փող են ծախսում, հաւատարմատարներ են վարձում, որ իրանց խնդիրը, բողոքը տեղ հասցնեն, որ մի հնարքով հողը հաւասարացնուի միայն սովորաբար զօրեղ կողմը միշտ յաղթում է:

Մեր գիւղացին խաւար է, տգէտ: Նա միայն իւր դրացու հետ կռուել զխէ, բայց մտածել, աշխատել, յոգնած ուսուհողն աւելի արդիւնաւոր դարձնել, չի իմանում: Նա չը գիտէ որ Եւրոպայում աղբաբանակութիւնն անհամեմատ խիտ է մերից,

հողը չափազանց սակաւ, այնպէս որ մերի համեմատութեամբ այնտեղ մորդիկ քաղցած պէտք է կոտորուէին. բայց իսկապէս ի՞նչ ենք տեսնում: Նրանք շատ զգալի կերպով են աճում անուշդի առատութիւնից: Գաղտնիքը նրանումն է, որ նրանք գիտեն հողը պարարտացնել, յոգնած հողն անգամ արդիւնաւոր են դարձնում, ցանելով նրա մէջ բոլորովին այլ սերմեր: Մէկ գետեատին հողում նա ցանում է երեք տեսակ սերմացու և ամեն տարի փոխում է նրանց տեղը: Բայց գլխաւոր նրան օգնողը, հողի պարարտացնելն է: Գիւղերում աթարի անմիտ բուրգերն են աչքի ընկնում: Ճիշտ է, մեր անփայտ գաւառում աթարը վառելիքի տեղ է ծառայում, բայց նա գործածելու համար շատ-շատ է, պէտք է փթի ու ոչնչանայ: Փոխանակ նրա վրայ զուր տեղը չարչարուելու, աւելի նպատակայարմար կը լինէր մի մասը կրել արտերը և նրանով հողը պարարտացնել:

Լուրեր են պատում գիւղացոց մէջ, որ իբր թէ կաւաւ վարութիւնը մոտաւոր է հանել գիւղացիներին այս գիւղերից: Սրանց հողերի վրայ զօրանոցներ պէտք է շինուին, ինչպէս եւս սաղուլի հողերի վրայ, որ յայտնի է ներկայումս «Պալիգոն» անունով: Յասն է, խօսք չկայ, մարել հայրենի օջախը, աւերել լանց բնակավայրը, թողնել սիրած սարն ու ձորը, պապերի պաշտած վանքերը, նրանց նուիրական գերեզմանները և գաղթել նոր տեղեր, բայց ծայրայեղ կարիքն ստիպում է նրանց այդպէս վարուել, նոր ընդարձակ հողեր ձեռք բերելու յուսով: Նրանց համար հողը նոյնքան սիրելի է, որքան և հայրենի օջախը, հողի հետ նրանք կապուած են պապենական աւանդութիւններով և իրանց չարքաշ ներկայով:

Գիւղացին գիւղացի չէ, եթէ հող չունի, բայց գիւղացի լինել առանց անասունների նոյնքան անհատկանալի է: Մեր սակաւահող գիւղերում շատ կան գիւղացիներ, որոնք հողից էլ են դուրի, անասուններից էլ. այդպիսի գիւղացիներ կան և այս երկու գիւղերում: Արօտատեղերի պահապութեան համար Ղանլիճաներում անասնապահութիւնը չնչին տեղ է բռնում: Ունեցած սակաւաթիւ անասունները կերակրելու համար արքունի հողերից ամառանոցներ են վերցնում առանձին վճարով, առաջին գիւղը ամառանոցին վճարում է 41 ր. 60 կ. իսկ երկրորդը՝ 57 ր. 20 կ: Ղանլիճան ունի 927 մեծ և 400 մանր անասուններ, իսկ երկրորդը՝ 434 մեծ և 773 մանր անասուններ, որ բնակիչների թուի հետ համեմատելով, շատ քիչ է:

1901 թուից սկսած մինչև օրս եղջերաւոր անասունների ժանտախտը մի տեսակ պատուհաս է դարձել խեղճ գիւղացու

համար, թէ Արեւելեան և թէ Արեւմտեան Ներակում: Համարեա խոշոր անասունները մեծ մասամբ կոտորուեցին նսլովուած ժանտախտից: Գիւղականը զրկուեց իւր տան նեցուկներէց, լծկան եղից: Երեխաներին կերակրող կովից: Հէնց Վերին Ղանլիճայում յիշեալ թուին կոտորուել են 257 անասուններ: Կառավարութիւնը չնայելով որ վճարում է կոտորուած կենդանիների վոխարէն, այնուամենայնիւ գիւղացու կորուստը չի վոխարինում: Կառավարութեան նշանակած գներով սպանուած մէկ կովն արժէ 15—20 բուրլի, մէկ եղջ՝ 20—40 բ: Երկու տարեկան հորթը արժէ 8 բուրլի, իսկ մէկ տարեկանը՝ 2—4 բուրլի: Համարեա բոլոր գիւղերումն էլ, որտեղ ժանտախտ է երեացել գիւղացիներն դժգոհ են բժիշկներից: Նրանց ասելով, բժշկները կամայականութիւնով կոտորում էին անասուններին և յաճախ անվճար թողնում, իբր այն պատճառով, որ գիւղացիները համարձակուել են հիւանդութիւնը գաղել: Այսպիսի պատճառաբանութիւններով Վերին Ղանլիճայում սպանուել են 32 կենդանի գիւղում, իսկ ամարանոցում 14 հատ:

Գիւղացիները, բժշկներէ եռանդը անասուններին կոտորելու գործում, բացատրում են նրանով, որ սա իւրաքանչիւր սպանած կենդանու համար վարձ է ստանում 3 բուրլի. ուրեմն որքան շատ կսպանի, այնքան վարձ կը ստանայ: Մի կըթուած մարդուց այդպիսի վարմունք անպատեղի է. ես տրամադրուած եմ կարծելու, որ գիւղացիք իրանց անասունների կսկծից զայրացած են բժշկի դէմ, եթէ ո՛չ, ի՞նչպէս թոյլ կը տար նա տմարդի կերպով կոտորել խեղճ կենդանիներին, մանաւանդ որ գրանով կը զրկէր գիւղացուն ապրուստի միակ յոյսից: Ասում եմ, որ կասկածում եմ գիւղացոց ատածների վրայ, բայց եթէ ճիշտ է, շատ ցաւալի է:

Գիւղացին տգէտ է, զրա համար էլ կոպիտ է, նա հեշտութեամբ կարող է զայրացնել պաշտօնական մարդկանց, մանաւանդ բժիշկներին այդ տեսակ պաշտօնում: Բայց սրանց սերելի չէ իրանց զայրոյթը թափել խեղճ կենդանիների վրայ, զրկելով արեւոյն աշխատող կերակրող ոյժից:

3.

Վերելում մենք արդէն տեսանք, թէ հողն այժմեան պայմաններում ի՞նչ չափով կարող է կերակրել գիւղացիներին, տեսանք նաև անասունների քանակութիւնը, որ պէտք է նրանց ծառայէ գիւղատնտեսութեան մէջ, այժմ տեսնենք գիւղական

ծախքերը, որով լրացրած կը լինենք մեր հետաքրքրութիւնը: Վերին Ղանլիճան արքունի հողերից օգտուելու համար գանձարանին տարեկան տալիս է 806 բուբլի, տեղական վարչական ծախսերին՝ 459 ռ. 42 կ. հողաչափին՝ 58 ռ. 20 կ. գիւղական դատարանին՝ 52 ռ. 43 կ. գիւղի պահստորդին՝ 90 ռ. ամարանոցի պահստորդին՝ 50 ռ. արտերի պահապանին՝ 50 ռ. գզերին՝ 25 ռ. բէգարին՝ 150 ռ. ամարանոցին՝ 42 ռ. 10 կ. բոլորը միասին կանէ 1783 ռ. 15 կ. Այս հաշիւով իւրաքանչիւր անհատին ընկնում է մօտաւորապէս 2 ռ. տուրք:

Ներքին Վանլիճան հողից օգտուելու հարկ գանձարանին տալիս է 455 ռ. տեղային վարչական ծախսերին՝ 259 ռ. 65 կ. հողաչափին՝ 27 ռ. 12 կ. դատարանին՝ 47 ռ. 84 կ. գիւղի պահստորդին՝ 90 ռ. ամարանոցի պահստորդին՝ 15 ռ. արտերը հսկողին՝ 21 ռ. բէգար 44 ռ. արօտատեղու վճար՝ 57 ռ. 20 կ. ընդամենը՝ 1016 ռ. 51 կ. Պարձեալ իւրաքանչիւրին հասնում է 2 ռ. տուրք: Ընթերցողը տեսնում է, որ հաշիւներեց դուրս են մնում հողւոր տուրքերը: Այժմ անցնենք եկեղեցական խնդիրներին:

Վերին Ղանլիճան ունի մի եկեղեցի, որ նորոգուած է 1858 թուին. եկեղեցին կոչւում է ս. Աստուածածին. փայտածածիկ է և բաւական լուսաւոր: Եկեղեցին հող կամ այդի չունի և պահւում է ժողովրդի կամաւոր տուրքերով: Տարուայ ընթացքում զանազան ազգիւրներից հաղիւ թէ 52 բուբլի է գոյանում, հէնց այդքան էլ ծախս է լինում, խնկի մօմի մատենների գին ևն. Գիւղի քահանան մէկ հատ է և հաղիւ մի քանի տարուայ ձեռնադրուած: Ես ուզեցի ծանօթանալ գիւղական քահանայի արդիւնքների հետ և տեսա դնում եմ այստեղ: Թէև օրէնքով քահանային տրւում է համիր-չարէքի հող, բայց շատ գիւղերում հողի սակաւութեան պատճառով քահանան զրկուած է լինում հողից: Քահանայի երկրորդ գլխաւոր արդիւնքը «պտղի» կոչուած տուրքն է, որ դարձեալ զանազան պատճառներով քահանան շատ անգամ չի ստանում: Այս գիւղում նրան տալիս են 4 սոմառ պտղի, կէսը ցորեն, մնացածը դարի (34 փ. ցորեն 30 փութ դարի): Կատարուած ծիսակատարութիւններից—մկրտութեանը նշանակուած է 40 կ. որից 20 կոպէկը կնքահայրն է տալիս, ննջեցեալին (մինչև պատկուելը փոքր է համարւում) 20 կ. մեծ ննջեցեալին՝ 1 ռ. 2 բուբլի. եօթին՝ 1 ռ. 40 կ. պսակի յայտարարութիւն տալիս ստանում է 2 ռ. նշան օրհնութեան 56—60 կ. պսակի ծաղման՝ 20—50 կ. ննջեցեալի պատարագի վարձ՝ 20 կ. տնօրհնէքին՝ 2—3 ռ.

Իւրաքանչիւր գերեզման օրհնէքին՝ 2—3—5 և մատաղ օրհնէքին՝ 15—20 և. Ահա և չորս տարու այ ընթացքում կատարուած ծիսակատարութիւնները, որոնք մի և նոյն ժամանակ ցոյց կտան զիւղերի ողորդանակութեան շարժումը:

130 տուն—970 բնակիչ.

64 տուն—500 բնակիչ.

Վերին Ղանիճա.	Տարի-ներ.	Պատկ.		Մկրտու-թիւն		Ննջե-ցեալ	
		Արակ.	Իգակ.	Արակ.	Իգակ.	Արակ.	Իգակ.
	1898	5	24	17	38	13	
	1899	17	19	26	14	20	
	1900	17	18	24	14	17	
	1901	6	26	26	13	11	

Ներքին Ղանիճա	Տարի-ներ.	Պատկ.		Մկրտու-թիւն		Ննջե-ցեալ	
		Արակ.	Իգակ.	Արակ.	Իգակ.	Արակ.	Իգակ.
	1898	»	8	9	6	4	
	1899	4	10	»	5	4	
	1900	7	8	12	4	1	
	1901	»	11	12	6	2	

4.

Այցելել Ղանիճանները և չը լսել Տէր-Եղիայի անունը, այդ անկարելի է: Իրանք գիւղականները ձեզ կը տանեն Վերին-Ղանիճայի եկեղեցու մօտ և ցոյց կը տան մի անշուք շէրիմ, ու կատեն, թէ այս է Տէր-Եղիայի գերեզմանը: Ո՞վ էր Տէր-Եղիան: Սա դիւղի հանրածանօթ քահանան էր, յայտնի իւր կրօնական գիտութեամբ և քաջ հայադէտ: Նա ծնուել է 1813 թուին Մշու Բուխանդ գաւառում: Հայրը քահանայ էր՝ Յարութիւն քահանայ Յովհաննիսեան: Կարնի գաղթականութեան ժամանակ իւր ընտանիքով տեղափոխուեց Ալէքսանդրապօլ և քահանայադարձութիւն էր անում Ղանիճայում: Մանուկ եղիան ծաղիկ հիւանդութիւնից մի աչքը կորցրեց, բայց այդ չէր արգելում նրան կարգաւ սովորել և ուսումնորել եկեղեցու մէջ: Դեռ վրոքը հասակում ցոյց էր տալիս կարգալու ընդունակութիւն, որին նպաստում էր սուր յիշողութիւնը: Հայրն զգաց, իւր ունեցած գիտութիւնով չի կարող սրգու ուսման ծաւալը յապեցնել, բերեց քաղաք, յանձնեց վարժապետ Յովհ. քահանայ Տէր-Մարտիրոսեանին: Այն ժամանակուայ խալֆայական դպրոցների ուսումը միայն կարգալու մէջն էր կայանում, իսկ ուսման բարձրագոյն դասընթացը ամփոփուում էր քերականութեան, ճարտասանութեան, տրամաբանութեան և առ-

տուածաքանութեան մէջ: Առ ժամանակ մնալով վարժապետ Տէր-Յովհաննիսի մօտ պատանի եղին, բաւական առաջ գնաց և այնուհետև աւելի չկարողանալով օգտուել իւր վարժապետից, գնաց կաթոլիկ Աղէքսանդր վարդապետ Արարատեանի մօտ, որ այն ժամանակ յայտնի էր որպէս լեզուագէտ, բանաստեղծ և աստուածաբան:

Շատ մնաց նա իւր նոր ուսուցչի մօտ թէ քիչ, յայտնի չէ. հաւանական է, որ այստեղ էլ աւարտեց իւր ուսումը, այնպէս որ յետոյ վարդապետն իւր աշակերտի մասին խօսելով, գովում էր նրան ասելով. — Տէր-Եղիան ինձանից անցաւ: Անուանի ուսուցչի վկայութիւնը ցոյց է տալիս, որ աշակերտը ընական ընդունակութիւնով և ընթերցասիրութեամբ շատ է առաջ գնացել: 1848 թուին, դրուած է նրա ցուցակ ծառայութեան մէջ, դարձել է քահանայ: Նրա քահանայանալու մասին ժամանակակիցներն այսպէս են պատմում:

Տիրացու Եղիային շատերն են աշակերտել, որոնցից մէկն է եղել երջանկայիշատակ Ներսէս Ե-ի սիրելի ուսուցիչ Բերդանը: Երախտագէտ աշակերտը ուսուցչի մարմնական պահասութիւնն առ ոչինչ համարելով՝ ուզեցել է օգնել նրա ձեռնագրութեւն: Նրան յաջողուել է ձեռնագրութեան հրաման դուրս բերել: Առկա տրեքսիսիոպոսը գտնաւորուած է Ներսէսին, որ Բերդեանցը կոյր տիրացուից կաշառք առնելով, ձեռնագրել է տալիս: Հայրապետը զայրանում է Բերդեանցի դէմ, բայց սա հասկացնում է նրան, թէ ձեռնագրուողն ինչպիսի արժանիքի տէր է: Այդ միջոցին պէտք է ձեռնագրուէին 36 քահանայացուներ:

Կաթողիկոսը Բերդեանցից լսելով տիրացուի մասին հրամայում է հետևեալ օրը բոլոր տիրացուներին իւր մօտ կանչել, որ ինքն անձամբ ոտուգէ նրանց գլխութիւնը: Փալիս են սինոգականները. բերում են նաև տիրացուներին: Ներսէսը նրանց հարցաքննում է. ոչ մէկը չի կարողանում գոհացնել նրան: Ամենից վերջը հարցաքննում է մեականի տիրացուին: Սա իւր տուած պատասխաններով զարմացնում է ունինդիներին: Այն ժամանակ Հայրապետը դառնալով Առկա տրեքսիսիոպոսին՝ ասում է. — Սրբազան, այս տիրացուի մարմնի աչքը կոյր է, բայց մտքն աչքը բաց. երանի՜ քո տիրացուները երկու աչքերով էլ կոյր լինէին, բայց սրա պէս հմուտ. տարիք, ձեռնագրեցէ՛ք սրան:

60-ական թուերի սկզբներում բողոքականութիւնը մուտք գործեց Աղէքսանդրապոլում և գիւղերում: Երբորդ Արեւմտե

գիւղն էլ խմորուեց այս աղանդով: Ամբողջ դաւառում, բացի Տէր Եղիայից, ուրիշ մէկը չկար, որ նրանց քարոզէր: Հոգեւոր իշխանութիւնը սրան էլ նշանակեց քարոզիչ: Կարճ միջոցում Տէր Եղիան կարողացաւ համոզել նրանց և վերադարձնել մայրենի եկեղեցու գիրկը: Նրա քարոզութեան մեթոդը նրանումն էր կայանում, որ նախ խօսեցնում էր հակառակորդին, և ապա մեղմ ու հանդարտ կերպով վկայութեան կարկուտ թափելով, զինաթափ էր անում ընդդիմախօսին:

72 թուին այրուեց Սամաթիայի եկեղեցին: Այս առիթով Ներսէս Վարժապետեան Սսի եպիսկոպոսը եկաւ ռուսահայաստան նպատակ հանգանակելու: Ալէքսանդրապօլի վրայով նա անցաւ ու Էջմիածին Մայր Աթոռին հաւատարմութեան երդում տալու: Ալէքսանդրապօլում նա իջևանեց Մկրտիչ աղա Բաբայեանի տանը: Պատմում են, որ սրբադանը ցանկացել էր քաղաքի բանիմաց քահանաների հետ խօսել: Տան տէրը կանչում է երկու քահանայ: Սրբազանը խօսում է նրանց հետ: Քահանաների հեռանալուց յետոյ, տան տէրը հարցնում է.

— Սրբազան, ի՞նչպէս դուք մեր քահանաներին:

— Դրանք դատարի մորդիկ են, ուրիշ աւելի լաւը չկայ:

Տան տէրը կանչել է տալիս Տէր Եղիային: Ներսէս Վարժապետեանը երկար ժամանակ բաւականութեամբ ուխտում է զրուցել նրա հետ: Երբ որ Տէր Եղիան հեռանում է այնտեղից, սրբազանը նկատում է տան տիրոջը:

— Այս ի՞նչպէս քաղաք է, այդ քահանայի նման գիտունին գիւղում ի՞նչու էք թողել, չէ՞ք կարող նրան քաղաք բերել, զպրոցում դաստատու կարգել: Նա ամբողջ Աստուածաշունչը գոց գիտէ:

Եւ իրաւի, Տէր Եղիան շարունակ ու Գիրք էր կարդում. նա շատ անգամ ծայրէ ծայր կարդացել էր այդ գիրքը:

Ներսէս Վարժապետեանը պատրիարքութեան ժամանակ Մոսկովայի մագիստրոսին ասած է լինում. վարժապետ, Շիրակում ես մի քահանայ տեսայ, որ հմուտ աստուածաբան է և կարող է քեզ հետ մրցել: Մոսկովայի մագիստրոսը Ռուսաստանի գալիս, այցելում է նաև Ալէքսանդրապօլ՝ տեսնելու այդ գովուած աստուածաբանին: Նա հանդիպում է Մովսէս քահանայ երեմեանցին և խնդրում է ցոյց տալ իրան. Տէր Եղիային: Նրանք միասին գնում են գիւղ: Կալոցին է լինում:

— Գիւղ հասնելով, պատմում է ուղեկից քահանան, — մեր գէմն ելաւ Տէր Եղիայի որդին՝ Քոչարը: Վարժապետ, ասացի նրան, — ասա՛ քահանայի որդին:

—Մարդիտրտուը կարծում է թէ ուղեկիցը հանաք է անում իւր հետ։ Նեղացած՝ ասում է։

—Այ մարդ, զիս կը ծաղրեն։ Ե՛նչպէս կարելի է, որ անուանի քահանայի որդին այսպէս ցնցոտիներ հազած լինի։

—Ոչ, վարժապետ, ես չեմ ծաղրում, ճիշտ եմ ասում, որ իսկ Տէր եղիայի որդին է։

Այդ միջոցին, որտեղից որ էր, մեր առաջ կանգնեց Տէր եղիան։ Նա կարճահասակ էր, լայն թիկունքով, երկար սպիտակ մորուքով։ Հագին ունէր կապոյտ կտաւից կարճ բաճկոնակ, և նոյնպէս սպիտակ կտաւից վարտիկ։ Նա ցոյց տուի վարժապետին իւր ցանկացած մարդուն և ասացի, որ վայր իջնի ձեռք։ Նա երբէք չէր ուզում հաւատալ ոչքերին, թէ այդ հասարակ, գեղջուկ շորերի մէջ ծածկուած մարդը կը լինի Վարժապետանի գովածը։

—Ո՛չ, դու տէր բարա, կատակ կընես ինձ հետ։

Տէր եղիան հասկացաւ բանի ինչ լինելը, հանդարտ կերպով ձեռքով արեց ու ասաց։

—Համեցէ՛ք, պարոն, դուք դատում էք մարդուն արտաքինով, մինչդեռ պէտք է ներքինը տեսնել։

—Մենք ցած եկանք ձիերից, հանգստացանք։ Քաղաքից հեռներս առատ սւտելեղէն էինք վերցրել, կերանք վերջացրինք և նրանք երկուր շատ երկար սկսեցին լսուել կրօնական շատ լսնդերներն մասին։ Մինչև երեկոյ մնացինք գիւղում։ Վերադարձին հարցրի նրան։

—Վարժապետ, Ե՛նչպէս տեսաք Տէր եղիային։

—ձգմարիտ որ գովասանքի արժանի է եղել, նա հմուտ աստուածաբան է։

Շերտիում ամէնքը նրան աստուածաբան էին ճանաչում, բայց նա հեղ էր, լսոնարհ, երբէք այդ տիտղոսը չէր գործածում։ Նրան հարցնելիս ես եղել, Ե՛նչո՞ւ աստուածաբան չես դրսւմ։ Նա պատասխանում էր թէ ես մի եմ, ո՛ր դպրոցն եմ աւարտել, որ այդ տիտղոսը կրեմ։

Տէր եղիային աշակերտել էր Ադ-Քիլիսեցի Տէր Մանուէլը, բայց սա տարաբախտաբար շուտ վախճանուեց։

Տէր եղիան մինչև կեսանքի վերջը մնաց գիւղում։ չնայելով 77 տարեկան հասակին՝ դեռ առոյգ էր և առողջ։ Նա մեռաւ 1890 թուի մայիսի 7-ին, կարճատե հիւանդութիւնից յետոյ։

5.

Ներքին Ղանկեայի վանքերը.

Հայ ժողովուրդը քրիստոնէութիւն ընդունած օրից սկսած, առանձին սէր է ցոյց տուել դէպի եկեղեցին: Թաղաւորները և իշխանների առատաձեռնութիւնով կանգնեցնում էին եկեղեցիներ և վանքեր, մէկը միւսից շքեղ, մէկը միւսից հոյակապ: Հէնց այդ վանքերի մնացորդներն են, որ այսօր կենդանի վիայ են անցեալ ժամանակի օրերի, իրանց կառուցողների մեծագործութեան: Այդպիսի կանգուն և կիսականգուն վանքերով լին է Արևելեան և Արևմտեան Շիրակը, աբգայական Անի քաղաքով: Վանքերի մեծագոյն մասը հազարաւորների ձեռքով են շինուած, միայն քչերը իշխանների ձեռակերտներն են: Վերջին տեսակի վանքերը, կրելով իրանց վրայ պատմական խոշոր դժբերի անուններ, կրկնակի նշանակութիւն ունին մեզ համար: Այդ տեսակի վանքերից են, Անիի մօտը եկեղեցին (980 թ.), որ հիմնել է Ամրատ Բ. Թաղաւորը և աւարտել է նրա հարս Կատրակիդէ Թաղուհին (1001 թ.): Ս. Փրկիչ եկեղեցին (1035 թ.) շինել է Ապուղամբենց Ապղղարիկ մարզպանը, Ապուղամբենց ո. Գրեգոր եկեղեցին (996 թ.—1000 թ.) Պահլաւունի իշխանների շէնք է: Հոռոմսի ո. Յովհաննիսի վանքը (1038 թ.) ժամատան հետ շինել է Յովհաննէս Շահնշահը, Ղազիծու (Բաղնայր) ո. Ստուաձաձին եկեղեցին (1010 թ.) շինել է Պահլաւունի Վահրամ իշխանը, Հառիծու ո. Գրեգորի վանքը (975 թ.) շինուած է ճոն Սարգսի և վերջապէս Ղանլիծու (Մարմաշէն) վանքը (975 թ.) դարձեալ Պահլաւունի Վահրամ իշխանի շինածն է: Եւ չթուեցի Շիրակում եղած միւս վանքերը, որոնք դարձեալ յիշեալ վանքերի շինութեանց ժամանակներումն են շինուել կամ նորոգուել: Իմ ցանկութիւնս էս միայն ցոյց տալ թէ ի՞նչպէս 10-րդ դարում հոգևորական կամ աշխարհական՝ աշխատում էին բաղմունքով վանքերը: 10-րդ դարում Առամանոս կայսրը հալածանք հանեց իւր հպատակ հայերի դէմ, որովհետև նրանք յոյների հետ դաւանութեամբ միանալ չէին յօժարում, այդ հալածանքի պատճառով շատ կրօնաւորներ լիախան Հայաստան: Անու թաղաւորները և հայոց կաթողիկոսները ընդունելով նրանց, թոյլ տուին իրանց իշխանութեան սահմաններում ընդհուլու: Այդ կրօնաւորներն և պատճառ եղան մեքանի վանքերի վերանորոգութեան և բարգաւաճմանը:

Պահլաւունի իշխանների կառուցած եկեղեցիները երեք են,

դրսից կամարազարդ ու դմբէթաւոր և շինուած են ամբողջապէս կարմիր քարերով: Նրանցից միջինը մեծ է, իսկ երկու կողքերինը փոքր: Մեծը շինուած է անսիւն և հստակ կոշտ քար (Մարմաշէն*), այժմ կոշտ է ս. Ստեփաննոս: Ս. Ստեփաննոսի երկարութիւնը 17 արշին է բեմի առաջից մինչև դուռը, լայնութիւնը՝ 14 1/2 արշին, իսկ սեղանի խորշը՝ 7 արշին է: Եկեղեցին կանգնած է վեց որմնասիւններէ վրայ, որոնցից երկուսը կամար կազմելով՝ ձևացնում են սեղանի խորշը: Պատարագի սեղանը մէկ հատ է և դռնուում է այդ երկու որմնասիւնների տակ: Պաշկալի յետև, կիսաբոլորակ պատի վրայ, կան 7 կամարաւոր սիւնազարդ պատուհաններ, որոնց գլուխը մոզայիք քարերով ծաղկեայ շրջան են ձևացնում: Եկեղեցին աջ և ձախ կողմերում ունի երկու խորաններ, որոնց դռները բացւում են սեղանից ցած և իջնում են աստիճաններով, որովհետև արևելեան երկու որմնասիւնները փակել են խորանների մուտքը առաջից, իսկ դռները բաժանուած են որմնասիւններից: Սիւնները բարձրում կազմում են նեղ կամարներ, որոնց գլուխը միացման կէտում ունի քառակուսի փոքրիկ դռնակներ, որոնց մէջ բացւում են խորանների վերնայարկը, որտեղից դուրս է գալիս եկեղեցու տանիքը. եկեղեցու չորս որմնասիւնները կազմում են հնգախան անկիւնախորշեր և կրկնակամարներ, որոնց վրայ հաստառուած է չքեղ դմբէթը չորս լուսամուտներով:

Արևմտեան պատի վրայ կան երկու ուրիշ փոքր որմնասներ, սրանց կամարն աւելի ցած է դրացի չորս կամարներից, որի պատճառով լայնանում է ժողովրդի վերջին շարքը: Եկեղեցին միայն մի դուռն ունի արևմտեան կողմում, ունի երեք լուսամուտ, մէկը սեղանի վրայ, երկուսն էլ հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ: Կաթուղիէն դրսից շատ գեղեցիկ է և սիւնազարդ: Լուսամուտների գլուխն անկիւնաւոր է և կամարակապ: Նման կամարներ կան եկեղեցու շուրջը, բոլորն էլ նկարներով քանդակուած: Եկեղեցու մէջ հիւսիսային և հարաւային կողմը՝ որմնասիւնների բարձրութեամբ խորաններ կան

*) Ունակ Մարմաշէն անունն աղաւաղելով, անուանում են Մարմաշէն, իր մարմարից շինուած: Այս ենթադրութիւնը անհիմն է, որովհետև եկեղեցու քեղուրք և քեղուրք գոնէ մէկ քար չկայ մարմարից, նոյն իսկ շրջակայում չկայ մարմարի գոնէ: Ուստի պէտք է կարծել, որ այդ անունը վերանորոգողի կամ հիմնադրի անունն է եղել, կամ մի այլ սրբի անուն:

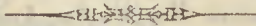
գեղեցիկ կամարակապ. իսկ տանիքի եզերքը մանրածաղիկ նկարներ են:

Արևմտեան դռան առաջ, ութանկիւնի միապաղաղ չորս սիւների վրայ շինուած է եղել ժամատունը, որից այժմ տեսնուում են ներքնախարիսխներն ու սիւնների բեկորները. երեւում են նոյնպէս եկեղեցու առաջ որմնասիւները:

Եկեղեցու դռան երկու կողմը կան տապանաքարեր, որոնցից հիւսիսային կողմի արձանագիրը վկայում է, որ Վահրամ իշխանի գերեզմանն է և նրա մօտ 196 տարի յետոյ թաղուած է 1225 թուին եկեղեցին վերանորոգող Գրիգոր արքեպիսկոպոսի եղբայր Ղարիբ Մազիսարոսը: Տապանաքարերից մի քանիսի վրայ կարդացւում են.

—Այս է հանգիստ Ապուղամբի որդի Մազիսարոսի, որը երևի Գրիգոր արքեպիսկոպոսի հայրն է. Մէկ ուրիշը.—Այս է հանգիստ Ղա—իս, որդւոյ Ապուղամբի, երևի նրա եղբայրն է, եկեղեցու յետևը կայ մի մեծ գերեզմանատուն, որտեղ աչքի է ընկնում Եռանկիւնի ձևով մի մեծ քար, մէջադից կոտրուած, որի արձանագրութիւնը վկայում է, որ քարը Վահրամի կնոջն է.—Այս է հանգիստ Սոփիա աղաինոյ Քրիստոսի, կնոջ Վահրամայ իշխանայ իշխանին, դստեր Տիգրանայ Հայոյ Մարդպանի տեառն Անձևացեայ մեծին Վասպուրականի կիսօրեայ առ Աստուած փոխեցայ և թաղեցայ թողեալ զաւակս իմ արտում, աղաչեմ յիշեօջիք զիս և Աստուած ձեզ ողորմեսցի. Ի ՆիԳ. թուին:

(Շարունակելի)

ՀԱՄԱՌՈՏ ՀԱՇԻԻ

ՄՏԻՑ ԵՒ ԵԼԻՑ

Ս. ԽԸԶ ՂԸՆԻՑ ՀԱՅՈՑ ՂԻՐՄՈՒ

Վասն 1903 ամի¹⁾

Մ Ո Ւ Տ Ք

Հ.	ՅՕԴՈՒԱԾՔ ՄՏԻՑ	Ռ.	Կ.
1.	Ապրապիկը ա. 1901 ամի	12	8
	բ. 1902 »	87	70
2.	Ի վաճառմանէ անտառայ		
	ա. 1700 ք. ս. հնոյ	78	33
	բ. 20 դեռ. նորոյ	1200	—
	դ. փայտի, ցցից և այլն	169	35
3.	Ի պտղոց անտառայ	375	—
4.	Սրբոտառեղեաց	337	—
5.	յ3 դեռ. հողոյ ի Բոլղարանոցի	35	—
6.	Արգիւնք եկեղեցւոյ		
	ա. ի մումավաճառութէ. և ի կոճատէ	155	11
	բ. ի թաքախէ Ս. Աստուածամօր	1	61
	դ. ի գանձանակէ	7	97
7.	Հանդանակութիւնք		
	ա. Ընդ ձեռն Տ. Լ. Մանդակունւոյ		
	1. Յովհաննէս Արծրունի	2	—
	2. Խաթուն Թոփալեան	1	—
	3. Յովհաննէս Արրահամեան	1	—
	4. Սարիբէդեան	1	—
	5. Նատալիա Լաղարեան	1	—
	6. Վառվառա Սպէնդիարեան	5	—
	7. Յակովբ Դուկասեան	5	—

Ծանօթ.¹⁾ Ի հաշւոյ 1902 ամի, տպագրելոյ ի 553—561 էջս Արարատայ յամսեանն յունիսի 1903 ամի ուղղելի են հետեւեալ վրեպակը. ա) Ն. Իգմիլբեան նուիրեալ է ոչ 35 ու., այլ 25 ու. բ) Ս. Մերեանեան նուիրեալ է ոչ 4 ու., այլ 3 ու. գ) Խումբ մի ռուսաղգիք նուիրեալ են ոչ 1 ու., այլ 2 ու. դ) դատավարական ծախք եղեալ է ոչ 66 ու., 9 կ., այլ 66 ու. և ե) ծախք բանջարանոցի եղեալ է ոչ 202 ու. 41 կ., այլ 202 ու. 42:

Հ.	ՅՕԴՈՒԱԾՔ ՄՏԻՅ	Ռ.	Կ.
	8. Նիկողայոս Ստեփանեան	2	—
	9. Մարիանէ Ախչեան	2	—
	10. Հեղինէ Րեաբեցկայա	2	—
	11. Սրբուհի Մելքոնեան	5	—
	12. Եղիսաբէթ Խալիբեան	2	—
	13. Եղիսաբէթ Ալթունճի	5	—
	14. Ալէքսանդրա Լամպոի	10	—
բ.	Ի Մելիտոպոլ		
	1. Յ. Չեռնիբեան	20	—
	2. Դէորդ Խարամազայեան	25	—
	3. Կ. Չեռնիբեան	20	—
	4. Միքայէլ Քուչներեան	10	—
	5. Ալէքսիանոս Քուչներեան	5	—
	6. Սարգիս Թոսունեան	5	—
	7. Մկրտիչ Հայր-Բաբամեան	3	—
	8. Մկրտիչ Տիրացուեան	1	—
	9. Դէորդ Մնկարեան	3	—
	10. Ենովք Հայր-Բաբամեան	5	—
	11. Աննա Հայր-Բաբամեան	3	—
	12. Մարգար Մամեան	20	—
8.	Նուիրատուութիւնք		
	ա. Խորհրդարան եկեղեցեաց Հայոց		
	Ս. Պետերբուրգի	2000	—
	բ. Ի մատենի նուիրաց		
	1. Վարդան Բաբեան	1	50
	2. Արմենակ Օրմանճեան	1	50
	3. Մոսկալսկիյ	1	—
	4. Տ. Շմիտտ և Դուրանտէ	5	—
	5. № №	1	50
	6. Տ. Կրօնի և ընկ.	—	80
	7. Ս. Լ. Կացենբուրգին	1	—
	8. Ա. Դ. Նիկիպորովեցկիյ	1	—
	9. Մ. Չաքարեան	2	—
	10. Ս. Ստարոստեան	2	—
	11. Եղիսաբէթ Չալբաշեան	10	—
	12. Կատարինէ Օբերեան	5	—
	13. Ալէքսիանոս Քուչներեան	3	—
	14. Խ. Քէբաբչիեան	1	—

2.	Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Յ Ք Մ Տ Ի Յ	Ռ.	Կ.
15.	Անընթեռնի	5	—
16.	Եւս	—	50
17.	Ալթունճի և ընկ.	10	—
18.	Մի ընկերութիւն	1	—
19.	Ա. Դուրանտ	2	—
20.	Ֆոն Ստիւրտ	2	—
21.	Պետեա և Շուրա Ֆելդման	—	50
22.	Մի ընկերութիւն	—	36
23.	Աւետիս Տ. Յովհաննիսեան	5	—
24.	Կ. Եավիսենկօ և Կ. Վերերիսով	—	15
25.	Պ. Գրունդշտրէմ	1	—
26.	Մեքոն Մազիրեան	—	30
27.	Եա. Գուրեվիչ	—	20
28.	Սպիկովսկի-Գերգիլեվիչ	1	50
29.	Ա. Ստոյեանովսկի	1	—
30.	Ի. Ստոյեանովսկի	—	50
31.	Պ. Գրունդշտրէմ	1	—
32.	Զ. Ժգանովիչ	1	—
33.	Գ. Թեմինճեան	3	—
34.	Իլիեվսկի	1	—
35.	Պրոսկուրեակինա	1	—
36.	Վոլիք-Լանեվսկիք	1	50
37.	№ №	2	—
38.	Մ. Զայցեան ընտանեօր	25	—
39.	Փոխ դնդապետ Շելկովիկեան ընտանեօր	4	—
40.	Վ. Սիգորենկօ	—	70
41.	X. Ի Թէոդոսիոյ	—	30
42.	Ա. Ե. Ն. Ա. Ի Թէոդոսիոյ	5	—
43.	Ա. Ա. Գ—կ	5	—
44.	Վերբովք և Լամոիք	1	50
45.	№ և Z	—	30
46.	Անընթեռնի	—	90
47.	Վրադիմիր Արֆանով	1	—
48.	Սեգէյ Գր-Սեմենով	2	—
49.	Ոմն Թէոդոսիացի Յ. Բ.	15	—
50.	Լելիէր և ընկ.	1	—
51.	Ներսէս Մազիրեան	1	65

Հ.	ՅՕԴՈՒԱԾՔ ՄՏԻՑ	Գ.	Կ.
52.	Մի խումբ	1	—
53.	Վսեփօղոյ. Մուրալեիչ	1	—
54.	Անընթեռնի	1	—
55.	Դէորդ Յակ. Մխիթարեան	2	—
56.	Միլ. Իվ. Աքսենիյ	—	50
57.	Ալ. Ինզէ և Մ. Լեալին	2	—
58.	Աղէքսանդր Մուրադով	1	—
59.	Դիրշ Բէնդեր	—	25
60.	Ա. Դուրանտէ	1	—
61.	Լատրի	3	—
62.	Եախողս	1	—
63.	Մի խումբ ռուս կանայք	1	—
64.	Շտենէր	3	—
65.	Իվանով	—	30
66.	Աւարով	1	—
67.	Անընթեռնի	1	—
68.	Դէորդ Քեօսէյեան	5	—
69.	Խաչատուր Դաբախեան	5	—
70.	Նիկիտ Խանդաղեան	5	—
71.	Պալապանեան	1	—
72.	Դ. Նախշունեան	10	—
73.	Ս. Նախշունեան	3	—
74.	Դ. Ալեանակի	2	—
75.	Եղիսաբէթ Գեմանեջիւս	1	—
76.	Բժշկապետ Վ. Վարդանեան	5	—
77.	Յովհաննիսեան Վարդանեան	1	—
78.	Կարապետ Թ. Թումանեան	1	—
79.	Շողակաթ Վայկաթովեան	2	—
80.	Վառվառէ Թումանեան	2	—
81.	Յովհ. Գիլգեան	1	—
82.	Նիկողայոս Վարդանեան	5	—
83.	Թերզիեան	3	—
84.	Թ. Թումանեան	2	—
85.	Յովհ. Յովհաննիսեան	1	—
86.	Ռ. Թումանեան	3	—
87.	Մարիա Աւետովա	1	—
88.	Կարապետ Պալապանեան	1	—
89.	Մի բարձրաստիճան ռուս	3	—

Հ.	ՅՕԴՈՒԱԾՔ ՄՏԻՅ	Ռ.	Կ.
90.	Կայլմէյէր և Անդրէեով	1	—
91.	Դալուստ Տորկըրեան	1	—
92.	Ֆրեդրիկ Շեննէր	—	50
93.	Չալբաշեան ընտ.	3	—
94.	Լ. Հէյնրիխ, Ա. Պրկկերտ և Ա. Վինգերադով	1	50
95.	Մարգարիտ Դոգոյսեան	—	50
96.	Ճգնաւորեան	—	30
97.	Փ. Ճիլիգեան	—	30
98.	Ս. Գրիկեան	—	50
99.	Մարիամ Թումանեան	—	50
100.	Մարիամ Սարիեան	—	50
101.	Հռիփսիմէ Բողաճեան	—	50
102.	Վասիլ Ռաշեվսկիյ	1	—
103.	Յովակիմ Ադամեան	1	—
104.	Կ. Յ. Տէրտէրեան	—	50
105.	Սարգիս Աւետեան	1	—
106.	Յովհաննէս Սարգսեան	5	—
107.	Վ. Կ. Մելոնեան	3	—
108.	Եղիա Յովակիմեան	1	—
109.	Կիրակոս Յովակիմեան	1	—
110.	Արշակ Սարգսեան	1	—
111.	Մանուկ Չոլախեան	1	—
112.	Թովմաս Կալոսեան	5	—
113.	Եղիա Օհանեան	—	50
114.	Աւետիս Կուկուլեան	1	—
115.	Մեղքոն Կիրիքեաղեան	1	—
116.	Սարգիս Կալոսեան	—	10
117.	Կարապետ Քաջամանեան	1	—
118.	Երեմիա Մարտիրոսեան	—	20
119.	Յիւլիոն Էքսիեան	—	50
120.	Յարութիւն Մաւրեան	1	—
121.	Յակովբ Աւետեան	1	—
122.	Դրիգոր Դանակոզեան	5	—
123.	Օլգա Մազիրովա	2	—
124.	Դրիգոր Զիւմպիլեան	1	—
125.	Նիկողայոս Վարդանեան	5	—
126.	Աննա Դանակոզեան	2	—

Հ.	ՅՕԴՈՒԱԾՔ ՄՏԻՅ	Ռ.	Կ.
	127. Բարդասար Ներսիսեան	3	—
	128. Պետրոս Աւետեան	10	—
	129. Մովսէս Գրիգորեան	1	—
	130. Մինրան Յովակիմեան	1	—
	131. Լուսեղէն Բողաճեան	1	—
	132. Համբարձում Ճերմակեան	1	—
	133. Պայծառ Պայսլիչեան	—	20
	134. Յարութիւն Արգիմեան	—	50
	135. Յովսէփ Սարգսեան	—	15
	136. Դշտոհի Սիբիջեան	3	—
	137. Յովհ. Յովհաննիսեան	2	—
	138. Մարիա Իվ. Պրանգ	1	—
	139. Վարդան, Թեթար և Փայլա- ձու Պողոսեանք	—	50
9.	Վաճառեալ կենդանիք և մորթք		
	ա. Երկու ձի	91	—
	բ. Մի կով՝ փոքր	25	—
	գ. Ինն հորթք	111	—
	դ. Երկու ոչխար	6	50
	ե. Վեց գառիկք	24	—
	զ. 9 մեծ խոզ	125	—
	է. 32 փոքր »	93	30
	ը. 8 հաւ	2	65
	թ. մի բադ	—	40
	ժ. 42 մորթք	24	95
10.	Տուգանադրամք	27	50
11.	Այլ և այլք. ա. վաճառեալ ձու	16	48
	բ. » կարագ	8	20
	գ. » խոզի խւղ	4	50
	դ. » կաթն	11	9
	ե. » կանաչեղէն և խոտ	13	79
	զ. » գետնախնձոր	24	60
	Գումար մտից	5533	57

Ե Լ Ք

Հ.	ՅՕԴՈՒԱԾՔ ԵԼՔ	Ռ.	Կ.
1.	Պակասորդք ա. 1900 ամի	198	79
	բ. 1901 »	1791	15
	գ. 1902 »	389	41
2.	Դիւանականք	34	67
3.	Պարբերական հրատարակութիւնք	55	7
4.	Դատաւարականք	13	55
5.	Դպիրք	65	75
6.	Լուսաւորութիւն եկեղեցւոյ	5	43
7.	Նորոգութիւն գմբէթի »	29	64
8.	» տանեաց »	47	17
9.	» բնակարանի	38	44
10.	» ներքին աղբեր	5	—
11.	Նոր ջրհոր	86	69
12.	Ճանկապատք	14	—
13.	Որմն մեծ ի հրապարակի լուսաղբեր	434	72
14.	Պարտէզ	96	18
15.	Բանջարանոցք	253	23
16.	Ծաղկոց	5	39
17.	Ջերմոց	—	90
18.	Խրամ հեղեղատի	6	—
19.	Ճանապարհ վանիցս	84	5
20.	Ճանապարհ յանտառին	14	75
21.	Նոր պլան	13	90
22.	Նոր ամբար (թերի մնացեալ) Գնեալ կենդանիք	39	—
23.	» երկու ձի	180	—
24.	Գնեալ իրեղէնք	152	89
25.	Նորոգութիւն իրեղինաց	45	28
26.	Լուսաւորութիւն բնակարանի և վա- ռելիք	114	41
27.	Լուացք	50	65
28.	Ռոճիկ միաբանութեան » ա. Վանահօր	600	—

Հ.	ՅՕԴՈՒԱԾՔ ԵԼԻՅ	Ռ.	Կ.
	Ռոճիկ բ. օգնականի	240	—
29.	» ծառայից	718	55
30.	Պարգև	44	69
31.	Մնունդ միաբանութեան և ծառայից	460	53
32.	Մնունդ անասնոց և թռչնոց	776	52
33.	Այլ ծախք ի վերայ նոցին	63.	35
34.	Ծախք մաքրելոյ զկաղննոցն	15	50
35.	Այլ և այլք	31	60
	<u>Գումար ելից</u>	<u>7216</u>	<u>85</u>

Յընթացս 1903 ամի մուտք եղեալ է ընդ ամենայն հինգ հազար հինգ հարիւր երեսուն երեք ո. յիսուն եօթն կ. (5533 ո. 57 կ.), իսկ ծախք եղեալ է ընդ ամենայն հանդերձ պակասորդօք անցելոց երկից ամաց եօթն հազար երկու հարիւր տասն վեց ո. ութսուն հինգ կ. (7216 ո. 85 կ.): Հանեալ մուտքն ի ծախուց, մնայ պակասորդ մի հազար վեց հարիւր ութսուն երեք ո. քսանութ կոպէք (1683 ո. 28 կ.), զոր փոխանցելոց եմք ի մատեան մտից և ելից վանիցս վասն 1904 ամի, գրելով զայս ի ծախս Յաւելումք ասել, եթէ պակասորդն առ 1 յունուարի 1803 ամի հասեալ էր 92379 ո. 35 կ. յորմէ մնայ առ 1 յունուարի 1904 ամի 1683 ո. 28 կ. ուստի երեւի, զի ի մտից 1903 ամի ղեղձեալ է ի պարտուց վանիցս 696 ո. 7 կ. մինչդեռ ի պատճառս գրաւման կալուածոց վանիցս յարքունի կառավարութիւն, չէ մեր ստացեալ՝ ոչ զկապաւադրամ այգեացս յԱյսաւա վասն 1903 ամի՝ ռուբլիս 500 և ոչ զգին չորս դեսեատին հին անտառոյ, որ նոյնպէս հասանի 9500 ո., որով շրկանք վանիցս յանցելում 1903 ամի է ցմի հազար ռուբլի:

ԱՅԼ ՆԻ ԱՅԼ ՆՈՒԷՐԲ

1. Պ. Յովհաննէս Սեւինեան Ղարասուբազարցի նուիրեաց քսան հատ երկամեայ տունկս խնձորենեաց և տանձենեաց ի սեփական այգւոյն իւրոյ ի Մուշաշ.

2. Տ. Թադուհի Իզմիրեան նուիրեաց մի զսպանակեայ անկողին արժողութեամբ 8 ռ.

3. Պ. Աւետիս Տ. Յովհաննիսեան նուիրեաց.

ա. Երկու երկաթեայ մահճակալ

բ. Երկու ապակեայ շաքարաման

գ. Մի մետաղեայ ունելիք շաքարոյ

դ. Մի թէյի բաժակ

ե. Մի մելիւիրեայ գդալ թէյի.

4. Պ. Մարտիրոս Զայցեան նուիրեաց ընտիր տեսակի մի երկամեայ և մի կիսամեայ հորթս

5. Պ. Պետրոս Աւետեան նուիրեաց վեց սայլ յարդ

6. Պ. Դէորդ Խարամազայեան նուիրեաց երեսուն թերթ սպիտակ երկաթեայ թիթեղ վասն գմբէթի վանիցս, մօտ 40 ռ. արժողութեամբ.

7. Տ. Օլգա Մաղիրովա նուիրեաց մի բոլղարական դորգիկ.

8. Պ. Գրիգոր Դանակողեան ընդ ձեռն արժ. Տ. Մուշէ վարդապետի նուիրեաց մի պատուական վարագոյր վասն աւագ սեղանոյ վանիցս, մօտ 100 ռ. արժողութեամբ.

9. Ի բարեպաշտ ուխտաւորաց մնացին յօգուտ վանիցս վեց գառինք, որք վաճառեցան 24 ռ.—

Վահագայր՝ Նահապետ վարդապետ

որ այդ Յակոբ արեղայդ ինքնին լուաւ ի Գրիգոր վար-
 310 դապետէն և այժմոյս վարդապետ անուանեալ է:

Որ և Մովսէս կաթողիկոսն գրեալ էր ի թղթի իւ-
 րում. թէ «տէր վարդապետ, իմոյ զօրութիւն ի ձեռն
 քում է», և թողլթն այժմոյս առ մեզ է: Առաջեալ ես
 թէ ընդէր ձեռնագրութիւն առնես ի մերում վիճակի,
 515 ուստի հանդերձեալ եմ որոշել և ըն: Ահա սմա պա-
 տասխանի. Որպէս հրամայէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիս-
 տոս. «Հայր իմ մինչև ցայժմ գործէ և ես գործեմ» (Յովհ.
 աւ. ե. 17). զոր և նախնի վեհադոյն կաթողիկոսքն
 մեր, որ գլուխ վարդապետք էին և կանոնաց հմուտ
 520 և ձեռնագրեալքն այսօրիկ են.

Նախ Խաչատուր կաթողիկոսն ձեռնագրեաց զԱկ-
 նայ Մկրտիչ եպիսկոպոսն. Տիրատուր, որ կաթողիկոս
 անուանեցաւ՝ Անկիւրիոյ եպիսկոպոս ձեռնագրեաց
 զՍարգիս եպիսկոպոսն Կ. Պօլսոյ պատրիարգ: Եւ յետ
 525 այնորիկ Ագարիա կաթողիկոսն՝ զՄինաս վարդա-
 պետն Էջրումայ, զՅակոբն Թոխաթու, զՎասիլ եպիս-
 կոպոսն Ամասիոյ, զԽաչատուր եպիսկոպոսն Մարավա-
 նու, զԽաչատուր եպիսկոպոսն Կաֆայու, զՄկրտիչ վար-
 դապետն Խարբերդու, զմիւս երկայն Մկրտիչն Բաղի-
 530 շու, զՊօղոս վարդապետն Մշու: Եւ յետ նորա Յոհան-
 նէս կաթողիկոս զԴաւրուսո եպիսկոպոսն Մերտինոյ,
 զՄինաս վարդապետն Երզնկու, զԱլէքսան եպիսկոպոսն
 Մարավանու. զԲ. Յակոբն Անկիւրիոյ, զԳրիգոր վարդա-
 պետն Կեսարացի ի վերայ Ստամբօլու պատրիարգ,

ըորդեւոյն: դուք ևդէք: Արդ՝ ով եղև ընդդէմ: 309. Յակօբ, որ ինք-
 նին 310. որ և այժմ: 311. զոր: յիւր թղթոջն: 312. ի ձեռնին:
 313. այժմ: 319. որ գլխաւոր վարդապետ: 320. այսօրիկ էին: 321.
 չիք ձեռնագրեաց: 323. Անկուրիոյ:

Թղ. 42^ա: 328. զմիւս Խաչատուր եպիսկոպոս Ռադայու: 329.
 Բաղեշու: 330. Յօհաննէս: 331. կաթողիկոսն: 332. Երզնկայ, զԱլէք-
 սիանու: 333. Մարտանու: գերիւ Յակոբն Անկուրիոյ: 333—4
 զԳրիգոր Կեսարացի վարդապետն ի վերայ Կոստանդնուպօլսոյ:

533 զՈրոգայթ վարդապետն էտէրնէու, զՂազար վարդապետն Պուղտանու, զՄեսրոպ վարդապետն Լեհաց, զԹորոսն Կաֆայու, զՂուկաս եպիսկոպոսն Ղօնիայու, զԴաւիթ եպիսկոպոսն Կեսարու այժմ առաջնորդ է:

540 Եւ յետ նորա Պետրոս կաթողիկոսն զՍարգիս եպիսկոպոսն, զՄարտիրոս վարդապետն Զեքուշայ, զմիւս Մարտիրոս վարդապետն Մշոյ, զՄաղաբիւս վարդապետն Թոխաթու:

Եւ յետ նորա Մինաս վարդապետն և կաթողիկոսն զՍարգիս եպիսկոպոսն Մերտինոյ, զՂուկաս եպիսկոպոսն Երզնկու, զՆերսէս վարդապետն Սեբաստիոյ, զՄարգար եպիսկոպոսն Թոխաթու, զԴանիէլ եպիսկոպոսն Սուլումանաստրու: Ահա սոքա մեղ յայտնի են, զոր և ականատես եղաք:

Բայց Ազարիա կաթողիկոսն և Պետրոս կաթողիկոսն
550 որ վասն Երուսաղէմայ պարտուցն զնացին մինչև ի Հին-Ջուղայ, որքան եպիսկոպոս օրհնեցին, յանուանէ ոչ գիտեմ. ապա և մեք ընդէր ոչ ունիմք իշխանութիւն ձեռնադրելոյ ըստ վերոգրեւոցա: Երկրորդ Ներսէս Լամբրոսացին, զոր գրեալ է աստիճանաց ճառն, ասէ թէ,
555 կաթողիկոսն թարգմանի ընդհանրական, բայց ունի զառաւելութիւն պատուոյ քան զարքեպիսկոպոսն, զի ոչ թէ իւրում վիճակի միայն այլ ընդ ամենայն տեղիս, ուր ազգն իւր համասեռք են, ունի իշխանութիւն

335. զՈրոգայթ («ոչ կարացաք գուչակել թէ զինչ անուն է այս» այսպէս ի լուսանցս). Ատրնէու: 336. չիք Պուղտանու: չիք զՄեսրոպ վարդապետն: 338. Կեսարիոյ, որ այժմ: 340. Շէնքուշայ: 342. Թոխադու: 343. չիք. վարդապետն և: 345. Երզնկայ: 346. զՄարգարէ: Թոխադու: 347. Սուլու մանաստրու: 349. բայց զայս Ազարիա: 350. վասն սուրբ Երուս.: 351. զորքան եպիսկոպոսս:

Թղ. 42^ր: 351—2. ոչ գիտեմք: 352. չիք և մեք: 353—4. այո, ունիմք իշխանութիւն ըստ վերոգ: Եւ երկրորդ ըստ Ներսէսի Լամբրոսացւոյն զոր և գրեաց յաստիճանաց: չիք ասէ: 355. կաթողիկոս անուն: ունին: 357. յիւր վիճակն: 358. և համասեռքն: 358. ունին:

ձեռնադրելոյ նոցա եպիսկոպոս և տալ զմիւռոնն, վաւն
 360 որոյ և թարգմանին կաթուղիկոսք»։ Դուք, որ զմեզ դա-
 տէք, ընդէր չէք հետևեր առացելոցդ ձերոց. դուք,
 որ զհալէպցի Մարգար երիցու որդին զՍիմէօնն էր
 օրհնեցիք. ևս առաւել սրբոյ Երուսաղէմայ հայրա-
 պետն, որ պարծանք է մեզ. բոլոր թեմզ չարժէ զնա
 365 ըստ առաքելոյն (Եբր. ԺԱ. 38), այլ զի ըստ աւետարանին.
 «Հան նախ զգերանդ յականէ քումմէ, և ապա հայես-
 ջիր զշիւղն» (Մատթ. Է. 5) ևլն։

Ասացեալ ես թէ զինչ օգուտ եղև քո օրհնելն և
 մեր բանադրելն. իսկ զսոսա բանադրես, թէ Սոյ էք
 370 օրհնեալ, մինչ Սոյ ձեռնադրողքն ամենեքեան բանա-
 դրեալք են, ուրեմն այս վերոգրեալքն ամենեքեանքն
 բանադրեալք կու լինին ըստ քո. իսկ թէ այսպէս է,
 վախճանեալքն ի հող, և կենդանիքն ի մէջ աշխարհի
 բանադրէ, որ սիրտդ պաղի. ահա լցու աշխարհս նը-
 375 զովք, ըստ Ժամանակին Վահանայ և Ստեփանեայ 13)
 կաթուղիկոսաց եղև. որ նմանեցար չորրորդ դադանին,
 որ ուտէր և մանրէր (Դանիէլ Է. 7) ևլն. Զի վեհագոյն
 գտար քան զնախնին քո։ Դարձեալ գրեալ ես սուրբ
 Երուսաղէմայ հայրապետին, թէ մեզ դատաստան առ-
 380 նես. մեր մեղքն այն է, որ եպիսկոպոսք եմք օրհնել.

359. ձեռնադրել 360—61. դուք զոր մեզ տաէք, ընդէր ոչ հետևիք առա-
 ցելոյն ձեր 361. չիք դուք։ 362. զԲերիացի Մարգար։ չիք էր 363. Սև
 ևս առաւել զԵրուսաղէմայ։ 364. զոր բոլոր 365. ուստի ասեմ ըստ
 աւետարանին։ 367. հանել զշիւղն յականէ եղբոր քոյ։ 369—74. Արդ՝
 եթէ բանադրես զսոսա՝ եթէ ի Սիս էք օրհնեցեալ, և ի Սիս օրհնե-
 ցեալքն եթէ ընդ բանադրանօք լինին, ուրեմն բազումք և ի ձէնջ (թէ
 ի կենդանաց և թէ ի մեռելոց) ընդ բանադրանօք գրաւին. որ ի
 Սիս են օրհնեցեալ։

Թղ. 43^ա։ Բանադրես ուրեմն զվախճանեալքն ի հող և զկենդանիքն
 ի վերայ երկրի, զի թերևս առ ի նախանձուէ տոյրեալ սիրտ քո պա-
 ղեցի։ 374. չիք աշխարհս։ 376. չիք կաթուղիկոսաց եղև. Սև դու
 նմանեցար 377—8. Սև գտար կարծեմ վեհագոյն քան։ 379. Երուսաղէ-
 մայ պատրիարքին։ 379—80. արա։ 380. օրհնեալ։

մեր օրհնելոյն պիտի դատաստան, ապա ձեր արարեալ բանից դատաստան չպիտի:

Վասն Համադասալ եպիսկոպոսին, զարխի վանա-
 զան տանջանօք սպանել տուիք. և ճանճի եպիսկո-
 583 պոսն Մարգակերաց, որոյ ականջն հատանել տուիք, և
 զՍերկիւնցի աբեղային զժածուկ անդամն կտրել տուիք,
 և զԳառնեցի աբեղայն հաւատոցն ուրացուցիք, զԶա-
 քէս աբեղայն ֆռանկ առնել տուիք, նոյնպէս զՍահակ
 կաթուղիսան և զՊօղոս վարդապետն տաճկցնել տուիք
 590 և ազգի ազգի տանջանօք հաւատոցն ուրացուցիք 15), և
 ի Լեհու երկիրն անհաղորդ, անմասն, անթաղում ելան
 այնքան քրիստոնեայք, դեռ ևս այնպէս կան ևն:
 Այս բանիցս դատաստան չիկայ միայն մեզ կայ:

Դարձեալ գրեալ ես թէ յաղթահարեցաւ սիմօ-
 593 նական ախտիւ 16) ըստ անուանակոչութեան իւրոյ: Արդ
 ես ի նոցանէ կաշառս առի, զայն թող Սատուած քննէ
 և դատէ. իսկ եթէ զմեզ իղուր զրպարտես, Տէր ա-
 րասցէ ընդ մեզ և ընդ ձեզ դատաստան: Քո աբեղայն
 յորժամ հրաւիրակ եկին ի Կ. Պօլիս և մեք անդ էաք,
 400 զոր վաքրիկ աւետարան մի առին հարկւր զուրուշի,
 զգինն ստամբօլցոց վճարել տուին, թէ մեզ խըղմէտ և
 վարձ է: Նոյնպէս և մեք զԱնտոն երէցն առաքեցաք
 ի Հալէպ հրաւիրակ, ապա ընդէր ստակ մի ոչ պահան-
 ջեաց ի նոցանէ: Ահա, ով եղև սիմօնական:

381 —2. արդ՝ մեր օրհնելոյն դատաստան պիտոյ է, և ձեր
 անդատաստան բանից դատաստան չէ պիտոյ: 383. որ վանա-
 զան: 384. սպանանել: Ճանճի (ճանուն անժանօթ). այսպէս ի
 լուսանցսն: 385. մարգակերաց երկրին, տկանջատ անել տուիք:
 387. ի հաւատոց: 388. գիտահակ: 389. Պօղոս, տաճկացունի:
 390. ազգի ազգի չարչարանօք ի: 391—2. զԼեհու երկրի զայնքան
 քրիստոնեայն անհաղորդ, անմասն և անթաղում թողիք և գեռ: 392. չիք
 ևն: 393 Այսալիսի բանից: չիմյ, այլ մեզ միայն կայ:

Թ.դ. 43^ր: 395. ախտիւն իւրում: 396. եթէ ես: Սատուած թող:
 398—9. Յորժամ եկին քո աբեղայն հրաւիրակ ի Կոստանդնուպօլիս:
 400. ճ. զշ. և 401. ստամբօլցոց: 403. չիք ապա: 404. Արդ՝ ով եղև
 սիմօնական. անդէ, ասան ինձ:

405 Գրեալ ես անուանակցին քում. մեր անունն Սի-
մօն չէ, այլ Սիմէօն. եթէ լիցի Սիմօն, զինչ փաստ է
անուանակից լինելն. ահա, առաքելոյն Պետրոսի տապ
Տէրն. «Սիմօն որդի Յօնանու» (Յովհ. աւ. Ա. 42). ահա և
դու անուանակից ես Փիլիպպոսի առաքելոյն. անուանա-
410 կից լինելն զինչ շահ է առանց դործոց, ըստ հօրն Անաս-
նի. վնց այնոցիկ, որոց անունն մեծ է քան զդործն:

Դարձեալ գրեալ ես ըստ կանոնաց, թէ. եպիսկո-
պոս կամ այլ ոք միմեանց վիճակի մի իշխեսցէ. Այո,
այդպէս: Ապա դա եպիսկոպոսաց է, խի կաթուղիկո-
415 սաց համարձակութիւնո տայ սուրբն Ներսէս Լամբրո-
նային ըստ վերոգրեցից: Բայց վասն Թորոսին, որ ա-
սացեալ ես, մեր այն ժամանակին՝ որ ընդ Գրիգոր վար-
դապետին ի Ստամբոլ կու գնայսք, հանդիպեցաք յԱն-
կիւրիա, վախճանեցաւ Ղուկաս եպիսկոպոսն. միաբան
420 ժողովուրդն աղաչեցին զվարդապետն և զմեզ թէ զԹո-
րոսն արարէք առաջնորդ, զի սա կարող է կառավա-
րել զվանքն և զայսչափ պարտքն. յետ այնորիկ, զինչ
և իցէ, վարդապետն վանից հայր եղ. զսա. մեր գնա-
ցաք ի Կ. Պօլիս. ի դառնալն մեր կրկին հանդիպեցաք
425 անդ. միաբան քահանայք և ժողովուրդք եկին առ մեզ.
զաղաչանա, զպաղատանս զաղերս առնելով խնդրեցին
թէ եպիսկոպոս ձեռնադրէ. ոչ թէ միայն իւրեանք,

405. Թէ ըստ անուանակցայն իւրում 406. այլ Սիմօն է, և
եթէ լինէր: վնաս էր: 407. ես տապ: 408. Տէրն մեր: Եւ
ահա դու. 409—410. առաքելոյն Փիլիպպոսի: Արդ՝ ինչ շահ է
քեզ անուանակից լինելն առանց: 412. գրեալ ես թէ, ի կանոնաց
գրեալ է. եպիսկոպոս: 413. վիճակն մի իշխեսցեն: 414. այդպէս է:
Թղ. 44^ր: 414. սակայն այդ կանոն եպիսկոպոսաց վասն է:
415—16. Լամբրոնայի ըստ վերոգրեցելոյն: 417. չիք որ: 418. Ստամբոլ
չիք կու: 418—9. ի քաղաքն Անկուրիա և անդ վախճան եղև եպոսին.
419—20. և միաձայն ժողովուրդն աղաղակեցին առ վարդապետն և առ
մեզ: 422. զվանքն մեր: 422—23. չիք զինչ և իցէ: 423 հայր վանից: և
մեր: 424. գնացաք Ստամբոլ: Եւ ի: 425—6. անդ վերտին քահա-
նայք և ժողովուրդ եկին միաբան առ մեզ, աղաչանա, պաղատանս առնե-
լով: 427. ի մէջ, թէ եպիսկոպոս ձեռնադրեալ զսա ինքեանք միայն:

այլ և այլազգիքն, որ պարտատէր էին, նոքա ևս եկեալ
աղաչեցին, և երբեմն ահ և երկիւղ տալով նեղացու-
450 ցանէին զմեզ: Մեք զայս ևս ասացաք՝ թէ Էջմիածնի
թեմն է Էնկիւրի քաղաքն, և վարդապետն այլ լինի
թէ նեղանայ, իսկ քահանայքն և ժողովուրդքն ամե-
նեքեան ասացին, մեք գիտեմք և Էջմիածին, մեք գիտեմք
և վարդապետն. նոցա խօսքն ի վերայ մեր: Մեք ևս
455 վասն այսպէս ասելոյն ձեռնադրեցաք զինքն եպիսկո-
պոս: Եթէ ուղիւ դատաստան ունիս, Էնկիւրիացի
քահանայքն և ժողովուրդքն են բանադրելոյ արժանի.
իւրեանք իսկ յանձն առին զպատասխան տալն. Յետ
այնորիկ Գրիգոր վարդապետն նեղացեր է իւրեանց,
440 թէ առանց հրամանի բան արարիք. ես Էջմիածնի վե-
քիւ և երէցփոխան եմ: Յետ քանի ամսոյ Շահին
չէլէպին և խօճոյ Երեմիայն կու հանդիպին ի յԱնկիւ-
րիա. կառնեն զԹորոսն և կու տանեն առ վարդապետն
և անդէն կու հաշտեցնեն. զինչ և իցէ, աթոռին հախն
445 և Էջմիածնի բաժինն կառնէ ի Թորոսէն, յետ հաշ-
տութեան և օրհնելոյն զինքն՝ նուիրակ է արեր իւրեան
և վէքիւ, և տուեր է Գրիգոր վարդապետն ի ձեռն Թո-
րոսին նամակ և իշխանութեան թուխտ և առաքելք է

428. այլազգիք ևս որ պարտատեարք էին, չիք նոքա ևս եկեալ:
429—30. տալով ձանձրացուցին. բայց այնու ամենայնիւ ոչ առի
յանձն, այլ ասացի թէ Եջմ: 431. է թեմս: չիք Էնկիւրի քաղաքն:
չիք այլ: 432—4. չիք իսկ: Քահանայք և իշխանք և ժողովուրդքն
միաբերան: 433—4. ասացին թէ մեք գեղզ գիտեմք և Էջմիածին
գիտեմք, և վարդապետին խօսքն ի վերայ մեր:

Թղ. 44^բ: 434—5. Յետ այսպիսի բանից նոցա ձեռնադրեցաք և
մեք զնա եպիսկոպոս 436—9. Արդ՝ եթէ ուղղադատ ոք էիր, զԱնկիւ-
րիայ բանադրէիր բոտ արժանւոյն, որք յանձն առին զպա-
տասխանատուութիւնն, որոց և Գրիգոր: չիք իւրեանց: 440.
Իմոյ հրամանի 441. և երեսփոխան եմ: քանի մի ամսոյ 442.
չիք ի: յԱնկուրիայ 443. և առևար և տանին 444. չիք և անդէն
կու: հաշտեցուցանեն: չիք զինչ և իցէ աթոռին հախ: 445—9.
և բաժին առնեն ի նմանէ Էջմիածնի. և ապա նուիրակ և վէքիւ ա-
րարեալ է իւր. ևս և թուլթ իշխանութեան ի ձեռս նորա տուեալ և

ի կողմանս Ուռումբուր և Անատուր, որ տարի և Կէս,
 430 այլ աւելի և ոչ պակաս, յետոյ բերեր է առ ինքն.
 այս բանիս գիտակ են նուիրակն քո՝ Մինաս վարդա-
 պետն և այլք, որք հանդիպեալք են միմեանց, և ապա
 յետ այնորիկ օրհնութեան նամակաւ ուղարկեալ է
 յԱնկիւրիա առաջնորդ, թէ ես էջմիածնի վերել եմ,
 435 այսուհետև չունի որ իշխանութիւն այլ և այլ ասել
 դժա, թէ ժողովուրդ և թէ իշխան. յայնժամ գայ
 յԱնկիւրիա, իսկ յորժամ կուգայ՝ տեսանէ զժողո-
 վուրդն այլ և այլ:

Եւ հս մեք հս թուխտ յղեցաք իւրեան, թէ որք
 460 աղաչանօր օրհնել առին զքեզ և ուխտ արարին թէ
 վարդապետին և թէ էջմիածնի խօսքն ի վերայ մեր,
 և այժմ՝ զքեզ այդպէս արարին, ել և եկ առ մեզ և
 ի մեր թեմն. իմ՝ երկիրն առաջի քս է. և սա եկն առ
 մեզ և մնաց աստ ի սուրբ աթոռս Ս.Յ. քեզ ինչ
 465 իշխոյ մնաց, որ թուխտ ուղարկես և բանադրես ըզ-
 մեզ թէ եպիսկոպոս է օրհներ: Թէ օրհնեմք ամօթ է:
 Զի ահա այս իմ՝ թեմն է, հայրենիք իւր ի Գամրան
 երկրին է, այսինքն ի չափոյ. և մայրողինքն ի Մելի-
 տենոյ: Ահա եղև, որ հարբ և մարբ իւրով ի թեմէս
 470 և ի վիճակէս մերմէ. քեզ զինչ փոյթ, որ մեղադրանք և

առաքեալ ի կողմանս: 450 և աւելի հս նուիրակ լեալ և առ ինքն բե-
 րեալ 451. որպէս այսմ բանիս գիտակ է: 552. չիք և այլք: զոր
 հանդիպեալ է: չիք միմեանց և ապա: 453—54. յղեալ է յԱնկու-
 րիայ: 456. չիք թէ ժողովուրդ և թէ իշխան: 456—58. և յորժամ
 գայ յԱնկիւրիա, տեսանէ այլ և այլ զվարդապետն:

Թ.Պ. 45^ա: 459. Յեա որոյ և մեր հս թուղթս առաքեցաք նմա,
 թէ զքեզ: 460—1. հասն, զվարդապետին և զէջմիածնի խօսքն ի վերայ
 իւրեանց առ ին: 462. մինչ այսպէս արարին քեզ: 463. և ի թեմս մեր,
 զի առաջի քո է վիճակն մեր յորն և հաճիս Ուստի եկն նա: 444. չիք
 աստ աթոռս մեր: Արգ՝ այսուհետև: 465. յոխայ մնաց քեզ, որ թուղթ
 յղես մեզ վասն նորա, և մեղադրես զմեզ թէ: 466—70. ես օրհներ: Զի թէ
 օրհնեմ, զինչ յնաս ի նմանէ. ոչ ապաքէն ի մեր թեմէն է, զի ի հօր
 կողմանէ ի Գամրաց երկրէն է և ի մօր կողմանէ՝ ի Մելտինոյ, զի հարբ
 և մարբ ի թեմէս և ի վիճակէս մերմէ է: 470—71. զի փոյթ, որ

Թուղտ ուղարկես յայս երկիրս, զի հրամայէ Քրիստոս
 Է սուրբ աւետարանին. «օրհնեցէք և մի անիծանէք»
 (Հռոմ. ԺԲ. 14): Մէք զՔրիստոսի հրամանն կատարեցաք
 և օրհնեցաք և դուք հակառակն դործեցիք, մանաւանդ
 475 որ անպատեհ, յանդուգն և ամբարտաւան խօսք կու
 դրես ի տոմսիդ քո: Ըստ Սենեքերիմայ արքային Ասո-
 րեստանեայց որ առաքեաց զՌափսակ ի Լաբիսայ տու-
 արքայն Եղեկիա և տսէ. «Այսպէս ասէ, ասացէք ցե-
 ղեկիա, արքայն Ասորեստանեայց, զի՛նչ իցէ յոյսն, յոր
 480 դու յուսացեալ ես. և արդ, յո՛ յուսացեալ նշանակե-
 ցեր զիս. ահա յուսացեալ իցես ի ցուպն եղեգնեայ,
 ջախջախեալ յԵդիպտոս, յոր եթէ յենաւցու այր՝ ման-
 րիցէ ի ձեռս նորա և խոցիցէ զնա (Եսայի ԼԶ. 8) և ինչ Զայս
 իբր զմեզ ես նմանեցուցեալ. այո՛, և ոչ բնաւին, թէպէտ
 485 Ռափսակ խորխտանալով եկն ի վերայ Եղեկիայ ար-
 քայի, ասելով զհպարտութեան բանս, թէ «Ո՛ւր է աս-
 տուածն Եմաթայ և Արփաթայ և ո՛ւր է աստուածն
 Սեփարուիմայ քաղաքին Անա և Աւա, միթէ փրկեցի՞ն
 զՍամարիա ի ձեռաց իմոց. նոյնպէս զիմորդ փրկեսցէ
 490 Տէր Աստուածն ձեր զԵրուսաղէմ ի ձեռաց իմոց» (Դ.
 Թագ. ԺԸ. 34—35):

Եւ եղև, իբրև լուաւ Եղեկիա արքայ, պատառեաց
 Թուղթ և մեղադրանք յդես ի կողմանս յայտ Արդ հրամայէ. 472.
 չիք ի սուրբ օրհնեցէք զանիծիչս ձեր, և առաքեալն ասէ. 473—6.
 կատարեցաք՝ յօրհնելն մեր զնա և դու զհակառակն նորին դործե-
 ցեր յանիծելն քո. և ոչ այսչափ միայն, այլ և անպատեհ անդուք և
 անբարտաւախօսք դրել ժպրհիս ի քարտիզի քում: 477. Ի Լաբի-
 սայէ. 478. Եղեկիա, ասել թէ. չիք ասացէք ցեղեկիա. 479—480.
 Ասորեստանեայց. թէ յո՛ յուսացեալ

Թդ. 45: իցես: Ըստ սմա և դու ասես. յո՛ յուսաց. 481. Թերես յու-
 սաց: 482—4. Ի ջախջախ եդիպտոցին, յոր թէ ոք յենաւցու՝ բնդ
 ձեռն ելանէ: Այսմ ասացելոյդ իբր թէ զմեզ նմանեցուցեալ ես. որ
 անդէպ է բնաւին. զի թէպէտ: 485. Ռափսակ հպարտանալով եկն
 տու Եղեկի. 486. բանս ըստ քեզ: 488. քաղաքին Սեփարուիմ:
 489—91. չիք նոյնպէս զիարդ . . . ի ձեռաց իմոց: 492—6.
 իբրև զայս այսպէս լուաւ Եղեկիա, պատառեաց զհանդերձս իւր
 և եկաց յաղօթս ի տան Տեառն: Լուաւ ամենալուր ունին Աստու-

զհանդերձս իւր, և ել ի տուն Տեառն Աստուծոյ և
ասէ. «Տէր Աստուած Իսրայէլի, որ նստիս ի քրովբէս»
495 և ինչ եւ հասանել գիշերոյն էջ հրեշտակ Տեառն և եհար ի
բանակէ նոցա ճԶՆԻ» (Դ. Թադ. ԺԹ) և ինչ Դիտացի թէ
յադագս զիւր է պատճառն. ըստ այնմ սարասի և դու իբրև
զմեղմանակ հարարացեալ ես ամբարտաւանութեամբ ի
վերայ մեր ասելով ի քարտիղիդ. «ահա զԱզուան,
500 զԱղթամար, զԿ. Պօլիս, զԵրուսաղէմ հնազանդեցուցիս
եմ, և դու ո՛ր ես, որ ոչ հնազանդիս. յո՛ր յուսացեալ ես,
որ մեզ չես հնազանդեր: Տես թէ նա ի գիշերին յայն-
միկ զի՛նչ կրեաց ի հրեշտակէն. չերկնչիս յԱստուծոյ.
լինի թէ այդպիսի մեծաբանութեամբդ նմին նման լինի-
505 ցիս: Լուր և ունկնդիր խրատուն Դամադիէլի օրէնս ուսուց-
չին, որ առ հրէայն վասն առաքելոցն, «եթէ ի մարդկանէ
կործանելոց են, որպէս Թեդաս և Յուդաս. եթէ յԱստու-
ծոյ է, ասէ, գուցէ աստուածամարտ դտանիցիր» (Դործք
առաք. Ե. 33—40): Նոյն և դու զգոյշ լեր և զահմէթ մի
510 քաշեր. չբաւականացար, չկշտացար ի հակառակութենէ,
որպէս որ հաւաստեալ տեսեր եմք զարարեալ խռ-
մութիւնն ի Բաղէշ առ Ե: վարդապետօքն, որ ազգի
ազգի նեղութիւն հասուցեր ժողովրդեանն այնմիկ, հա-
ղիւ մագապուրծ գերծար և փախեար ի նոցանէ և ան-
515 կար ի Վան: Եւ անդ ևս բաղում խռովութիւնս արա-
րեր ընդ Մովսէսի Յովսէփ վարդապետին և անտի և ո

ծոյ և առաքեաց հրեշտակս ի բանակն հարարին Սենեքերիմայ, և
եհար ի բանակէ նոցա ճԶՆԻ և գայլն որում գիտակ էք, թէ 498.
չիք ես: 501—3. չիք ո՛ր ես յո՛ր յուսացեալ ես, որ ոչ հնազանդիս մեզ:
Արդ՝ յառեան զակն բո և տես թէ նա զի՛նչ կրեաց ի

Թադ. 46^ա: գիշերին յայնմիկ ի հրեշտակէ անտի: Չերկնչիս արդեօք
դու: 504. չիք լինի թէ այդպիսի գուցէ մեծաբանութեամբդ այդուիկ:
505. Լուր թերևս և ունկն գիր դու: 507. է (ասէ), կործանեցին: զԹե-
դաս և զՅուդայ, իսկ: 508. իցէ, գուցէ: դտանիչիք: 509—10. զգոյշ
լեր և յընդունայն մի աշխատիր. չբաւակ. 511. չիք որ: հաւաստեալ
տեսք զարարեալ աղմուկդ և խռովութիւնդ: 512. վարդապետուն:
513. ժողովրդեան, որ ի նմա, որ:

փախտատական ի Լիմ գնացեր, և անտի յԱրճէշ և ի նոյնն
 և անչափ կռիւ ընդ տեղացի եպիսկոպոսացն նոցա,
 որ և ըմբռնել կամեցան տալ զքեզ, և անտի և փա-
 520 խեալ հաղիւ զերծար. Թողում, որ ընդ Մինաս վար-
 դապետին ի յէրզէրում: Զինչ եղև քեզ, այս ինչ աղ-
 մուկ և խռովութիւն է. երկնչիր յԱստուծոյ, զինչ շահ
 և օգուտ է քեզ այսչափ աղմկաց և խռովութեանց.
 525 Թեամբ լցեալ ես չկշտացար, մեր երկիրն մնաց: Ապա
 մեր երկիրն կարող չեա ինչ առնել, հալովդ կացիր, զի
 այս երկիրս օսմանցսց երկիրն է, սոցա դատաստանն
 ուղիղ է. Աստուած զսոցա թաղաւորութիւնն հաստատ
 պահեսցէ և զսուլթան Մուրատին մէկ օրն Ռարասցէ.
 530 զիւրն թաղաւորութիւն օրհնեսցէ մեծամեծօք, իշխանօք
 և գօրօք իւրովք: Ըստ առաքելոյն «մանաւանդ աղօթս
 արարէք ի վերայ թաղաւորաց» (Ս. Տիմ. Բ. 2) և ինչ Ապա
 չէ, և դու այժմ նոր Փելիքէս և Փելիքէս յայտնեցար,
 պիտի որ աշխարհս կրկին լուսաւորես. եթէ դու, եթէ
 535 մեր՝ որ նոր կաթուղիկոս անուանեցաք և յաթու հայրա-
 պետութեան նստաք: Աշխարհս խռովութեամբ և հար-
 կապահանջութեամբ լցաւ, մանաւանդ որ երկու թա-
 ղաւորք ի վերայ միմեանց պատերազմ կան և և փո-

518 չիք նոցա: 519—26. Ըմբռնել տալ կամեցեալ են զքեզ, յորոց
 և անուայ փախուցեալ հազիւ հազ զերծար. Թողում զկապն որ ընդ
 Կարնոյ Մինաս վարդապետին արարել երկարապէս: Արդ զինչ կղև
 քեզ, և էր վտան այսքան աղմուկը և խռովութիւնք

ԹՊ. 46^բ: Ի քէն յառաջ գան. եթէ չերկնչիս յԱստուծոյ, պատ-
 կառեալ թերևս ի մարդկանէ, զինչ շահ և օգուտ եղև քեզ յայտնանէ,
 և յեա այսչափ աղմկաձգութեանց և խռովութեանց ընդ ամենայն
 տեղիս, չկշտացար այնու ամենայնիւ, այլ կամիս և յաշխարհս մեր
 ձգել զնոյն աղմուկ և խռովութիւն, սակայն երկրի մերում չեա կա-
 րող առնել ինչ. հալովդ կաց: 530. չիք իշխանօք: 532—5. Թաղա-
 ւորաց: Թուի ինձ, զի դու այժմ նոր Փելիքէս և Փելիքէս յայտնե-
 ցար, զոր հանդերձեալ ես կրկին զաշխարհս լուսաւորել, զի եթէ
 դուք և եթէ մեր, որ կաթուղիկոս յայտնեցաք: 536. նստաք, վտան
 այն և ոչխ: 538—42. կան և դառք ժողովրդականաց ի ներքոյ հարկի

զովուրդքն զցայգ և զցերեկ անդադար ի ներքոյ հարկի
 540 կան, զինչ առնելն իւրեանց ոչ գիտեն, դեռ հանգիստ
 չես կենար ի տեղդ. աւելի պակաս թողուր ևս կու գը-
 րես և կու յղես այս երկիրս։ Երեան շինեցեր կա-
 ռավարեցեր այս երկիրս մնաց, կամ թէ քեզի պէս
 կաթուղիկոս չէր եղեր, դու միայն խելօք, ճարտար և
 545 իմաստուն յայտնեցար որ այդ կողմդ ի հաշտ չես կենար։

Ապա զինչ զարմանամք զքո գրեւդ, ահա քո վար-
 դապետն Մովսէս կաթուղիկոսն մինչև ի Հռովմ՝ փա-
 փին հնազանդութեան թուղթ է առաքել և բազում
 երանութեամբ հրոմներ է, որ նոցա աղօթքն ձեզ օգ-

550 նական լիցի, որոյ տեսեալ Յովհաննէս վարդապետն
 պատրիարգ Կ. Պօլսոյ ի Հռոմ զթուղտն և գրեալ զօ-
 րինակն ի Ստամբօլ էր յղեալ, որ ես անդ հանգիւղե-
 ցայ, և զօրինակն առի, ահա այժմոս մօտ ինձ կայ։
 Այսքան ժամանակ է եղեալ կաթուղիկոսքն ձեռնա-

355 զրեր են մինչև ցայժմ և ոչ են խտրեր, նոյնպէս և
 մեք կու ձեռնադրեմք և ոչ խտրեմք, ըստ այնմ. «զե-
 կեալն առ իս ոչ հանից արտաքո» (Յովհ. աւ. ԼԶ, 37)։
 Զի յայնմ ոչ ձեր կաթուղիկոսքն թուխտ են առաքել

անդադար հեծեն և զելս իրացն գտանել ոչ գիտեն։ Բայց դու այ-
 սու ամենայնիւ տակաւին հանգիստ ոչ առնուս ի տեղդ. աւելի և
 պակաս թուղթ գրել և յիւլ ձեռնամխիս ի կողմանս յայտ։ Զերևան։

Թղ. 47^ա։ 543—4. այս կողմանքս մնացին. կամ թէ քեզ նման
 կաթուղիկոս չէր եկեալ յառաջագոյն։ 545—51. հանճարեղ յայտնե-
 ցար ի կողմանդ որ ի հալզ չես կենար։ Յիշեմ և զվարդապետին քո
 զբարեմտութիւն, որոյ չառաւիղէ և զսւ ի վեր ընծայեցար. զՄովսէս
 կաթուղիկոսն ասեմ, որ մինչև ի Հռոմայ պապն պթուղթ հնազան-
 դութեան առաքեաց և բազում երանութեամբ երանեալ է զիս, զոր
 նոցա աղօթքն ձեզ օգնական լիցի։ Եւ զայն տեսեալ Յովհաննէս վար-
 դապետին պատրիարգին Առստանդնուպօլսի ի Հռոմ զթուղթն։ 552.
 առաքեալ էր ի Ստամպոլ, որ և ես 553—56. յայնժամ և առի
 զօրինակն, զոր այժմ առ իս կայ։ Եւ արդ՝ առ քեզ գտնեամ բու-
 նիք. զի յայսքան ամաց հետէ եղեալ կաթուղիկոսքն ձեռնադրեն
 մինչև ցայսօր և խտրութիւն ինչ ոչ են տրտրեալ. նմանապէս և մեք
 ձեռնադրեմք զայժմանս և ոչ խտրեմք ինչ։ 558—61. Վասն
 զի ոչ ձեր կաթուղիկոսքն թուղթ են առաքեալ սոցա սակս այս-

սոցա և սորա ձեզ, այլ սիրով են կացեալ և ի միմեանց
 560 ձեռնադրեալքն ընդունեի են:

Չես ամաչեր և վախեր՝ թէ մնաս մի կու լինի.
 սորա օսմանցի են. թէպէտ այլազգի են, բայց ուղիղ
 դատաստան ունին: Եւ դարձեալ գրեալ ես ի թղաթի,
 թէ զայս թուղթս իմ ձեռամբ գրեցի, իբր թէ հաթ-
 565 թի շէրիֆ է, վասն որոյ զպատիւ անուանն Աստուծոյ յա-
 վշտակեալ ես, որ ոչ կամի գլխաւն այլոց տալ, ըստ մար-
 դարէին (Յսայի Խ. 8), այլ և կամար դմբէթ ես ձեռացու-
 ցեալ ի վերայ անուանդ և խաչ ի դուլսն 16). Եւ քո
 իմաստութիւնդ. որ պատուոյն Աստուծոյ վայել է, դու քո
 570 անունն ի վերայ ես եղեալ: Այդ բանիւդ կու մեծա-
 բանես ի վերայ մեր, թուղտ կուղարկես. այս երկիրս
 դիտես թէ Լեհաց երկիր է, որ թուղտ ուղարկելով,
 այլ և այլ խօսք ասելով նոցա և Նիկիոյ եպիսկոպոսին,
 խռովեցուցիք և վրդովեցուցիք զայն քաղաքն, որ զմիա-
 575 բան Լուսաւորչի ազգն և զեպիսկոպոսն իւրեանց ֆռանի
 աւանել տուիք. մանաւանդ էջմիածնի զվազուց հետէ
 կարգեալ գերեզմանատունն, որ սրբոց հայրապետաց,
 վարդապետաց և օծեալ թագաւորաց և իշխանաց, ար-
 դարոց և մարտիրոսաց և սրբոց բազմաց նշխարս կա-
 580 յին անդ, զոր փորեալ՝ զգետն ի վերայ կապեցիք, որ

պիսի իրաց, և ոչ մերքն ձեզ, այլ սիրով են կացեալք եղբայրաբար
 և առ ի միմեանց ձեռնադրեալսն ընդունեի են: Իսկ դու չամաչես
 և չզանգիտես թէ մնաս ինչ յառաջանայ ի հակառակութենէ աստիւ
 562. սակայն ուզիդ:

Թղ. 47^բ: 563. ի թղթօջ քումս 564—5. գրեցի. որով կամիս
 ցուցանել թէ՛ իբր հէթթի շէրիֆ իմն է և զպատիւ: 566. տալ զփառս
 իւր այլոց: 567. չիք այլ և: զի կամար: 568 — 73. արդեօք անդ է
 քո իմաստութիւնդ, զպատիւն, որ միոյն Աստուծոյ վայելէ, դու ի
 վերայ անուանդ եղեալ ես որով մեծաբանես ի վերայ մեր, կարծի-
 լով քեզ թէ Լեհաց երկիրն է այս, որ թուղթ առաքելով և այլևայլ
 խօսս և գրոյցս ասելով: 574. զքաղաքն զայն: 676—8. տուիք: Եւ
 ոչ այսպա՞մ միայն, այլ և զէջմիածնի զվազուց հետէ զկարգեալ տունն,
 որ ի սրբոց վարդապետաց և հայրապետաց և օծեալ թագաւորաց և
 յիշխանաց: 579. նշխարք եղեալ կա: 580—1. կապեցիք. զնշխար և

նշխարք սրբոցն էին գետատար արարիք 17). և ուր եղիք «դանշարժ եղիցին», որ համարս տալոյ էք առաջի Աստուծոյ:

Դարձեալ զՄելքիսէթ կաթուղիկոսի օրհնեալ մե-
 585 ռոնն ի Մշոյ դաշտն արհամարեալ թափեցիք, և առ ի դուրս արարիք. որ այն մեռնաւն Մելիքսեթ կաթուղիկոսն զՄովսէսն եպիսկոպոս ձեռնադրեաց. և այն թէ մեռն էր, զիմարդ յանդգնաբար արհամարհեցիք, և թէ մեռն չէր, զիմարդ եղև Մովսէս եպիսկոպոս, և
 590 թէ եպիսկոպոս չէր, ճրպէս եղև կաթուղիկոս, և թէ կաթուղիկոս չէր, զիմարդ գրեզ յաստիճան եպիսկոպոսութեան հրաւիրեաց, և թէ դու կաթուղիկոս չես, զիմարդ համարձակիս եպիսկոպոս ձեռնադրել:

Դարձեալ ձեր խմաստութիւն այսչափ է. որ նուի-
 595 ղակքն ձեր աղահայցից պահոցն ի Պրուսայ, Մանիսա-յաւ, Իզմիրու երկիրն վասն զանկի զունկի և տընկ-տընկոցի համար զպատարաղն յայտնի կու առնեն. որ ամենեկն փակեալ են ի սրբոց հայրապետաց, այլ և այլ պատճառս դնելով. ոչ այնպէս, այլ վասն փառասի-
 600 րութեան և ագաւհութեան: Եւ ևս, որ յաչս մարդկան կեղծաւոր պահեցող երևելով ահացուցանէք զքրիստոնեայս, պատճառ վասն արծաթոյ, թէ աւելի առ-նիցեն քան զտուեալն իւրեանց, որպէս որ յայտնի ի մէջ ամբոխին ասէին նուիրակք քո, թէ այսչափ դը-
 605 ղաւ կուտայք նա՝ ձեզ մեռն կուտամք, և թէ ոչ,

զոսկերս սրբոցն որք էին անդ՝ գետաւ 582. որում համարս: 584. Եւ դարձեալ, կաթուղիկոսին: 585. ի Մշու: 585—86. առաթուրս: 586. որ միայն այնու մեռն: Մելքիսէթ:

Թդ. 48^ա: 587. Եւ եթէ այն: 589. եթէ մեռն: 590. եթէ եպիս: և եթէ: 591. զիմարդ զձեզ: 592. և եթէ: 595—6. նուիրակն պահուցն ի Պրուսայ, Մանիսու: 596. զանչիզունչի և դնկտկոցի: 597. յայտնի առնել ետ: 598—9. ըստ ամենայնի փակեալ է ի կանոնաց սրբոց հայրապետաց. թէպէտ այլ և այլ պատճառս յօդեն, սակայն ոչ է այնպէս: 600. որ առ աչս: 601. կեղծաւորաբար: 602—3. որոյ պատճառն վասն արծաթոյ, զի գէթ աւելի առնուցուք քան զտուեալն:

դուք գիտէք: Որպէս որ Մարտիրոս եպիսկոպոսն և Մինաս վարդապետն քո ի Պրօսպայ ԵՃ զուգուշ են ուզեր. թէ որչափ աղմուկ է եղեր ի մէջ նոցա, և այլ բազում տեղիս, որքան անպատեհ և անդատաստան բանք արարեալ են, մի ըստ միով է գրել մեզ ձանձրու-

610 թիւն է, որ չես ամաչեր սիմոնական զմեզ կոչելով: Իմ Սիմոնական լինելն թէ չլինելն յայտնի է ի մէջ քրիստոնէից, մանաւանդ ի մէջ Հալպայ, որ այնքան տարի առաջնորդ կացի ի մէջ իւրեանց, նոքա գիտեն զիս

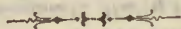
615 թէ փառասէր եմ կամ ագահ, կամ յափշտակող, կամ արծաթասէր կամ կաշառառու. զինչ և իցէ, սոցա յայտնի եմք. հարցնիր սոցա: Բայց դուք, որ զՀոռոմոց տունն աւերեցիք վասն ագահութեան, զոր և եթէ գրեմք, երկարունն լինի բանիս: Բայց հուսկ յետոյ

620 գիտութիւն լիցի քեզ, որ գրեալ էիր, թէ այժմ պատիւ արարէք: Քրիստոս Աստուած մեր հրամայէ ի սուրբ աւետարանին թէ «մի գատէք, զի մի գատիցիք» (Մատթ. Ը. 1). «մի պատժէք, զի մի պատժիցիք» (Լուկ. Զ. 37). որով դատաստանու գատէք, գատելոց էք. նոյնպէս

625 և դու. պատուես՝ պատուիս, և եթէ փառաւորես՝ փառաւորիս, եթէ պատժես՝ պատժիս և այլն ըստ կարգի, այսքան առ այս:

Ի նոցանէ, որպէս յայտնապէս 607. ի Պուրսայ: 608 — 11. որոյ պատճառաւ թէ որչափ աղմուկ է եղեր՝ թողումք ի գրել, և զայլ բազում տեղիս արարեալ զանպատեհ և զանդատաստան բանս ձեր մի ըստ միով է գրել ինձ ձանձրութիւն համարիմ: Ո՛չ պատկառիս

Թղ. 48^բ: բնաւ և ոչ ամաչես երբէք սիմոնա: 612. չիք թէ: 613. բնակչաց Հալասայ: 614. ի մէջ նոցա: 615. զիս լուապէս թէ փառա: 616. և կամ զինչ և իցէ, նոցա: 617. յայտնի է, հօրց առ նոսա: 618. չիք և: 621. արարաք: չիք մեր: 622. չիք թէ: 624. զի որով: 625. եթէ պատուես: 625—26. չիք եթէ փառաւորես փառաւորիս: 627. կարգին: առ այս բաւ է:

13. Վահան կամ Վահանիկ Բաղայ Զուռնչիր իշխանի որդին էր. 965 թուին կաթողիկոս ընտրուեց: Սա եկեղեցու մէջ մի քանի յունական ներմուծութիւններ արեց, որով գրգռեց իւր դէմ իւր ժողովրդին. Աշոտ Գ. 970 թ. գումարեց Անւոյ Գ. ժողովը. Վահանը համոզուած լինելով որ չի կարող արգարանալ ժողովի առաջ՝ վախառ Վասպուրական տեղւոյն Ապուսահլ թագաւորի պաշտպանութեանը ապաւինելով: Անւոյ ժողովը կաթողիկոս ընտրեց Սեանի վանահայր Ստեփաննոս Գ.-ին: Ստեփաննոս բանադրեց Վահանին իւր հետեւողներով, իսկ Վահանը՝ Ստեփաննոսին: Այսպէս՝ Սիմէօնի սասածի նման ճշտաւ աշխարհս նգովիւք: Ստեփաննոսը բազմաթիւ հոգեւորականներով զնաց Վասպուրական Վահանին սանձահարկուեալ, սակայն Ապուսահլ թագաւորից Կոտորոյ բերդում բանտարկուեց և երկամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց:

14. ա. Համազասպ կալիսկոպոսը Հաւուց Թառ վանքի և Նրեանի առաջնորդն էր: Աւագը պատմագիրը (Էջմ. 1884. հր. 227—28) առում է. «էր սա այր խրոխտ և ճարտարարտն, որ մեծաբանութեամբ պալլուցանէր զկողմն Մկրիտեղեկեանց և թե ամէր ի վերայ նոցա»:

Մեկքիսէթ կաթողիկոսը մի մուրհակ կեղծեց, որպէս թէ Մովսէս Խոտանանցին (յետոյ կաթողիկոս) պարտ է իրան մի հարիւր թուման, և մուրհակը ներկայացրեց Նրեանի Ամիրզունայ խանին: Խանը և բոլորը հաւատացած էին որ մուրհակը կեղծ է. ուստի և դատաստանը երկու ամիս ձգձգուեց՝ որ և թէ հնար է աղատուի Մովսէսը:

Մի անգամ էլ խանի ատեանում բոլորի ներկայութեամբ Մկրքիսէթի եղբորորդի Սահակ կաթողիկոսը Համազասպ կալիսկոպոսից վրէժ առնելու համար կանգնեց ու ասաց. «Թուղթդ այդ բոլորովին սուտ է. զի ոչ իմ հօրեղբայրն գիտէ և ոչ ես. այլ ես գիտեմ, որ Համազասպ կալիսկոպոսն է արարեալ զայդ նինգութիւն»։ Ինչ կասկած որ այս վկայութիւնից յետոյ Մովսէսը աղատուեց, և ամբաստանութիւնը ծանրացաւ. Համազասպ կալիսկոպոսի վերայ:

բ. Հանճի կամ Բստ Զաքարիա սարկաւազի ճանին (հատ. Գ. հր. 32—34)։ Փիլիպպոս կաթողիկոսը Նրեանի խանի ցանկութեամբ պարտաւորուեց ջրօրհնեաց հանդէսը Նրեանում կատարել հանդիսաւոր կերպով՝ գետի վերայ: Նրբ կեղեցական թափօրը դուրս եկաւ դէպի գետը, թաթարներն էլ մի ուրացած կալիսկոպոս, որին ճանին էին կոչում, հանդիսապետ կարգեցին և ծաղրելով Հայոց կեղեցական թափօրը դուրս եկան զոգանջելով, և բարբառջելով, դահուլով, զուռնայով և չըվչուելով և ծափելով և ուրացեալ ճանինն առաջի նոցա: Յովհաննավանքի առաջնորդ Զաքարիա վարդապետը եկեղեցական թափօրը յետ դարձրեց. բռնել տուեց ճանինին,

դետին գլորեց՝ «և հանեալ զկօշիկ իւր՝ կալեալ զգլուխ ուրացողին և բռնաօք կօշիկին հտրկանէր մինչև վիրաւորեալ արիւնշաղաղ արար»։ Գրդուռած տաճիկները սուր են հանոււմ, բայց խանը միջամտում է. ջրօրհնեաց հանդէսը դարձեալ կատարել է տալիս. մի մի պատուական պատմուճառն է տալիս Փիլիպպոս կաթողիկոսին և Ջաքարիային. թաթարներէց 30 հոգի է բռնում և 300 թուման տուգանք առնում. ուրացող ճաճիներն էլ երեսից ձգում է և բերդից դուրս քշում. ժամանակի բարձր։

դ. Սահակ կաթողիկոսը հարկատուանջներն և պարտատէր-ներն երեսից փախաւ Տաճկաստան։ Էջմիածնի վանքը Մեքիսէթի ձեռագրով պարտաւորուել էր տարեկան մի հարիւր թուման հարկ կամ մուղաթա վճարել, որ տարիների ընթացքում անվճար մնալով ծանրացել էր վանքի վերայ և կաթողիկոսները պարտաւորուում էին այդ մուղաթան պահանջելու համար նշանակուած բազմաթիւ պաշտօնեաների տարրուտն ևս հոգալ, որ աւելի ևս ծանր էր քան ինքն մուղաթան։

Սահակ Գ. կաթողիկոսը երբ լսեց Մովսէսի կաթողիկոսանալը, կամեցաւ ինքն ևս Օսմանեան երկրում, անկախ Էջմիածնից, կաթողիկոսութիւն վարել։ Սաի Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբոր որդի Պօղոս վարդապետին ուղարկեց Կ. Պօլիս, այնտեղի Ջաքարիա պատրիարքի ձեռքով կաթողիկոսութեան հրովարտակ ստացաւ, և հաստատուեց Մշոյ ս. Կարապետի վանքում, ուր պէտք է վարէր իւր իշխանութիւնը։

Մովսէս Գ. թղթով և Էջմիածնի նուիրակ Փիլիպպոսը (յետոյ կաթողիկոս) անձամբ շատ աշխատեցին համոզել, որ Սահակը հրաժարուի իւր դիտաւորութիւնից, սակայն հնար չեղաւ։ Սահակ Գ. բարեզեպ առիթ համարելով եպարքոսի Տիգրանակերտում լինելը, զնաց այնտեղ իւր հրովարտակը վաւերացնել տալու, ի չա՛հ արքունի գանձաւանին խոտանալով տարեկան մի հազար դահեկան։ Տիգրանակերտցի հայերը գիմեցին եպարքոսին՝ խնդրելով ազգը 1000 դահեկանի չը վաճառել և չվաւերացնել հրովարտակը և խոտացան իրանք վճարել այն. Եպարքոսը, երևի, հայերի սիրտը չահելու համար, սաստիկ բարեկացաւ, որ առանց իւր գիտութեան է ստացուած հրովարտակը խիստ գանուկոծել տուեց թէ Սահակ Գ.-ին և թէ նրա համախոհ Պօղոս վարդապետին, ստիպելով՝ որ ընդունեն մահմետականութիւն։ Հայք, կոսկածելով, որ մի գուցէ ուրանան նրանք քրիստոնէութիւնը գիմեցին եպարքոսին ու ազատեցին նրանց։ Փիլիպպոսը իբրեւ Էջմիածնի նուիրակ՝ հետեւում էր Սահակին և ամէն տեղ արգելք էր վնտում Հայրապետական իշխանութիւնը երկպառակող ու ջլատող նրա ջանքերին։

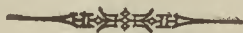
Սահակ Դ. մի քանի օր մնաց Տիգրանակերտում, փոքր ինչ ապաքինուեց և վերադառնալով Եջմիածին՝ լանց էր կացնում իւր օրերը զոջմամբ ու ապաշխարութեամբ մինչև որ 1639 թուին վախճանուեց։ Առաքել պատմագիրը (գլ. ԻԱ.) շատ սրտաշարժ է նկարագրում Սահակի մահը։

Սերգեյը, Գառնեցի՝ և Զաքէոս արեղաների մասին տեղեկութիւններ պակասում են։

15. Սիմօնական ախտ կամ սիմօնականութիւն կոչուում է՝ դրամով հոգևոր շնորհ տալը կամ առնելը։ Յետոյ սովորութիւն եղաւ կաշառքով ձեռնադրութիւն անելը կոչել սիմօնականութիւն, յանուն Սիմօն կախարդի։ Սիմօն կախարդը Սամարիայում մոգական արուեստով ապշեցրել էր ամենքին։ Սա, տեսնելով՝ որ առաքեալները ում վերայ ձեռք են դնում ստանում են ս. Հոգին, առաքեալներին արծաթ առաջարկեց՝ որ իրան էլ ձեռնադրելու իրաւունք տան. սակայն առաքեալները (Պետրոս և Յովհաննէս) մերժեցին։ Պետրոսը ասաց ներքոն. «Արծաթ քո ընդ քեզ լիցի ի կորուստ, զի զպարգևսն Աստուտուծոյ համարեցար ընչիւր ստանալ» (Գործք առաք. Ը. 20)։

16. Հայրապետական կոնդակի ճակատին, ուր հայրապետի տիտղոսներն են յիշատակուում, կաթուղիկոս բառը գրւում էր՝ կըրճատ, պատուով, ըստ այսմ. կթղկս, և պատիւը սկսւում էր առաջին կից—հանդչում էր վերջին կի վերայ խաչապսակ՝ գմբէթ ձևացնելով։

17. Ս. Եջմիածնի տաճարը շրջապատուած էր հին շինութիւնների բլրաձև փլուածքներով. հարկ էր մաքրել այդ փլուածքները. ուստի՝ և Մովսէս Գ. կաթուղիկոսը, դեռ լուսարարապետ եղած ժամանակ, երբ Եջմիածինը նորոգել սկսեց՝ յորդ և վարար ջուր կապեց փլուածքի մի կողմը և բազմաթիւ մշակներ՝ սկսեցին փորել հողը և ջրին տրոր տալ. այսպէս, ջուրը հողն առած տանում էր իսկ քարը մնում. քիչ օրից յետոյ հողը ամեն կողմից վերցուեց, մնացած քարերն էլ շինութեան գործ դրուեցին (Առաք. պատ. 1884. էր. 232—234). Սաի՝ Սիմէօնը՝ այս դէպքն է՝ ակնարկուում իսկ «անշարժ եղիցի—ն» Մաշտոցի մէջ յայտնի մաղթանքն է, որով կնքւում է նոր գերեզմանի հողակոյտը։

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

«Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ»

Վաճառուում է Տփլիսուում Կեդրոնական և Գուտտեմբերգ գրավաճառանոցներում, և Երևանում Կ. Դատամեանցի խանութում. —

Առաջին հատորը 50 Կ.

Երկրորդ հատորը 1 Ր.

Գումարով գնողներին զեղում կը լինի տասին՝ երկու, իսկ հարկերին՝ քսան և հինգ. առանց ճանապարհածախքի:

Դիմել հեղինակին ի Ս. Էջմիածին.

Епископу Бардугимевосу Геворгіанъ.

1903 թ. Ս. Էջմիածնի սպարապետ լոյս են տեսել եւ վաճառուում են.

	Ռ. Կ.
1. Բանաստեղծութիւններ — Շիրվանի	— 50
2. Ժամագիրք միջադեր (կազմած)	2 —
3. Ժամագիրք դրպանի (կազմած)	1 50
4. Մեղուաբուծութիւն Գ. Ղազարեան	— 50
5. Դաւիթ չափաքանի. Գ. Տ. Մկրտչեան	— 50
6. Աղէքսանդր մեծ թարգ. Վրթանէս քհն. Մովսիսեան	— 50
7. Հայկականք Գ. Տ. Մկրտչեան	— 50
8. Աստուծուն թէ՛ Մամոնային. թարգ. Մամբրէ վարդ.	— 3
9. Բանաստեղծութիւններ և Կերական հարսանքք. Դրաշ. Ներոէս Տ. Աւետիքեան	— 50
10. Հոգեբանութեան հիմնական դադափարների մասին լամբազրութեամբ Ս. Տիգրանեանի	— 40
11. Մարդու շատ հոգ է հարկաւոր թարգ. Վրթանէս քհն. Մարգարեան	— 5
12. Հազար ու մի խաղ. Կոմիտաս վ. և Մ. Աբեղեան	— 10
13. Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը. թարգ. Մամբրէ վարդ.	— 10
14. Էջմիածնի ծոցի օրացոյց 1904 թուականի	✓ 15
15. Ցուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վ. Դադեան	2 —
16. Գելցեր. պատմութիւն Բիւզանդական կայսրների թարգ. Մեսրոպ վարդապետ	1 —
17. Խորովիկ թարգմանիչ և երկասիրութիւնք, Դարեգին վարդ. Յովսէփեան	1 20

Նոյն տեղ կարելի է գնել

Архимандритъ Месропъ Теръ-Мовсесянъ, Исторія Перевода Библии на армянскій языкъ, С. Петербургъ 1902 г. 3 р.

“ “ Раскопки развалинъ церкви св. Григорія близъ Эчмиадзина, С. Петербургъ 1903 г. 1 р. 50 коп.

ԱՐԱՐԱՏ

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՒԻ ՊԱԵՏՕՆԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

1904

ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳԻՆՆ Է { Ռուսաստանում 4 ռ.
Արսաստանում 5 ռ.

Խնդրում ենք Արժ. Գործակալներին յայտնել այն ըս-
ժանորդների ծիշտ հասցեները՝ հոգեւորական թէ աշխար-
հական, որոնք կարող են իրենք անմիջապէս կամ մի ուրիշի
անունով ծրարներ ստանալ փոստից: Բոլոր այդպիսիներին
«Արարատ»-ը կուղարկուի առանձին ծրարներով եւ առհա-
սարակ նորա ցրումը կանոնաւորելու համար ամեն հոգ
կտարուի:

Հասցեն՝ Տվ. Բчмiадзинъ, Типографическому Комитету

Արտասահմանի համար՝ Rédaction de la Revue „Ararat“.
Etchmiadzine (Caucase)